

Rajnai László (1924–2001)

Egy megrendítő élet és egy bámulatos méretű-minőségű életmű a felejtés és felfedezés jegyében. Egy életmű, ami mintha – bevallva-bevallatlanul – eleve a „poszt mortem” irracionális státusát célozta volna meg. Egy tudósi elkötelezettség, ami – a remek értelmező, Csűrös Miklós szavaival – „megalkuvás nélkül mindvégig ’belső karrierjén’ munkálkodott”. Egyszerre otthon lenni a szellem beláthatatlan tájain és az európai művelődés minden nagy pillanatában – és szinte egész életében otthontalanul, döbbenetes szegénységben, a testi nyomorúság, a fizikai kiszolgáltatottság állapotában inkább vegetálni, mint egzisztálni, és a folyamatos fenyegetettségben: meddig bírja tartással a lélek ezt a rettenetes kettősséget. Egy írástudó, akit a háború utáni nagy irodalmi zajgás a legjelentékenyebb írók körében talál, akiben társai a nagy Schöpflin utódját látják, élete legvégén jut el oda, hogy egyik (évtizedek óta elkészült) könyvét, a Vörösmartyról szólót, a kezébe vehesse. Rajnai és a „közeg” viszonyára mi sem jellemzőbb, mint az, hogy az 1965-ös Magyar Irodalmi Lexikonban „még” van öt-hat korrekt mondat róla, ám az 1994-es Új Magyar Irodalmi Lexikonban „már” nem találjuk a nevét. Pedig... Elég bárhol beleolvasni írásaiba: villogó szellem, bámulatos tudással felvértezett fantázia és utánozhatatlan személyességgel szárnyaló stílus...

*Rajnai László
az 1970-es években*

Rajnai László annak a mind gazdagabb színeivel villogó kultúrkörnek lett – újra – fontos, sőt jellegadó alakja, aminek a központja Pécs – humán hagyományaival és örök polgári jelenével. Ha így is írja Rajnai 1999-ben: „Máig itt van állandó lakhelyem, de szűkebb pátriámnak már régóta nem nevezhetem...”, azért itt a Sorsunk és a Jelenkor, Várkonyi és Weöres, Mészöly és Csorba, Kodolányi és Tüskés... És ha csak Rajnai életútját, levelezését és életművét nézzük, ez a tér kitágul Pest és Itália felé is. Hát Pannónia? A Vörösmarty-könyvet Székesfehérvár jelenteti meg, a remek Várkonyi-esszé meg a szombathelyi Életünk 1966-ban. És ott volt élete nagy regényhőse, Kodolányi János az Ormánysággal és a Balaton-felvidékkel.

Összeállításunk publikálatlan szövegek bemutatásával kíván hozzájárulni a Rajnai „redivivushoz”. Örömről sikerült megnyernünk vállalkozásunkhoz Szirtes Gábort, a Pro Pannonia Kiadó igazgatóját. Ő az, aki a legtöbbet tette és teszi azért, hogy Rajnai László elfoglalhassa azt a helyet a magyar szellemtörténetben, amit pályakezdése és sok évtizedes termékeny magánya kijelölt a számára. Szirtes Gábor életrajzi monográfiája, a „Dráma hősének jöttem a világra” (Pannonia Könyvek, 2015) a legfontosabb tájékoztató Rajnai életéről és hagyatékáról. Megtiszteltetés számunkra, hogy az Életünk 2017. nyári különszámának vendégszerkesztője lett.

(A szerkesztő)

Beszélgetés Rajnai Lászlóval

Szüleid, gyermekkorod, ifjúkori olvasmányaid. Volt-e valamilyen meghatározó élményed ebből a korból?

Kisgyerekkoromban a szüleim nem csak a szó szoros értelmében vett szülőket jelentettek, hanem a világot, magukat az embereket is képviselték. Apám jelentette a férfit, anyám jelentette a nőt. A vonzalmam érdekes módon mindjárt kezdetben inkább fordult a nők, mint a férfiak felé. Ahogy ez elég gyakori, a nagyanyámnak nagyon fontos szerep jutott. Még szüleimnél is korábban, alig két-, három-, négyéves koromban, anyai nagyanyám volt rám a legnagyobb hatással, tulajdonképpen azt is mondhatnám, hogy ő nevelt. Ő közölte velem az első ismereteket a világról, nagyon, de nagyon szegény volt. A mai budai külvárosban, az Ágoston templom környékén lakott egy picit, földes szobában. Gyakran töltöttem az éjszakát is nála, tulajdonképpen életemben azóta sem találkoztam még olyan minden határon túlmenő szeretettel. Ő volt az első mély, és azt hiszem máig megmaradó emberi élményem a világból. Szüleim annyira el voltak foglalva a mindennapi kenyér előteremtésével, hogy a szónak metodikus értelemben vett nevelésről szó sem lehetett, de éreztem a szeretetüket, a féltésüket, azt hiszem, kissé túlságosan is éreztem. Elég érzékeny gyerek voltam, és valamiképpen belém hatolt az a rengeteg gond, félelem, aggodás, ami tulajdonképpen az egész életüket betöltötte. Ahogy mondom, derűs órákra csak anyai nagyanyámnál számíthattam. Vele kapcsolatos a legelső találkozásom a halállal is. Hatéves voltam, amikor ő meghalt. Nekem persze akkor még sejtelmem sem lehetett, sem fizikai, sem érzelmi szempontból arról, hogy mit jelent a halál, ennek ellenére emlékszem, hogy amikor egy szomszédasszony ezt a hírt közölte velem, akkor kiültem nagyanyám szobáskájának a küszöbére, egy veranda elé, és ott órákon át zokogtam. Máig nem értem, hogy ez miért volt, tudniillik, ha akkor valaki megkérdezi tőlem, hogy tudod-e mit jelent az, hogy valaki meghalt, nyilván egy árva kukkal sem tudtam volna felelni rá. Ennek ellenére valami irracionális borzongás fogott el. Az ő temetése volt az első hatéves koromban, amin részt vettem, és tulajdonképpen minden későbbi temetés alkalmával ez az első temetés jutott eszembe, s ez színezte a gyásznak az érzelmi velejáróit. Ötéves koromban egy nagyon szegény budai külvárosi lakásból egy házfelügyelői lakásba költöztünk, a József utca 15. számba. Ott jártam az elemi iskolának első négy osztályát. Húgommal és egy-két gyerekpajtásommal éltem ott. Ebből az időből valók az első intellektuális élményeim. Érdekes, hogy például nem bírom megmagyarázni, nem bírok visszaemlékezni, hogyan tanultam meg olvasni, mert mielőtt az iskolába beíratlak volna, én a betűt nem ismertem. Beíratlak engem 1930 szeptemberében a belvárosi pécsi elemi iskolába, és akkor kezdtem el én írni és olvasni

tanulni, és eltelt két, három hónap és eljött a karácsony, amikor is Andersen meséit kaptam ajándékba a szüleimtől, és emlékszem még aznap este kiolvastam a háromszáz oldalas könyvet. Tehát tulajdonképpen nem értem, hogyan tanultam meg olvasni. Ez persze nem jelentette azt, hogy a tanítóim minden tekintetben elégedettek voltak velem. Akkor például nemcsak írni kellett tudni, hanem szépírni is. A szépírás külön óra volt, és én valahogy nehezen tudtam az előírt ductust elsajátítani. Tehát nem mondhatnám azt, hogy a tanítóim el voltak ragadtatva tőlem. De egyébként a legelső napoktól fogva írni és olvasni már folyékonyan tudtam. Hétéves lehettem, amikor anyám egy ifjúsági kiadásban a piacról hazajövet megvette nekem Dickens Copperfield Dávidját. Azt is két vagy három nap alatt elolvastam, és egészen tizenöt éves koromig, amikor már klasszikusokat olvastam, némelyiket eredetiben is, még mindig ezt tartottam a világirodalom legnagyobb remekművének, olyan nagy hatást tett rám kisgyerek koromban. Utánoztam is a kis Dávidot, a könyvnek a főhősét. Ugyanolyan táblákat akasztottam a nyakamba, mint amivel őt csúfolják az iskolában, igyekeztem minden kalandját végigcsinálni és így tovább... Ugyancsak ebben az időben írtam az első verses művet, egy eposzt, éspedig, Arany János Toldijának a versformájában, bár természetesen versformákról és ilyesmiről nekem akkoriban még semmiféle ismeretem nem volt. De amikor beteg voltam, megfáztam, pár napig nem mehettem iskolába, akkor felváltva ütöttem agyon az időt olvasással és eposzok írásával. A fő foglalkozásom azonban az ábrándozás volt, ebben szinte kimeríthetetlen vadállat voltam, semmi nem volt elég, nem volt a gyerek képzeletvilágának olyan területe, amit százszor, ezerszer be ne jártam volna. Kivétel nélkül mindig ilyen ábrándozás közben aludtam el, így is ébredtem, és napközben az iskolában is ezzel töltöttem az időt. Később, tízéves koromban megint új lakásba költöztünk, a György utcába egy évre. Ott lényegében ugyanezek a dolgok foglalkoztattak. Akkoriban a legfőbb kedvtelésemm volt a háztetőkön való mászkálás. Már kora reggel felmásztam például a háznak a tetejére, a cserepek között valahol elhelyezkedtem, és sokszor egészen a naplementéig néztem a környéket és a várost a magasból. Szerettem mindig a magasból lenézni az alacsonyabban elterülő tájakra, ilyenkor úgy éreztem, hogy egy vagyok vele, de nem zavar semmi. Később, amikor Goethe Faustjában a Lynkeus toronyőr énekét olvastam, „(Zum Sehengeboren...)” tehát „Látásra, nézésre születtem, és úgy tetszik a világ, ha egy toronyból nézem” (Rajnai szabad fordítása). Azt hiszem, ez egy szemlélődő alkatra vall.

Tizenkettő, tizenhárom éves koromban a repülés volt a mániám. Rettenetesen izgatott a repülés, és nem akartam belenyugodni abba, hogy repülőgép nélkül nem tudok repülni. Tanulmányoztam szakkönyveket, mindent elolvastam, ami a repülésre vonatkozott. Készülékeket konstruáltam, iparosokkal tárgyaltam, akik nem igen tudtak mit kezdeni egy tizenkét éves gyereknek a terveivel, de mintha komolyan vettek volna. Még később is nagyon izgatott a technikának ez a területe, és tulajdonképpen máig szívesen nézek a tv képernyőjén repülést, repülőgépeket. Valahogy az volt az érzésem, és máig is az, hogy az ember igazi, nagyméretű technikai teljesítményeire

akkor kerülhetett csak sor, amikor a repülést feltalálta. Elszakadás a földtől, valahogy így fogalmazhatnám meg ennek a lélektani hátterét, eredőjét. Ez gyönyörű volt.

Tizenkét éves voltam, amikor egy csupa szegény lakók lakta házban, ahol rengeteg gyerek volt, körülbelül harminc, negyven gyerekek megszerveztem a nyári vakációt, és az égvilágon mindenre rábírtam őket, felcsaptam stratégiának, óriási ütközeteket vívtunk, verekedésekre is sor került, de nem nagyon szerettem az erőszakot, inkább hadmozdulatokkal igyekeztem az ellenséget legyőzni. Azután szindarabokat írtam, ezeket betanítottam a kisfiúkkal, kislányokkal, és amikor a szülők hazajöttek a munkából, székeket raktunk ki az udvarra, leültettük a szülőket, és eljátszottuk nekik a darabjaimat. Ezek szép idők voltak, de ez csak a vakációra vonatkozik, mert az iskolától magától tulajdonképpen nagyon hosszú ideig, körülbelül tizenöt éves koromig félttem. Nem volt olyan reggel, amikor ne szorongással indultam volna az iskolába, és tökéletesen független volt ez a félelem attól, hogy tudtam-e a leckét vagy nem. Maga az iskola valami személytelen szörnyetegnek a benyomását tette rám. Mintha előlegezte volna azt a kollektív, személy fölötti állam vagy egyéb hatalmat, magát a társadalmat, amellyel szemben még a legerősebb ember is gyenge végső soron, és aminek tulajdonképpen egész életünkben ki vagyunk szolgáltatva. Volt tehát a gyermekkoromnak egy teljesen szabad része, amikor belül éltem, vagy azt csináltam, amihez kedvem volt, és volt a másik, hivatalos része, amiből csak a félelem érzése maradt vissza bennem.

Mindent elolvastam, amihez hozzájuthattam. A Pius Gimnáziumnak elsőrangú könyvtára volt. Mindig a megfelelő korosztályos polcokhoz engedtek oda bennünket, én azonban már tizennégy, tizenöt éves koromban minden polchoz odaférhettem. De addig válogatás nélkül olvastam mindent, ami csak a kezembe került. Gyermekkönyvektől kezdve a klasszikus ifjúsági irodalmon át egészen a ponyváig. Egy jól megírt ponyva és egy klasszikus között én akkor különbséget tenni nem tudtam. A gyereket mindig az eseményesség köti le, és azt a könyvet becsüli, ami a fantáziáját megmozgatja. Esztétikai igényei a gyerekeknek vagy egyáltalán nincsenek, vagy még nagyon fejletlenek. És amennyiben vannak, csak ösztönösen tájékozódik, és alkot ítéletet magának. Még nem voltam egészen tizennégy éves, amikor a Franklin negyven kötetes külföldi klasszikusait megláttam a gimnázium könyvtárában. Ezeket egy félév leforgása alatt mind elolvastam. Első világirodalmi olvasmányaimat ezekből merítettem. A legnagyobb hatással volt rám, amit legelsőnek olvastam el a sorozatból, Shakespeare Hamletje Arany János fordításában. Több se kellett nekem, verses tragédiák írására adtam a fejemet, és ezt akartam utánozni és erről a szokásomról nem is tettem le évekig. Akkor már elég sokat írtam, főleg olyasmit, ami leginkább a novellához hasonlított. Versekkel is próbálkoztam tizennégy éves koromban, de ez volt az az idő még egy vagy két évig, amikor bár az írás és az irodalom terén mozogtam már akkor is a legotthonosabban, tulajdonképpen minden érdekelt. Mindenre gondoltam, csak arra nem, hogy egyszer irodalommal fogok foglalkozni. Legjobban a földrajz izgatott, a nagy felfedezések. Naponta egy tucat térképet is készítettem. Tizenkét éves koromban meg akartam szökni az iskolából, ez természetesen gondos

előkészítést igényelt. Hajóépítéssel foglalkoztam és igyekeztem megkonstruálni egy olyan hajót, amivel esetleg az óceánokat is át lehet szelni. Tudtam azt is, ha boldogulni akarok egymagam az egész földgolyón, akkor alaposan kell ismernem a földgolyó városait, hegyeit, sivatagait, folyóit, tengereit. Ezért a földrajzban voltam a legjáratosabb azokban az években. A Magyar Földrajzi Társaság nem tudom hány kötetes sorozatát többször is végigolvastam. De ettől függetlenül minden hónapban valami más mániám támadt. A botanikától, ásványgyűjtéstől kezdve a mikrobiológiáig, azután fi-

Galsai Pongrác, Rajnai László, és Várkonyi Nándor 1963-ban

zikai kísérletekig mindent végigcsináltam, és mindet a legkomolyabban. A Búvár folyóirat rendszeres olvasmányom volt. Általában összehordtam szomszédoktól, rokonoktól minden olvasnivalót. Bújtam a lexikonokat, kiírtam a cikkeket belőle, és ezeket igyekeztem kívülről is megtanulni.

Polihisztorkodásomnak, hogy így nevezem, ebben az időben mégis volt két szilárd pillére, az egyik a csillagászat. A csillagászatot egyszerűen nem tudtam abbahagyni. A természettudományok közül ez vonzott legjobban. A másik, amely látszólag ettől nagyon távol esik, de csak látszólag, a teológia volt. Tizenhárom, tizennégy éves koromban, már nem tudom hogyan kotortam elő, de teológiai könyveket olvastam. Érdekes módon legelsőnek egy olyat, amely elítélte a múlt század végi modern teológiai törekvéseket. Nagy megdöbbenéssel észleltem magamon, hogy én a modernistákkal, tehát az ellenzékiekkel, a felekezetieskedőkkel tartok. Rendkívül tetszettek az érvek. Természetesen nagyon megdöbentem, hogy mit szólnának az én pap tanáraink, ha ezt tudnák. De komolyan foglalkoztam velük. Ekkor volt a második legmegrázóbb találkozásom a halállal. A 4. gimnázium elvégzése után, tizennégy éves koromban, egész váratlanul meghalt egy osztálytársam, orvosi tévedés

következtében. Ez volt a második haláleset, ami nagyon megrázott, és nemcsak megrázott, hanem úgy éreztem, hogy ennek a fiúnak a halála nagyon igazságtalan volt. Az én osztálytársaim közül, akiket én ismertem, miért éppen neki kellett meghalnia, hiszen, ha valaki erre érett volt, és determinálva volt rá, akkor ez én lettem volna. Gyorsan kialakult egy olyan meggyőződés bennem, hogy ennek az osztálytársamnak a halála tulajdonképpen csak figyelmeztetés az én számomra, mert az enyém is nagyon közel van. Valami mágikus művelet segítségével ki is számítottam a napot, ami körülbelül pár nap, hét múlva lett volna esedékes, amikor is holt biztos, hogy én meg fogok halni, és erre a legkomolyabban készültem. Valószínű észre sem vettem, hogy mikor múlt el a dátum, de ez egybeesett a serdülőkornak a válságaival, amelyek közül két dolog jelentette a legdőntőbbet. Az egyik erős szexuális igényem és hajlamom volt, amit az akkori gyerek nem tudott megmagyarázni, lényegében mit kezdeni vele. Az ösztön teljes erővel tombolt benne, de még a legegyszerűbb fiziológiai magyarázattal sem voltunk tisztában. Ez nálam elég sok zavart okozott. A másik a vallással kapcsolatos krízisek voltak. A nagy teológiai érdeklődés már nem is emlékszem hogyan, de rövid idő alatt átváltott az ellenkezőjébe. Jezsuita diák létemre szabályszerű ateista lettem. Hétköznapi reggeleken is misehallgatással kezdődött a tanítás, a mise alatt, a templomi padban ülve, magamban Baudelaire himnuszát szavaltam a sátánhoz. Ez természetesen lázadás volt, egy túl szigorú, túl merev, irgalmatlan erkölcsi nevelés elleni lázadás. Nemrég olvastam Benedetto Croceról, hogy a szülei annyira vallásosan nevelték, ennek nem is lehetett más következménye, csak az, hogy Croce ateista lett. Hát valahogy így voltam én is, és még hosszú évekig, tulajdonképpen huszonégy, huszonöt éves koromig magam sem tudtam eldönteni, hogy hívő vagyok-e vagy ateista. Alkatilag természetesen hívő voltam, de a lázadásnak a kora többek között így is megnyilvánult, s meglehetősen sokáig tartott nálam.

A későbbiekben milyen iskolákba jártál?

Szüleim beíratkák a Pécsi Jezsuita Gimnáziumba. Ez nem ment simán, mert fizetni kellett, és apám akkoriban évekig munkanélküli volt. Már nem is tudom hogyan teremtetjük elő a beíratási díjakat, tandíjakat. Anyám sírva vitt el az ötödik elemi osztályba, hogy beírasson. Az öreg iskolaigazgató figyelmeztette anyámat arra, hogy nekem gimnáziumban lenne a helyem. Anyám sírva fakadt és azt mondta, hogy igen, igen, ők is tudják, de hogyan fizessék! Már nem emlékszem a részletekre, de végül mégis a gimnáziumba kerültem. Az iskolával kapcsolatban még annyit szeretnék megjegyezni, hogy nekem tizenöt éves koromig egy barátom sem volt. Még olyan sem, akivel közömbösen néha pár szót váltottam volna. Nem emlékszem arra a gimnázium első négy osztályában, hogy akárcsak pár szó erejéig beszéltem volna bárkivel. Teljesen különállónak éreztem magamat. Nem félelem volt ez, nem is büszkeség, hanem valami meghatározhatatlan érzés. Olyan erős volt a függélem a mi gimnáziumunkban, hogy én csak egyféleképpen tudtam ettől megmenekülni, úgy ha lehetőleg senkivel

nem állok szóba, mert az én szememben mindenki ezt a drillt, ezt a fegyelmet képviselte, a tanárok éppúgy, mint a diákok.

Tizenöt éves lehettem, amikor nálunk három évvel idősebb fiú került az osztályunkba az 5. osztálytól fogva, és különös módon övele rögtön megértettük egymást. Ő adta nekem azokat az első könyveket is, amelyeket az apja gyűjtött, aki egy érdekes, világotutató ember volt valaha. Ő adta nekem oda először Babits Az európai irodalom történetét. Tizenöt éves koromig ezt a könyvet felváltva olvastam a pad alatt Courths-Mahler regényeivel. A büszkébb a Courths-Mahlerre voltam eleinte, mert a címlapján egy hollywoodi sztárnak a fényképe volt, és ezt mutogattam titokban a többieknek. De természetesen az igazi hatást Babits tette rám. Babits még évek múlva is, és különösen evvel a könyvével a bibliám volt, hogy úgy mondjam. A világirodalmat én ebből a könyvből tanultam meg. Amennyiben a későbbi, még gimnáziumi években rendszeres olvasásra adtam a fejem, világirodalmi olvasmányokra, Babitsnak ez a könyve volt a kalauzum. Ezt vittem a hónom alatt nyári vagy tavaszi, őszi délutánokon a Mecseknek az aljára, ahol leheveredtem a fűbe, olvastam, és észrevétlenül szinte kívülről megtanultam az egész könyvet. Ugyanez a fiú adta a kezembe egy olcsó kis német kiadásban Goethe Faustjának az első részét. Máig nem értem, hogy miért izgatott engem annyira ez a könyv. Az eszembe sem jutott, hogy van magyar fordítása is, a német szöveggel vesződtem. Mindjárt igyekeztem le is fordítani. Akkoriban, tulajdonképpen csak próbaképpen, de elég sok verset is írtam. A verselés nem jelentett különösen gondot, inkább a szövegnek a megértése. A harmadik nagy könyv ebből az időből, a magyar Dante volt, természetesen Babits fordításában. Ez a három könyv, Az európai irodalom története, azután a Faust és az Isteni színjáték, ezek voltak tulajdonképpen a meg-megújuló, ismételtelen elolvasott, sőt helyenként kívülről megtanult olvasmányaim. Ugyanebben az időben, mindenfajta iskolai követelménytől függetlenül elolvastam az ötvenöt kötetes magyar klasszikusokat elejétől végig, és minden könyvet, amihez a könyvtárban hozzáférhettem. Könyvet venni, vásárolni, ez számomra kizárt dolog volt, képtelenség. Tizenhat és tizennyolcéves korom között apámtól kicsikartam havonta egy pengőt könyv vásárlás céljára, és megvettem azokat a könyveket, amelyek érdekelték, és nem kerültek többre egy pengőnél. Ha mégis olyant kellett megvennem, amely két vagy három pengő volt, akkor hónapokig raktam félre az egy pengőket, és így azután összejött az érettségi környékére harminc, negyven könyvem, amit egy kis íróasztal fiókjába bezárva őriztem. Ebben az időben már tudtam, hogy író leszek, de minthogy mindenkitől azt hallottam, hogy irodalomból nem lehet megélni, hát természetesen egy olyan pályát kerestem, ahol írni szokás, de azt meg is fizetik. Mi más lett volna ez, mint az újságírás. Amikor apám, aki szinte mániákusan ragaszkodott ahhoz, hogy én pap legyek, egyszer megkérdezte tőlem, hogy milyen pályára akarok menni, akkor azt feleltem kissé félénken, hogy újságíró szeretnék lenni. Apám ekkor elkérte az íróasztalom kulcsát, kinyitotta, kidobálta a padlóra a harminc, negyven könyvet, amit összevásároltam évek alatt, és az utolsó lapig darabokra tépte őket dühében. Természetesen engem ez sem ingatott meg, később azután rájöttem, hogy van más intel-

lektuális pálya is, ahol irodalommal lehet, sőt kell foglalkozni. Ekkor már az újságírás persze eszembe sem jutott. De azt mindenesetre tudtam, hogy valami olyan pályára fogok menni, ahol főleg irodalommal fogok majd foglalkozni.

Érettségi után bölcsésznek jelentkeztem a Pázmány Péter egyetemre. Fel is vettek, de nekem kellett volna a pesti ellátásomról gondoskodni. Ez anyagiak hiányában lehetetlen volt. Ezért tisztviselőnek mentem az OTI pécsi pénztárához, ahol egy évig a számvevőségen tisztviselő voltam. A munkámat elláttam, de tulajdonképpen csak irodalommal foglalkoztam. Írtam, olvastam, a fennmaradó esti vagy délutáni órákban instruáltam gimnazistákat, tanítottam. Mindemellett volt időm arra, hogy támogassam irodalmi ismereteimet. Egy év múlva, egy rosszul sikerült pályaválasztási kísérlet után beiratkoztam Pécsre a jogi egyetemre, el is végeztem az első évet, letettem az alapvizsgát, azután '44 júniusában, mint egyetemi munkaszolgálatost elvittek Erdélybe, a csíki havasokba. Ez katasztrófálisan végződött pár hónap múlva, viszont megvolt az az előnye, hogy a kórházi idő alatt, amit Zilahon töltöttem egészen '45 júliusáig, a zilahi Wesselényi kollégiumban, ahol Ady járt gimnáziumba, dolgoztam pár hónapot nevelőtanárként, legalábbis ezen a címen. Ott éltem meg életemnek talán a legharmonikusabb, legszebb hónapjait. Ott ismertem meg az erdélyi magyarságot és az úgynevezett egész erdélyi kérdést. A háború utolsó napjai magyarok, oroszok, románok jövése menése, általában az egész apokaliptikus felfordulás, felszínre vetett minden helyi és magyar, sőt európai, sőt világproblémát. Ezeket mind a saját bőrömmön éltem át. Mindenesetre máig a legnagyobb szeretettel és nosztalgiával gondolok vissza Erdélyre. Amikor hazajöttem, és úgyahogy már járni tudtam, akkor úgy gondoltam, hogy már csak azért is, mert a vízözön után vagyunk, én is előlről kezdtem az életemet. A pécsi jogi karon megnyílt egy pót-bölcsész kar, tanárképző, erre iratkoztam be. Ez valóban valami egészen újat jelentett. Ettől az időtől fogva számíthatom, hogy barátaim vannak. Megismertem egy egész sereg fiút és lányt, és ez az idő, amely tartott egészen '46 nyaráig, amikor hatalmas szóval megszüntették ezt a szép kezdeményezést. Egészen addig ez volt az életem második fénykora. Az első tizenkét éves koromban, a második pedig ekkor, az egyetemen. A tanárok tulajdonképpen barátaink voltak, és valami kimondhatatlan, hihetetlen bizakodás töltött el mindnyájunkat. Újat vártunk, örültünk az életnek, és a nagy nyomorúság, az infláció, sokszor sem ebédünk sem vacsoránk nem volt, s mindez nem akadályozott meg bennünket abban, hogy örüljünk az életnek, és a legnagyobb terveket tápláljuk. Egyetlenegy valami sötétítette el ezeket az egyébként földi viszonylatban úgy mondhatnám boldog napokat, apámnak a lassú haldoklása, aki aztán ősszel, amikor én már Pesten voltam az Eötvös Kollégiumban, meg is halt. Pesten nagyon gyorsan feltaláltam magamat. Az Eötvös Kollégiumról sajnos most nem beszélhetünk, mert arról rengeteg mondanivalóm lenne külön, de az igazi életemet tulajdonképpen nem is ott éltem, hanem író barátaim között. Akkor ismertem meg azokat, akiket azóta már az egész ország ismer, elsősorban a Babits tanítványokat. Ettől az időtől fogva kelteződnek pesti és kisebb részben pécsi barátságaim is, amelyek a mai napig megvannak, és tartósnak bizonyultak.

Az Igen című lapot, amit végül is antológiának neveztünk, eredetileg folyóiratnak szántuk. Egy barátom, aki '48 óta Ausztráliában él és ott egyetemen tanít, ő volt a lakásadóm, szintén bölcész. Ő vállalta a lap kiadói szerepét, én pedig a főszerkesztést. Hihetetlenül sokan gyűltek körénk, és akkor valósággal megijedtem, hogy úristen micsoda munkát, felelősséget, gondot jelent egy lapnak a szerkesztése. Én ezt tulajdonképpen addig el sem tudtam képzelni. Pedig mi volt a mi lapocskánk az igazi komoly folyóiratokhoz képest. Mindenesetre összeállítottuk egy számnak az anyagát, és ez '47 májusában meg is jelent. Egy maszek nyomdásznál nyomtattuk ki, azzal a kötelezettséggel, hogy egy héten belül kifizetjük a nyomdászamlát. Természetesen egy vasunk sem volt. Már a kiadási engedélyt is úgy szereztük meg, hogy egy bölcész bálom meglestük a minisztériumi sajtófőnököt, akitől az engedélyt kellett kapnunk. Éjfél után, amikor láttuk, hogy az osztályvezető már annyit ivott, hogy nem tudja mit csinál, akkor odamentünk hozzá, eléje tartottuk az ívet és aláírtuk. Így szereztük meg a lapengedélyt. Na, igen ám, de ki is kellett fizetni a nyomdát! Megszálltuk az egyetemet, elsősorban a bölcészkar épületét, a ki- és bejáratokat, és senkit nem eresztettünk se ki se be, ameddig nem vásárolt egy példányt. A végén, már amikor megláttak bennünket, emlékszem valaki kiugrott egy emeleti ablakból, annyira félt tőlünk. De mindenesetre ezzel az agresszivitásunkkal pár nap leforgása alatt eladtuk azt a pár száz példányt, és ennek a jövedelme az utolsó krajcárig a nyomdász zsebébe vándorolt. Ebben a lapban megjelentek Somlyó György, Rába György, Pilinszky János, Végh György, jómagam, egy-két költő, aki azóta nem bizonyult életképesnek az irodalom területén, Rubin Szilárd. A lapot még Cs. Szabó Lászlóhoz is elvittük, aki meglehetősen elismeréssel, majd hogynem lelkesedéssel beszélt róla. Mondhatnám sikerünk volt. Folyóiratok számoltak be róla a kritikai rovatukban. Azt hiszem, hogy bármilyen szerény is volt ez a kis nyaktörő vállalkozás, végeredményben, különösen annak a számára, aki ismeri a kísérő körülményeket, nem egy jelentéktelen mozzanat azokból az időkből.

Milyen irodalomtörténeti korokkal foglalkoztál? El tudnád képzelni, hogy valamelyikben szívesebben élnél, mint ma?

Milyen irodalomtörténeti korokkal foglalkoztam? Azt hiszem, hogy akkor vagyok a legrealisabb, ha erre egy kissé nagyképű szóval felelek, valamennyivel egyszerűen. Az ókori görögöktől és rómaiaktól kezdve a legmodernebb irodalomig, amin azt kell érteni, hogy a húszéves kortársaimnak az írásaival is. De ennek ellenére természetesen, mert ez végül is anarchiához vezetett volna, valamiféle szellemi anarchiához, mégis csak két korszak ragadta meg leginkább a figyelmemet, és ezekkel módszeresen is foglalkoztam. Az egyik a pre- és a nagyromantika volt, és pedig ennek mind a magyar, mind az európai története, a másik pedig, amely bölcész koromban szinte kizárólagosan lefoglalt, és erről voltam híres, sőt hírhedt, ez a nagy európai humanizmus korszaka volt, elsősorban az itáliai reneszánsz, de a magyar is. Ezzel annyira behatóan foglalkoztam éveig, hogy sokan már furcsállták is, és attól tartottak, hogy valami

szakbarbár lesz belőlem. De még ezután is évekig, amikor pedig végleg le kellett mondanom arról, hogy gyakorlatilag is kamatoztassam ezt az érdeklődésemet, még akkor is majdhogynem szenvedéllyel olvastam mindet, ami erre a korra vonatkozott.

Hogy melyik korszakban élnék szívesebben, ha nem ebben élnék? Tulajdonképpen, régen, bármilyen furcsán is hangzik, magamnak is feltettem ezt a kérdést. Akkor mindig hármat mondtam, az egyik a klasszikus Görögország, a másik a quattrocento Olaszországa, harmadik pedig a rokokó, illetve a romantikának a kora, ami az én szememben, abban az időben még egy és ugyanaz volt. Ma már természetesen tudom, hogy minden kornak megvannak a maga terhei, és ábrándozni lehet ilyesmiről, de azt hiszem, hogy ez a kérdés nemcsak gyakorlatilag nem tehető fel, hanem van egy sokkal komolyabb válaszunk is rá, mégpedig az, hogy egyáltalán nem véletlen, hogy milyen korban születünk. Ez misztérium. Abban a korban kell megtennünk amit tehetünk, amelyben élünk.

Gondolom, hogy ehhez a széles irodalomtörténeti tájékozódáshoz, több klasszikus és modern nyelvet is meg kellett tanulnod.

Magam sem tudom hogyan sajátítottam el a nyelveket. Ami az élőbeszédet illeti, az nemigen ment. Mód sem igen volt rá, ellenben szellemi embernek, és főleg irodalomtörténésznek természetesen arra van szüksége, hogy olvasson. Magától értetődően én is erre törekedtem. A gimnáziumban elég jól megtanultam a két klasszikus nyelvet, a latint és a görögöt, főleg a görögből húztam azután gyakorlatilag is hasznot, egy sereg egyetemista társamat készítettem fel. Ellentétben a hivatalos felkészítéssel, mely másfél évig tartott és a vizsgákon a háromnegyed része megbukott, én három hónapra zsúfoltam össze a saját módszerem szerint az anyagot, és mindenki akit tanítottam jelesre vizsgázott. De a latin nyelvre is állandóan szükségem volt, hiszen az egyetemen is hivatalosan magyar–latin és olasz szakos voltam. A németnek az ismerete abban az időben még magától értetődött, meg se kérdezték tőlünk a professzoraink, hogy értjük-e a nyelvet, magától értetődően nyomták a kezünkbe a német szakkönyveket, nekem is mindjárt '45-ben az első hetekben. Tetszik, nem tetszik, komolyan kellett foglalkoznom ezzel a nyelvvel. Elég gyorsan vittem is annyira, hogy bármilyen könyvet el tudtam olvasni. Franciául még tizenöt éves koromban kezdtem el tanulni a gimnáziumban. Nálunk választani lehetett akkor a francia és a görög között. Én eleinte szülői presszióra, később már önként is a görögöt választottam, de négy évig azt csináltam a gimnázium négy felső osztályában, hogy azokon a napokon, amikor tudtam, hogy a padszomszédomnak másnap nem lesz franciaórája, elkértem tőle a tankönyvét, hazavittem, és megtanultam a leckét ugyanúgy, mint a francia szakosok. Úgyhogy egy vagy két év múlva már eredetiben tudtam olvasni klasszikus írókat, de főleg azokat a francia költőket kultiváltam, akiket szerettem. Emlékszem akkoriban Baudelaire volt az istenem, de mások is. Nahát így ismerkedtem meg a franciával. Az angollal úgy, hogy az Eötvös Kollégiumba való jelentkezésem előtt szereztem egy kis angol nyelvkönyvet, egy erdei úton sétálva, két vagy három hét alatt

megtanultam a grammatikai ismereteket, a szókincsnek háromnegyed részét más nyelvekből már ismertem. Úgyhogy Országh professzor mikor vizsgáztatott az Eötvös Kollégiumban felvételtkor, leültetett egy angol könyv elé, lefordítottatott velem pár lapot, utána azt mondta, hogyha szüksége lesz arra a tanulmányaihoz, hogy elolvasson egy angol könyvet, annyit fog tudni. Tudniillik, aki nyelv szakra jelentkezett a bölcsészetre, annak a választott nyelveken kívül, még három idegen nyelvet kellett tudni az Eötvös Kollégiumban. Így iratkoztam be Gyergyai Albertnek a franciaóráira is, és ő rendkívül komolyan vette a dolgot, és télen is reggel hat órakor tartotta az óráit a kollégiumban. Ezt csak azért jegyzem meg, hogy aki éjszaka kettő előtt le mert feködni, azt a szobatársai kidobták az ágyból. Tehát meglehetősen kemény életünk volt. De mondom Gyergyai Albertnél tanultam egy évig franciát, és nagyon kedves emlékeim vannak vele kapcsolatban.

Várkonyi Nándor, Kodolányi János. Ismerted őket. Milyen emlékeket őrzöl, milyen emberek voltak?

Azt hiszem célirányosabb, ha a kérdés második részére felelek. Mert azt, hogy milyen emlékeket őrzök róluk, azt egy ilyen beszélgetés alkalmával nemhogy elmondani, de még csak érinteni sem lehet. Hogy ők, mint emberek milyenek voltak, milyennek láttam őket, és milyen hatást tettek rám, erre talán lehet rövidebben is felelni. Az első és a kétségtelenül fontosabb, Várkonyi Nándor volt. A pécsi ideiglenes bölcsészkaron ismertem meg, helyesebben ő ismert meg engem. Egyszer bementem egy órájára meghallgatni, éppen a romantikáról beszélt, tulajdonképpen ő hívta fel először a figyelmemet arra, hogy a romantikának van egy másfajta, magasabb, hogy úgy mondjam nem vulgáris, ezoterikus fogalma is. Amiről átlag olvasóknak, sőt gyakran hivatásos irodalmároknak sincs fogalmuk. Csak pár szóval érintette ezt a kérdést, de engem akkor nagyon megragadott. Amikor vége volt az előadásnak, mindenki kiment a teremből, én az írásaimat rendezgettem és arra lettem figyelmes, hogy ott áll valaki mellettem. Várkonyi volt, és a maga kissé furcsa hangján nagy zavarban azt mondta nekem: öregem, ne haragudj, hogy zavarlak, nagyon sok ismerősöm van a városban, de téged még nem láttalak. Tudod nekem az a szokásom, hogy amikor előadok, figyelem a hallgatóságot, kinézem magamnak azokat, akikről látom, hogy figyelnek rám, és tulajdonképpen csak nekik beszélek. Úgy láttam, hogy te nagyon figyeltél, engedd meg, hogy bemutatkozzam, Várkonyi Nándor vagyok. És ekkor még nagyobb zavarban, mert természetesen én meg se tudtam szólalni, tett egy pár bocsánatot kérő mozdulatot és kisietett a teremből. Így találkoztunk először, utána hosszú ideig nem voltunk kapcsolatban, de amikor '47-ben visszajöttem Pécsre, akkor itt már javában folyt a háború utáni Sorsunk kiadása. Magától értetődően kerültem azután a szerkesztőségbe, a szerkesztés munkájába, és Várkonyi Nándor, számomra máig érthetetlen barátsággal, rendkívül bizalmas volt velem már szinte az első percekben. Innen datálódik aztán a húsz évig tartó kapcsolatunk és barátságunk, amelynek főleg az volt a legnagyobb jelentősége, hogy azokban az években a sztálinizmus és a Rákosi-kor-

szak alatt, amikor professzionálisan nem lehetett az irodalmat gyakorolni, összejövetelek is izetlenek, vagy éppenséggel veszélyesek voltak, baráti társaságban pótoltuk egymás számára azt, aminek normális körülmények között sokkal nagyobb arányokban kellett volna zajlania. Ő, mint ember talán a legcsodálatosabb volt, akit életemben ismertem. Csupa véglet. Embernél ekkora ismerethalmazt még nem találtam. Ő maga mondta magáról, hogy például a pécsi egyetemi könyvtárat két és félszer olvasta végig. Mindenhez az égvilágon hozzá tudott szólni, de ami ennél is fontosabb volt, mindenről saját véleményével rendelkezett, ami soha nem volt szokványos, ami mindig kinyitotta a szemet valamire, ami ezen a világon senki másnak nem jutott volna eszébe, csak neki. Rendkívül magasról nézte a világot és az embert. Ez természetesen azzal is járt, hogy egy kicsit meg is vetette mind a kettőt. Nagyon rossz véleménye volt az emberről, bár elméletben ő emberszerető volt, és gyakorlatban is igyekezett az lenni, de nem mindig sikerült neki. Végő soron pesszimista volt és embermegvető. Csak végletekben tudott gondolkodni és mozogni. Akit kedvelt, aki a szívéhez szólt, akivel emberileg ki tudott jönni, azt nemcsak szerette, hanem minden értéken túl lelkesedett érte, és nem egyszer el is ragadtatta magát. Aki viszont nem egyezett az ízlésével, vagy akivel éppenséggel hadilábon állott, aki őt bármilyen kis mértékben megsértette az életben, arról, még ha akart volna sem tudott volna egyetlen jó szót mondani. A kettő között semmi mást nem ismert. De nem ez az érdekes és nem ez a fontos. A fontos az, hogy ha van a mai világon – a mai világon értem az elmúlt évtizedeket is – van még mester, akkor ő az volt a javából. És ha intellektuális embernek nem juthat nagyobb szerencse a sorstól, mintha neki való mesterre talál, akkor én elmondhatom, hogy a legszerencsésebb ember vagyok a világon. Ő valóban mester volt a szó minden értelmében. Ezt azonban soha egy pillanatig nem érezte, mert ő tulajdonképpen tiltakozott ez ellen a szó ellen. Mindig hangsúlyozta, ő barát akar lenni, és bosszantották az ilyen nagy szavak, mint mester és tanítvány stb.. Ennek ellenére csakugyan mesterem volt, én pedig a tanítványa voltam. Ez azonban nem akadályozott meg bennünket abban, hogy a legjobb barátok legyünk.

Kodolányi Jánossal is az ő révén ismerkedtem meg. Mikor '48-ban megjelent *Vízöntő* című könyve, tanulmányt írtam róla. Ő természetesen egészen más karakter volt, mint Várkonyi. Őbelőle eleve hiányzott az a közvetlenség, ami Várkonyit olyan ellenállhatatlanná, sokszor elragadóvá tette. Kodolányi tartózkodó volt, a végsőkig gyanakvó, mindenkiben ellenséget szimatolt, és inkább távol tartotta magától az embereket, mintsem igyekezett volna megnyerni magának. Ő az ambícióknak, a mértéktelen becsvágynak az embere volt, csak fegyvertársakat és ellenségeket ismert, barátokat nem. Nem hiszem, hogy a szó igazi értelmében valaha is volt igazi barátja életében. Nehéz ember volt, ahogy mondani szokás, de egyet meg kell állapítanunk róla, aki csak egy pillanatra is a közelébe került, az valami delejes ütést érzett, elég volt ránézni erre az emberre, az alakjára, a szemére, hallgatni a kimért, megfontolt szavait, rögtön érezte mindenki, hogy nem akárkivel áll szemben. Hogy úgy mondjam, Várkonyi zseniális alkat volt, de zseniális művet nem tudott létrehozni, Kodolányi zseni volt, s a műveiben is ennek, bármilyen torzók és egyenetlenek sokszor,

szintén kézzelfogható jelét adta. De a puszta jelenléte, megjelenése valósággal megígérte az embert, és sugározta magából a zseniális embert. Ez tulajdonképpen a legnagyobb élményem vele kapcsolatban. Valahányszor, most is, ha jobban magam elé idézem az alakját, függetlenül minden sértéstől és rágalomtól aminek ki voltam téve a részéről, ezt az egyet meg kell állapítanom, hogy kívül belül zseniális benyomást ő tett rám az életben.

Mit gondolsz, hogy az ízlésünknek vagy a világnézetünknek vagyunk-e jobban kiszolgáltatva, amikor egy irodalmi alkotásról véleményt alkotunk?

Úgy gondolom döntőbb az ízlés, mert ez velünk születik. A világnézetünket is tulajdonképpen ízlésünk szerint alakítjuk ki. Az ízlés szót itt nem impresszionista, hanem filozofikus jelentésében értem. Ahogy egy francia moralista mondta, az ízlés az ember esztétikai lelkiismerete, vagyis lényünk legmélyéből ered.

Maradjunk az irodalmi műalkotásoknál. Az irodalmárok általában abból a feltételezésből indulnak ki egy irodalmi mű tanulmányozásakor, hogy a műalkotás az adott kornak a tükré, de azt is gondolják, hogy korok fölötti közlendője is van. Elképzelhetőnek tartod-e, hogy egy olyan fontos műalkotás, mint például az Isteni színjáték valamiképp félreinformál minket a saját koráról. Egyáltalán a mű és az élet kapcsolata mennyiben fejthető meg, illetve igazolható? Arra gondolok, hogy nagy a veszélye annak, hogy a korról való ismereteink manipulálják a mű-élet viszony értelmezését. Továbbá, a művek történetisége és időtlensége mennyiben van kiszolgáltatva az utókor történeti, esztétikai és morális előítéleteinek, illetve tévedéseinek?

A mű szükségszerűen a kor tükré, de nem tükröz mindent. Tudatosan vagy szándéktalanul kimaradhatnak belőle lényeges vonások, melyek pedig megvannak a korban, csak a realista korok törekednek tükrözésre. A többi általában nem a valóságot ábrázolja, hanem a kor ideáljairól világosít fel. Ez is tükörkép, de indirekt. Csak következtethetünk belőle a való életre. Minden későbbi kor hajlik arra, hogy ezt a műveletet a saját szája íze szerint végezze el. Továbbá a kort illető ismereteink is gyarapodnak az idők folyamán. Bár ezek soha nem érvényesülhetnek zavartalanul, mert a mindenkor uralkodó ideológia és történetiszemlélet elhanyagolja a vizsgált korszak kényelmetlen karakterisztikumait. A legvilágosabban beszélő művek is feltétlenül ki vannak szolgáltatva az utókor félremagyarázásainak. Saját korunktól teljesen független ítélkezés nincs. A maga korától elütő értékelés vagy elmarad a saját korától, vagy előresiet egy következőbe, de mindenképpen egy történeti korhoz kötődik. A tiszta pozitívizmus utópia, már csak azért is, mert minél pozitívabb igyekszik lenni, annál fantáziátlanabb lesz, ámde képzelőerő híján esztétikai ítélkezés sem lehetséges. A nagy művek mindig intuitíven keletkeznek, tehát megértésük sem nélkülözheti az intuíciót. Megvilágosodásaink azonban mindig az emberiség kollektív, korszerű gondolkozásmódjának a termékei. A mesterkélt kiagyalt metodikákat nem tartom a

megismerés komoly eszközeinek, mert lélektelenek, s nem az igazságra törekszenek, hanem önmagukat akarják igazolni. Ezek a tévedések a semmitmondásnak a melegágyai. Egy esztétikai ítélet értékét nem okvetlenül az dönti el, hogy objektíve igaz-e vagy téves, hanem hogy lapos-e vagy magasrendű. Egy zseniális tévedés értékesebb és termékenyebb lehet, mint egy unalmasan kifejtett közhely. Ez nem relativizmus, hanem a szabadság princípiumának jogos érvényesülése. Itt emlékeztetek Oscar Wilde-nak egy kissé túlzásba vitt, de alapjában igaz tanulmányára, A kritikus, mint művészre. A készen tálalt és kötelezően előírt ideológiák sokszor szándékos tévedéseket, magyarul hazugságokat hoznak létre. A sokféle egyéni vélemény ellenben nem a műnek mond ellent, hiszen ez valóban többretű lehet, még többretűbb, mint amennyit valaha is felfedezhetünk benne. Csupán egymásnak mondanak ellent a vélemények, ezért nem félni kell tőlük, hanem egyenesen kívánatosak, mivelhogy az életnek a jeli.

Van-e olyan klasszikus az irodalomban, akiről egy kicsit másképpen vélekedsz, mint a hivatalos álláspont?

Vannak, de jelentősen nem tér el a véleményem a hivatalos értékeléstől. Nem is térhet el, hiszen életünk folyamán nemcsak az érdeklődésünk, de kisebb mértékben még az ízlésünk is változik. Tehát tulajdonképpen, ha másért nem, pusztán az idő múlásának a következtében és ízlésünk formálódásának a következtében sok mindent felfedezünk nagy írókban, amit eddig nem vettünk észre. Vagy megfordítva, nem taksálunk már túl sokra olyan vonásokat, amelyeket korábban nagyra értékeltünk. Én úgy mondanám, hogy plusz véleményeim vannak bizonyos klasszikusokról, illetve ez más szóval azt jelenti, hogy másféle érteikre vagy hibáikra helyezném inkább a hangsúlyt.

Az irodalom és erkölcs viszonyát milyennek látod? El tudod-e képzelni, hogy születhet olyan jelentős irodalmi mű, amely ellentétben áll az erkölcsi alaptételekkel?

Távolodhatnak egymástól, közeledhetnek egymáshoz, de teljesen sohasem szakadhatnak el. Az immoralis remekmű nonszensz. Van azonban olyan morál, mely az igazsághoz kötődik. Ahogyan a régi latin mondás mondja: „Fiat iustitia, pereat mundus”, legyen igazság, még akkor is, ha belepusztul a világ! Tehát ez az egyik fajta morál, és van olyan, amely az esztétikum függvénye. Ez az utóbbi, lehet köznapi értelemben amorális, de sosem immoralis. A művész ösztönösen az elveszett paradicsomot keresi, ezért örökké hadilábon fog állni minden kodifikált morállal. Ezzel kapcsolatban még azt jegyezném meg, hogy azok a korok, főleg az úgynevezett aranykorokat nevezte így régebben a történelem, amikor erkölcsi és esztétikai közgondolkodás és a nagy alkotóknak az esztétikai ízlése és erkölcsi ítélkezése tökéletesen fedte egymást. Ilyenek kétségtelenül voltak. Akkor is, ha jobban a mélyükre nézünk ezeknek a műveknek, kiderül, hogy az író a felszín alatt tulajdonképpen mindig valami magasabb morálhoz fellebbez. Ha másban nem, akkor a témában, a megoldásban, különösen a drámákra

vonatkozik ez, mindig föltétlenül kiolvasható. Nemcsak egy Shakespeare-nél, aki a reneszánsz erkölcsi anarchiájában élt, hanem még egy olyan minden ízében klasszikus és klasszicista drámaírónál is, mint Racine. Hogy az Isteni színjátékról ne is beszéljek, vagy egyéb művekről. Szerintem kellő érzékenységgel és kitartással mindig kiolvasható ez a nem vulgáris, sőt azzal kifejezetten szembenálló morál. Tehát különbséget

Csorba Győző, Károlyi Amy és Weöres Sándor 1970-ben

teszek immoralitás és amoralitás között. Hogy megismételjem, hétköznapi értelemben amorális művészet és irodalom lehetséges, de immoralis azonban soha. Immoralitáson erkölcsstelenséget értek, azaz ami közelebb áll a szónak a mindennapi értelmezéséhez, erkölcs ellenességet. Természetesen mindig hangsúlyoznunk kell, ahogy a kérdésedben is mondtad, hogy itt alaptételekről van szó. Tehát nem társadalmi szokásokról, hanem olyan erkölcsi normákról, amelyek minden időben és minden helyen egyformán érvényesek. Ezek nem nagyszámúak. Amit mi tulajdonképpen erkölcsnek nevezünk, az a mindenkori társadalmi viszonyok függvénye. A valóban morális parancsok vagy tilalmak száma aránylag csekély. Ezeket nem hághatja át szerintem a művészet. Amoralitáson az esztétikai amoralitást értem, tehát azt a fajta cselekvésmódot, amely nem fogadja el a bevett társadalmi erkölcsöt, hanem ismer, egy úgymondjam „übermensch” morált. Természetesen nem lehet arra felelni, hogy kik érdemlik meg azt, hogy ezt az übermensch morált megengedjük nekik, de kétségtelen, hogy ilyen van. Tehát én itten nem erkölcsstelenséget értek, és még csak nem is erkölcs nélküliséget érzek amoralitáson, hanem tulajdonképpen az ember eredeti ártatlanságának azt a fajta megélését, amiről Weöres Sándor például azt mondja, hogy

'Áldott az első meztelenség.' A kispolgár felháborodik a legártatlanabb meztelenségen is. De a művészet morálja más, még akkor is, ha egészen egyszerűen szexuálisan nézzük. Állítom, hogy különbség van a kétféle szemléletmód között.

Térjünk vissza egy irodalomtörténeti korszakodhoz, a romantikához. Beszélte már erről, hogy a pre- és a nagyromantikával foglalkoztál. Ezzel kapcsolatban kérdezném tőled, hogy tudta a romantika a keleti kultúrát magába olvasztani, hisz ha történetileg nézzük, inkább az iszlám hatott az európai művelődésre, a romantikára pedig inkább a hinduk és a buddhizmus.

Azt hiszem, két oka van. Az első: a klasszicizmus általános emberi ideáljával szemben a romantika személyekben az individualitást, kultúrákban pedig a couleur locale-t kereste. Vonzódott a nagy távolságokhoz, színes kultúrákhoz, ezt pedig kellőképpen magas szinten a Távol-Keleten találta meg. Egyébként az arab világ ugyanígy érdekelte a romantikát. A második: a romantika végső célja a végtelenségben való elmerülés. Minden más kultúra és vallás viszont térben és időben körülhatárolt. Egyedül a hinduizmus és a buddhizmus dolgozik a tértől és időtől független végtelenség fogalmával.

A romantika kapcsán meg tudnád fogalmazni, mit jelent itt az európaiság? Továbbá, mit gondolsz, az európai kultúra a jövőben képes lesz-e arra, hogy megismételje eddigi magaslatait?

Szubjektív véleményem az, hogy nem hiszem, hogy megismételheti. Ezzel kapcsolatban például eszembe jut, hogy már évtizedekkel korábban Babits, aki pedig Az európai irodalomtörténetében azt mondja, hogy az utolsó századok, pontosabban a XIX. század volt az utolsó iskolája, anélkül a műveltsége és az ő európaisága el sem képzelhető. És ennek ellenére azt mondja, ha jól emlékszem Shakespeare-rel kapcsolatban, hogy az utolsó századokban az európai kultúra szükségszerű hanyatlásával kell számolnunk. Azt hiszem, hogy már csak azért sem ismételtető meg, mert az európai kultúra kezdettől fogva elválaszthatatlan az európai ember hódító, civilizatorikus, technikai fölényétől. A jövőben egyre inkább el fogja veszíteni ezt a privilégiumát. Továbbá, a spengleri jóslat, szemünk előtt lejátszódó valóság. Azután, az európaiságot éppúgy lehetetlen egy definícióba szorítani, ahogy más kultúrát. Ha mégis megkísérelnénk, az individualizmus és intellektualizmus túlsúlya minden más régebbi kultúrával szemben jellemezné. Az európaiság csak azóta ideálunk, amióta elvesztésétől kell tartanunk. Éltető lelke a kereszténység volt. Minden kultúra a valásból ered. Ennek eszmevilága él tovább elvilágiasodva és laicizálódva, egyre inkább filozófiával cserélve fel a vallási világgépet.

Hogy látod, az esszé az irodalom egyik műfaja, vagy közelebb áll az irodalom fogalmi, tudományos megközelítéséhez? Mondanál valamit esszéírói ars poeticádról?

Hát az esszéről az a leszűrt vagy kialakult véleményem, hogy inkább az irodalom egyik műfaja. Körülbelül olyan viszonyban van a szépirodalommal, mint az antik és a reneszánsz történetírás, amely nem annyira tudomány volt, mint inkább irodalom. A tudományos értekezés sine qua nonja a módszer. Ennek helyességén vagy helytelenségén múlik a vállalkozás sikere. Az esszéíróra viszont, hogy Babits kedvenc műszavával éljek, az attitűd a jellemző. Egy esszé lehet remekmű akkor is, ha megállapításaival a tudomány nem ért egyet. A tudomány előrehalad, kiegészítésre, módosításra szorul. Az esszé értéke független a változó időtől. Ha ezt megérdemli, akkor éppúgy maradandó, mint egy vers, dráma vagy regény. A tudományos mű a maga szabta határok között teljességre törekszik. Az esszé, ahogy a szó jelentése is mondja, kísérlet. Kompozíciója is sokkal lazább, a hangulat és a szabad képzettársítás döntően befolyásolhatja. Továbbá, az esszé stílusa is lényeges attribútum. Tudatosan használja a széppróza és a poética összes stiláris lehetőségét. A tudósnak a cél a fontos, az esszéírónak a célhoz vezető úton megtett minden lépésnek önértéke van. Nem analizál, inkább medítál, és ezt a meditációt bármikor abbahagyhatja. Szabad ember, kötelező erővel semmi sem köti. Esszéírói ars poéticám nincs, mert ez már módszert tenne fel, ideáim vannak, világképem és stílusom van. Ezeknek az eredője valamennyi esszém. Írtam kifejezetten tudományos célú tanulmányt is. Ezekben esszéírói alkatomról kizárólag a stílus árulkodik, persze csak ott, ahol ez helyénvaló.

Sorsod úgy alakult, hogy műfordító is lettél. Milyen műveket tolmácsoltál? Mi az esélye annak, hogy az eredetivel egyenrangú fordítás készíthető? Mit tartasz a magyar irodalom legjelentősebb fordítói teljesítményének?

Annak ellenére, hogy már diákkoromban foglalkoztam verssel, már a gimnazista éveimben azokat az idegen nyelvű verseket, amelyek nagyon tetszettek le is fordítottam, természetesen egy gimnazistának a színvonalán. Ettől függetlenül, bár néha fölbukkant bennem a gondolat, hogy istenem, milyen jó is volna, mennyire megérné a fáradságot, ha lefordítanám ezt vagy azt a könyvet, de egy-két rövid kísérlet kivételével erre tulajdonképpen nem törekedtem. Az igazság az, hogy az a kilenc esztendő, mióta ezzel foglalkozom, az külső okokkal magyarázható. Barátaim beszéltek rá és intették el, hogy ilyen minőségben engem a könyvkiadók foglalkoztassanak. Szerencsémnek tartom azt, bár anyagilag egyáltalán nem éri meg a vállalkozás, hogy mind a mai napig klasszikusokat fordítottam, és pedig olyanokat, akik első ízben jelennek meg magyar nyelven. Tulajdonképpen szükségből, de ez a szükség ez egyáltalán nem dehonesztáló. A fordított művek, hát Winckelmann, Herder, azután a filozófus és diplomata Humboldt, Goethe művészeti tanulmányai, Színtana, természettudományos művei, most pedig egy osztrák művészettörténész alapvető könyve következik, Alois Riegl, *Spatrömische Kunstindustrie* című műve.

A kérdés többi részét illetően egyenrangú fordítás készíthető, bár ez a legnehezebb. Gyakoribb, hogy a fordítás gyengébb vagy jobb az eredetinél. Ebből a szempontból döntő a műfaj. A tanulmány aránylag kevés nehézséget támaszt, a széppróza

és az esszé, már az eredetivel rokonlelket, és azonos stílári képességeket tesz fel. A verset és a verses drámát viszont újra kell költeni, ezek úgynevezett tartalma csupán vezérfonál. A versfordítás éppúgy ki van szolgáltatva az ihletnek, mint az eredeti vers. A magyar irodalom legnagyobb fordítói teljesítményének Babits Dantéját tartom. Nemcsak azért, mert szokás annak tartani, hanem mert valóban a szó minden értelmében, fizikai és szellemi értelmében is a legnagyobb. Egyébként, ha körülnéznék más területeken, akkor azt hiszem, hogy nehezen tudnám abbahagyni. Csak egyetleneket említek, ami az én szívemhez a legközelebb áll, Tóth Árpád versfordításai az angol romantikusokból. Shelley, Keats. Utolérhetetlennek tartom őket.

Ezek után egy személyes jellegű kérdést tennék fel. Mit jelent neked Jézus?

A kérdés személyhez szól. Ennek ellenére a válaszból talán az fog kiderülni, hogy a válaszom nem személyes, de úgy gondolom, hogy személyemtől függetlenül is mondhatom azt, amit mondok. Ami a kérdést illeti, nálam mindkettő csupán másodsorban jön számításba. A legfontosabb ez: Isten megjelent emberi alakban, egy ember pedig képes volt arra, hogy Isten legyen. Ennél nagyobb tett nincs a világtörténelemben. De már ontológiailag nézve is máig legfőbb bizonyítékunk arra, hogy Istentől vagyunk, és Isten a végső célunk. Mert, ahogy Jézus mondja a farizeusoknak: nincsen írva, hogy istenek vagytok? Ez igaz, de hogy szó szerint megvalósítható, arra mindmáig Jézus az egyetlen példa. Ebből a történelmi maximumból következik, hogy ő a morál és a magatartás tekintetében is maximalista volt. Tehát mindhárom vonatkozásban a legfőbb példakép. Ha kevesebbet kívánt volna tőlünk, nem volna érdemes a követésre. Mert semmi sem elégítheti ki az embert, ami véges, és az sem, ami bizonyosan megvalósítható. Nemcsak azért hiszek tanításában, mert abszurdum, ahogy Tertullianus mondja, credoquia absurdum, hanem követni is azért akarom, mert végső soron elérhető.

Említetted a tettet és a szót, a cselekvést és a gondolatot. Mit tartasz fontosabbnak a kettő közül?

Föltétlenül a cselekvést, bár én a gondolatok embere vagyok. De nem a cselekvés egyik fajtája-e a gondolat? És a legmerészebb gondolat nem a legbátrabb cselekedete? Itt emlékeztetek arra, mikor Goethe Faustjának az elején Faust hozzáfog az Újszövetség fordításához, és mindjárt az első mondatnál megakad Szent János evangéliumában. „Enache ind o logos...” kezdetben volt az Ige. Vagyis Ige, az eredetiben logos, aminek legalább ötven féle jelentése van, de eredeti valóságos jelentése a hangosan kimondott gondolat, a beszéd. Tehát az alapja mégiscsak a gondolat. Faust habozik, hogyan fordítsa, ez se jó, az se jó, a végén megállapodik, megtalálta az igazit, és így fordítja: „Im Anfang war die Tat” Kezdetben volt a Tett.

Mit tennél, ha mindent megtehetnél?

Hála Istennek, hogy nem tehetek meg mindent, mert mi lenne a garancia arra, hogy ebben az esetben csak jót tennék. A rossz nyilván éppúgy elszabadulna bennem, mint a jó. Egyetlen vigaszunk, amiért nem tehetünk sok jót az, hogy nem tehetünk túlságosan sok rosszat sem.

Mit jelentenek neked a könyvek? Melyek a legfontosabb könyvek az életedben?

A könyv nálam kezdetben gyönyörűség volt, vigasz volt, a menekülés egyetlen forrása. A legnagyobb dolog, amit az emberiség valaha kitalált, mintha egyenesen csak az én számomra találták volna ki. De a könyv nemcsak öröm tud lenni, nemcsak vigasz tud lenni, hanem sokszor teher is tud lenni. Egy lakatlan szigetre egyetlen könyvet sem vinnék magammal. Fellélegeznék, hogy végre van ürügyem arra, hogy ne legyen egyetlen könyvem se. A világ legkívánatosabb állapota ez olyan ember számára, aki szereti a könyvet, de már eleget olvasott. Néha elábrándoznék régi olvasmányaimon, ez minden. Akkor végre talán nem csak gondolkozhatnék, hanem még írhatnék is.

Mit jelent neked az, hogy magyarnak születted?

Egész életemre érvényes, mindenkor azonos választ nem tudok adni. Először magától értetődőnek találtam, semmilyen problémát nem jelentett. Azután kezdtem végzetnek érezni, valami felsőbb parancsnak. Még később csapásnak tartottam, érthetetlenül vérlázító büntetésnek. Ma egyszerűen azt hiszem, hogy kötelesség. Mint például a szülőnek kell bánni a gyermekeivel, vagy ahogy a gyermeknek kell éreznie a szülei iránt.

Úgy tudom, hogy az utóbbi években több-kevesebb rendszerességgel naplót írsz. Mondanál valamit erről?

Igen. Tulajdonképpen már régebben is megfordult a fejemben ez a gondolat, természetesen nem minden irodalmi előzmény, irodalmi példák nélkül, hiszen tele van velük a világirodalom. Hogy csak hirtelenében a két legfontosabbat említsem, a francia Montaigné és a német Nietzsche. Ha nem akarom ide sorolni például a nagy francia moralistákat, és még másokat. Vagy a hírhedt klasszikus naplójókat. Engem tulajdonképpen a szükség vitt rá. Egy vagy két évvel ezelőtt kétségbeesve láttam, hogyan múlik az idő, a műfordítás éveket vett el az életemből, és hogy ne vesszen kárba legalább a magva, a lényege, a gyújtószikrája annak, amik sok esetben egész műveket érdemelnének, azért szántam rá magamat erre a műfajra. Ami egyébként ma nem is olyan ritkaság, ha meggondoljuk. Nevezik nemcsak naplónak, hanem miniatűr esszének is. Én például az utóbbinak nevezném. Sajnos nagyon egyetlenül tudok dolgozni rajta, hol túlságos bőségben rohannak meg a gondolatok, hol pedig hetekig

nem mondom, hogy nincsen gondolatom, de úgy gondolom végig őket, hogy eszembe sem jut, hogy akárcsak vezérszavakban is rögzítsem őket. Ennek ellenére tervem az, hogy egy meglehetősen terjedelmes volument állítok össze belőlük, és amennyiben ez értékállóan bizonyul, akkor tulajdonképpen a szellemi testamentumomnak szánám.

Mit mondanál a naplód műfajáról?

A naplónak tulajdonképpen jobb híján nevezem. Naplót írni nagyon sokféleképpen lehet. A legáltalánosabb, amikor valaki a vele történt jobbára külső eseményeket rögzíti napról napra. Azután ismerünk olyan naplókat, például Jules Renardét, vagy a Goncourt fivérekét, akik a szellemi élményeiket szintén napról napra lejegyezték, mint teljesen egyenértékűt, illetve egyforma fontosságút életüknek a külső eseményeivel. Az amit én csinálok, az ilyen értelemben nem napló, úgyhogy valami jelzõt kellene tulajdonképpen eléje tenni. Mondjuk így, hogy szellemi napló. Bár hát ez önmagában nem sokat mond. De semmi esetre sem életemnek a külső eseményeit rögzíti. Ami mondanivalóm erről van, egy vagy két állandónak mondható levelező partnerem, ezeket velük szoktam közölni. Amit ebbe a könyvbe írok, fekete a borítása, ezért ideiglenesen fekete könyvnek neveztem el. És ha egyszer netán megjelenhetne, akkor ezt az alcímet adnám neki: Egy magyar vallomása. Ezekben szellemi érdeklődésemre szeretnék tárgyakat találni, azokról kifejtteni rövidebben vagy hosszabban a véleményemet. Kíváncsiságomat szeretném kielégíteni, önmagam előtt tisztázni néhány dolgot, azután nem kis szerepe van benne az ellentmondásoknak sem. Több olyan darab található bennük máris, amelyek azért születtek meg, mert nem bírtam ellenállni annak a kényszernek, hogy ellene mondjak valaminek, amit tévesnek, félrevezetőnek érzek. Ezért nem pusztán pozitív, hanem negatív tendenciájú írások is találhatóak köztük. Naplónak lehet nevezni abban az értelemben is, hogy bár belső dolgokról és szellemi problémákról van szó többnyire bennük, mégis csak kötődnek a mindennapokhoz annyiban, hogy aznap éppen mit olvastam, mi keltette föl a kíváncsiságomat, milyen váratlan, főleg szellemi kérdéssel találtam szemben magamat. Ilyen értelemben teljesen jogos a napló elnevezésnek a használata. Azután vannak benne, azt hiszem elég gyakran ismétlések. Néha olyan nagy szünetet tartok, hogy el is felejttem kissé, hogy miről is beszéltem a korábbiakban, és ha tartósan, állandóan érdekel valamilyen kérdés, akkor többször is visszatérek rá, de lehetőleg mindig más és más aspektusból. Ezt teszem akkor is, ha nem tartom eléggé kielégítőnek egy korábbi fogalmazást, de a korábbi fogalmazásban vannak olyan dolgok, amelyeket kár volna eldobni, tehát teljesen előlről kezdeni. Ilyen esetben tehát kétségtelenül vannak és lesznek is benne ismétlések, de ez nem hiszem, hogy rontaná akár esztétikai szempontból is az értékét, amennyiben értékes.

Szellemi végrendeletként jelölted meg naplódodat. Feltételezem a magány teljes szabadságának légkörében fogalmaztál.

A függetlenség elválaszthatatlan az e fajta írásoktól. Amennyiben megrendelésre készülnének, vagy már eleve figyelemmel kellene lenni egy jelenlegi közlésnek a nehézségeire, természetes, hogy nem pontosan ugyanígy írnam meg, illetve valószínűleg egy sereget meg sem írnék. Tehát alapvető követelmény a függetlenség. Munkáim nagy része kiadatlan és éppen azért, mert ez a függetlenség igény megvan bennem.

Tüskés Tibor, Fodor András, Takáts Gyula és Bertók László

Régebben én cenzúráztam saját magamat, ha észrevettem később, hogy elragadott valami aktuális indulat, és ennek következtében eltértem a feladatomtól. Akkor azt kihúztam, megsemmisítettem, mert az ellenséges indulat tulajdonképpen ugyanolyan megkötöttséget jelent, csak negatív előjellel, mint a rajongás valamiért, vagy a magam igazának a hangoztatása. Éppen azt szeretném elmondani, ami úgy érzem, hogy aligha fog változni énbennem, gondolkodásomban, szemléletmódomban, éppen ezért használtam az előbb a testamentum szót. Egyébként már fiatalon is harminc valahány éves koromban, ha rászántam magamat egy terjedelmesebb munkának a megírására, már azt is úgy írtam meg, mintha a végrendeletem volna. Azt hiszem, hogy ez kissé közös érzés az én nemzedékemben. Idősebbekben, fiatalokban egyaránt. Nem tudhatjuk, mikor kell abbahagynunk, mikor kell befejeznünk.

SZIRTES GÁBOR

Kölcsey Ferenc torzóban maradt pályarajza

1985-ben, a Magyar Tudományos Akadémia – Soros Foundation Bizottság ösztöndíjpályázatára írott szellemi önéletrajzában¹ a Sorsunk szerkesztőségében töltött 1947-48-as esztendőket – mintegy bő évtized kihagyásával – közvetlenül az 1960-as évek követik, amikortól saját értékelése szerint datálható intenzívebb részvétele a kortárs magyar irodalomban. Ez a megállapítása némi korrekcióra szorul. Valójában ugyanis az ötvenes években is folyamatosan méltó témát keres magának, a legnagyobb tisztelettel gondol az általa csak „szent triásznak” nevezett három remetére: Várkonyi Nándorra, Hamvas Bélára és Kodolányi Jánosra, ám ekkor még egyikükhöz sem mer hozzányúlni, hiszen Várkonyi túl közel áll hozzá, Hamvas túl távolinak, túl bizonytalanak tűnik még számára, majd Kodolányit teszi meg később egy új világ hőségének. Ám, amint Kodolányi-könyve második részében bevallja, addig bármerre is kutatott, a „legmakacsabb szerelmének”² Kölcsey bizonyult, akihez újra és újra visszatérni kényszerült. Az ötvenes években bár dolgozik, de többnyire csak az íróasztalfiókjának. És valójában nem résztvevője az irodalmi közéletnek. 1950-ben kezd hozzá, majd az 1960-as évek elején foglalkozik ismét komolyabban – a soha be nem fejezett – művével: *Európai romantika* címmel szeretné megírni Kölcsey Ferenc pályarajzát.³ Miután egyidejűleg több terv megvalósítása, többek közt a „legnagyobb magyarról” megírandó könyv is foglalkoztatja, a hatvanas évek elejéig csak az anyaggyűjtéssel végez, sok jellemző és kevésbé ismert adat összegyűjtésével. Ekkor félreteszi a korábban tervezett Széchenyit, ismét előveszi a Kölcseyt, amelyhez egy évtizede már szinte mindent összegyűjtött, és amellyel kapcsolatban évekig dédelgette magában a tárgyat, és amiből végül is a bevezetéssel és *A gyermek* című fejezettel elkészült már. 1961-ben vágyódás fogja el a téma iránt, ismét előveszi a Kölcseyt. „Vörösmartys, romantikus kalandom után nem akarok rögtön egy még romantikusabb, széchenyis kalandba ugrani; egyelőre változatosságot óhajtok, és ezzel az empire-klasszicista témával (és stílussal) szeretném felüdíteni hervadt és beteg színekből agyonbujálgodott lelkemet. Terjedelme: mint a Vörösmartyé.”⁴ A következő fejezetnek – *Az ifjú* – azonban csak a címét írta le. A Vörösmartyéhoz hasonló terjedelműre tervezett könyve soha nem született meg.

Már a mű bevezetőjében, amely azt a félszázadot jellemzi, amely Kölcsey életének határait jelenti, megmutatkozik egyrészt Rajnai alapos és sokoldalú tájékozottsága a magyar és az európai szellem történetéről, a romantikával kapcsolatos változásokról, másrészt jelentkezik barokkos körmondatokba feledkező, misztikus, pátosztól átszótt, későbbi munkáira is jellemző ragyogó, esszéista stílusa. A gyermek Kölcsey ábrázolásánál a költő későbbi életére is hatással lévő, Rajnai saját biográfiájával

analógiákat mutató vonások erőteljes hangsúlyt kapnak. Így például az apa korai halála, „kit a halál akkor ragad el örökre a kislány szeme elől, mikor még néhány elmosódó, alaktalan emléknél egyéb aligha maradhatott róla a gyermeki lélekben.”, továbbá a már kisgyermekre is jellemzőnek talált, későbbi férfiúi tulajdonságok: „gyöngédsége, lelki finomsága, zárkózottságra való hajlama”. Az írás követi az ifjú Kölcsey útját Debrecenbe, „a magyar kálvinizmus és a tősgyökeresen magyar, bár maradi polgárság bevehetetlen erődítményébe”, bemutatja a híres Kollégium deákságának életét, Kölcsey szellemi formálódását, világnézetének alakulását. Rámutat arra, hogy a felekezeti és más szellemi korlátok – Kazinczyhoz hasonlóan – hogyan váltak türelmetlen támadásuk célpontjaivá: „a felvilágosult kozmopolita mennyországokban nem volt helye a debreceni vaskos realitásnak – sőt ezzel együtt a debreceni teológiának sem” – írja Rajnai. Ehhez járult még a Kollégiumban a kizárólagos latin nyelvű oktatás, a magyar beszéd tiltása, a bibliotékában a magyar nyelvű könyvek után történő kutatás elítélése, a magyar nyelvű verselés rossz szemmel nézése, a tanrendben két szempont érvényesítése: a latin nyelv tökéletes elsajátításának és a vallás kérdéseivel való beható foglalkozásnak a biztosítása. Az iskola kezdetben ezek miatt nem vonzotta a diák Kölcseyt, ám a könyvek annál inkább: a tiltások ellenére hajnalig olvas, tövig ég mellette a gyertyacsonk, nyári vakációi idején, Álmosdon vagy Sződemeteren – ahol megszerzi az előle a padlásra eldugott könyveket – a szőlőhegyre menekül, a humanizált természet világába. „Már ekkor csak a könyvek tudták felmelegíteni igazán. Bennük találta meg azt a paradicsomot, mely az ideák világába vágyódó embernek legfőbb boldogsága ezen a földön. Már gyermekcipőben Platón tanítványa volt. A művelt, tisztult emberséghez könyveken keresztül vezet az út. Belőlük hallatszik legtisztábban a »nagyságos elmék«-nek hívogató, nyájas szava.” Rajnai nem csak a Platón hívőt fedezi fel Kölcseyben, nem csak a könyvek szerelmesét, a bennük megnyugvást találó nemes lelket, hanem a szeretet-hiányban szenvedő, mindig szeretetre vágyódó ifjút és férfit is. Talán nem túlzás, ha ebben Rajnai saját sorsképletét és személyiségjegyeit véljük felfedezni. Mintha csak saját későbbi naplófeljegyzéseinek önvádoló sorai hangoznának fel, mintha csak önmagáról (az önérvényesülése elé korlátokat állító ifjúról) írná az alábbi, Kölcseyről megfogalmazott sorait: „Forrón kereste, kutatta, leste, óhajtottá ezt a megváltó szeretetet, s hogy voltaképen [sic!] soha nem találta meg, annak kissé talán ő maga is oka volt: oka és áldozata egy személyben”. És még egy analógia a szerző és hőse között, amely a közös személyiségjegyre történő utalással az önportré-jelleg felé közelíti az általa megformált Kölcsey alakját: nála a gyermek-ifjú Kölcsey az érzéseit szégyenlősen kezelő, érzelmeit elfojtó személyiség volt, aki „csak papíroson tudta egészen föltárni magát”.

A csak a bevezetéssel és a gyermekkort bemutató fejezettel elkészülő Rajnai érzelmetesen mutatja be az egészen fiatal Kölcseyben a későbbi ifjú-, majd a felnőttkorra is jellemző tulajdonságok csiráit, korai kezdeményeit. Az apa-vesztés motívuma, a zárkózottságra való hajlam, a magának való jellem, a zárt, nehezen felnyíló lelki alkat, az izgató, nagy kérdésekre a választ nem a világban, nem az emberekben, hanem a Szellemben, a Gondolatban, a könyvekben kereső magatartás, a kedvezőtlen körül-

mények és a maga teremtette akadályok együttese által megnehezített önérvényesülés mind-mind azt mutatják, hogy a torzóban maradt Kölcsey-könyv számos vonatkozásban önportréként is olvasható, az önportré jegyeit viseli magán. Ezt az ábrázolást erőteljessé teszik a szerző saját életével kapcsolatos analógiák, hasonlóságok, az általa is bevallottak, az, hogy valójában az ábrándjait szőtte „a legendák dicsfényébe öltöző alakja”⁵ köré. Később, a hatvanas évek elején már elfogultsággal illeti önmagát: „úgy rémlik, térden állva írtam, a tisztelet és rajongás kissé mesterkéltten szabályozott önkívületében”⁶. Sőt, bírálatot is mond munkájáról: az adatokat nem rostálta kellő mértékben, belőlük és érzelmesnek nevezett kommentárjaiból „élvezhetetlen kulimászt gyúrtam”⁷ – írja nem kis önkritikával. Mindezek ellenére sajnálatos, hogy a tervezett monográfia az első fejezettel véget ér, azt Rajnai soha nem fejezte be. Még akkor is, ha kísérletének hasznosítható elemei tovább éltek a Vörösmarty monográfiában.

JEGYZETEK

- 1 A szerző tulajdona.
- 2 Rajnai László: Kodolányi János, kézirat, 238., a szerző tulajdona.
- 3 Európai romantika. Egy tervezett Kölcsey-könyv bevezetése. 1950, gépelt anyag, 13., A gyermek, autográf kézirat, 14., a szerző tulajdona.
- 4 Rajnai László 1961. november 13-i levele Rába Györgynek, PIM Rába hagyaték.
- 5 Rajnai László: Kodolányi János, kézirat, 303., a szerző tulajdona.
- 6 Uo.
- 7 Uo.

RAJNAI LÁSZLÓ

Európai romantika

(A TERVEZETT KÖLCSEY-KÖNYV BEVEZETÉSE.)

1950?)

Kölcsey Ferenc életét írom meg születésétől fogva az új romantikus század derekán bekövetkezett haláláig. Elmondom gyermekkorának sötét-bús eseményeit, beszélni fogok az ifjú társtalan magányáról, és a magányban feltörekvő, majd túlságosan gyorsan elhaló eszményeiről és vágyairól, részletesen szólok a férfi komoly és tevékeny munkás-esztendeiről, midőn szózatja borongó pátosszal zengett a hazán keresztül, nem hagyom említés nélkül csalódásait és szenvedéseit sem, végül beszámolok hirtelen elhunytáról, mely a nemzet legjobbjait és a hű barátokat nem múló fájdalommal és gyásszal töltötte el. Erőmhöz képest igyekezni fogok, hogy töretlenül és a valósághoz híven ábrázoljam személyiségét, ragyogó idealizmusát és nemes törekvéseit, s hogy megmutassam, amit ő adott a nemzetnek, az a nemzettől soha többé el nem vehető. Hiszem, hogy így méltó emléket állíthatok annak a férfinak, aki a maga korában a görög író szavai szerint „a legbölcsebb és a legigazságosabb volt”.

Az a félszázad, mely Kölcsey életének határait jelzi, a magyar és az európai szellem történetében az egyetemes, nagy változások, a roppant „romantikus” gesztusok, a viharos megújulás, túláradó lelkesedés időszaka. Kozmikus tavasz, fékezhetetlen buja virágtenyésztettel, pusztító áradásokkal, idillikus napfénnel és mindent elsodró, elemi erejű zivatarokkal. A felvilágosodás fülledt, szárazcsillogású légkörében eltompult, renyhe lélek mohón issza magába a mindenfelől bőven ömlő áldást, és megrészezszik ennek a tavasznak kábító illatától és ízétől. Az alkonyodó, értelemimádó világnak vidáman mosolygó vagy gunyorosan vigyorgó bölcsei már-már új aranykort jósoltak az emberiségnek, és körzővel, mérőléccel kezükben, szapora utasításokkal buzdították famulusaik hadát, és fáradságtalanul művelték kertjüket irtván a gyomot és a szemsértő, szemérmetlenül tarkán, szabálytalanul burjánzó virágokat. A nagy mű befejezéséhez közeledett, amikor váratlanul elborult az ég, és vészterhes, idegen szellők borzolták végig a smaragdszínű pázsitot, s királyi eleganciával, mértani rendben sorakozó növényeket és a csínnal nyesett díszcserjék ágait. Az Ízlés Ünnepeinek rendezői zavartan és tanácstalanul bámultak egymásra. A Hold, amely eddig diszkrét tartózkodással egyenletes, lojális ezüsthénnel hintette be a kertek és ligetek ésszerű, kimért szépségeit, most különös módon megzavarodott és lobogó, színes fátylat kapott magára: ijesztően szabálytalanul hosszúra nyújtotta az árnyékokat, és megrévesztő, cinkos fényében soha nem látott alakok lepték el a pompás sétányokat. Kósza, hívatlan árnyak kergetőztek a fehérén csillogó, meztelen istenszobrok körül: a lázadó bokrok és karcsú diadalívек tövében elfojtott zokogás hallatszott: könnyes ifjú párok léptek elő a sötétből, beszédes, sápadt arcuk kimondhatatlan szenvedésekről árulkodott, a

kart karba fűzve lépdelték a korai elmúlás felé, míg hajfűrtjeiket a viharra növekedett szellők borzolták kéjesen és fantasztikusan. Valahol a távolban vízesés zaja dübörgött, dúltkedélyű öngyilkosjelöltek bukkantak fel a szakadékok szélén, az erdőben földomborult a föld, és rémes nyögéssel leplekbe csavart halottak tűntek fel az éjben, hogy átkot szórjanak ezer éve porladó gyilkosaikra. És ez így ment éjszakáról éjszakára, évről évre, évtizedről évtizedre. És közben elfoglalta helyét az igazi nagyromantika is, mert hiszen ezek az árnyak és kísértetek csak szálláscsinálói, érzékeny heroldjai voltak a vérbeli varázslóknak, tündéreknak, királyfiaknak.

A bűvös szó, mellyel ezek a nagyreményű konkvisztádorok megnyitják a mennyek kapuját, hogy testvériesen összelelkezzenek az ég angyalaival, a nagy varázssige: a Természet. Nem kisebb nosztalgia gyötri őket, mint a paradicsomi ártatlanság újramegszerzése, a büntudat elvesztése és az ennek nyomában járó gyermekörömök anynyira kívánatos boldogsága. Nem tudni jóról, rosszról, kiköpni szájukból az értelem keserű gyümölcsét, amely, hitük szerint, megrontotta a világot, a fölfokozott érzelmek segítségével elmerülni a lét egyetemességében: íme a nagy ábránd, melynek hősei és mártírjai vannak. Természetesen nem hiányzanak a gyöngéd példaképek sem. Bernardin de Saint-Pierre a „Pál és Virginá”-ban így jellemzi a testvéreket: „Homlokukat egyetlen gond sem ráncolta, vérüket semmiféle mértéktelenség nem rontotta, szívüket nem dúlta meg semmi ártó szenvedély, szeretet, ártatlanság, könyörületesség, lelkük szépségét láthatatlan kecsességgel ezek fejlesztették napról napra vonásaikban, mozdulataikban és magaviseletükben. Életük hajnalán ezek üdeségével voltak tele, mint ős-szüleink az Éden-kertben, amikor Isten kezéből kikerültek, testvérként nézték egymást, úgy közeledtek, úgy szóltak egymáshoz: Virginia kedvesen, szerényen, határtalan bizalommal, mint Éva, Pál pedig, férfi természetben egy gyermek egyszerűségével, Ádámmal hasonlóan”. Ha így beszélnek a tanítványok, nem csoda, hogy maga az atyamester, Rousseau, egészen kijön a sodrából, amikor a természet fenséges egyszerűsége eszébe juttatja saját bonyolult, hivalkodó, kendőzött lényét. Mikor a Genfi-tó melletti vándorlásait írja le, így kiált fel Vallomásában: „Útközben, e gyönyörű tóparton átengedtem magam a legédesebb mélabúnak. Szívem lelkendezve szárnyalt ezer ártatlan boldogság után, elérzékenyültem, sóhajtoztam és sírtam, mint egy gyerek. Hányszor megálltam, hogy jól kisírjam magam s egy nagy kőre telepedve elábrándoztam azon, amint a könnyeim a vízbe peregetek!” A Természettel való egyesülés misztikus perceit pedig Hölderlin érzékeltette legszebben Hyperion-regényének egy kimagasló fejezetében: „Egynek lenni mindennel, ami él, elfeledkezésben önmagunkról, visszatérni a természet egyetemességébe, ez minden gondolatnak és örömnak teljessége, ez az a szent hegycsúcs, az örök nyugalom helye, ahol a déli nap elveszti hevét és a mennydörgés a hangját és a forrongó tenger a gabonaföldek hullámzásához hasonlít...” És tovább: „Egynek lenni mindennel, ami él! Ezzel a szóval az erény elhárítja magától a páncélba öltözött ellenséges haragot, megszabadul a fenyegető királyi pálcától, és minden gondolat elmerül az örökhegy Világának képe előtt, mint a küszködő művész szabályai megsemmisülnek Uránia fensége előtt, és az érckarú

Végzet lemond hatalmáról, és a lét összegéből eltűnik a halál, és szétválhatatlanság és örök ifjúság boldogítja, szépíti meg a világot”.

A romantikus generáció fogékonyabb tagjai, köztük is a misztikusok és a filozófusok, megtalálták, helyesebben újra fölfedezték azt az archimédeszi pontot, ahol lábukat megvetve átlendíthették a materializmusban senyvedő világot a transzcendens lét síkjába. Ez a szerencsésen megtalált idea a középkori filozófián nevelkedett reneszánsz új platonizmus gondolata volt, melynek legragyogóbb megfogalmazását Pico della Mirandolának köszönhetjük: „Esse hominem minorem mundum, in quo mixtum ex elementis corpus et spiritus coelestis et plantarum anima vegetalis et brutorum sensus et ratio et angelicamens et Dei similitudo conspicitur”, és „et si nulla creaturarum sorte contentus, in unitatis centrum suae se receperit, unus cum Deo spiritus factus, in solitaria Patris caligine, qui est super omnia constitutus, omnibus antestabit”. Azaz: „Az ember egy kicsiny világ, amelyben megtaláljuk a földi salakból és égi szellemekből való vegyülést, a növényi életet és az alacsonyrendű állatok érzékeit, az észet és az angyalok lelkét és Istennek képmását...” – „és, ha nem elégedvén meg semmiféle teremtmény sorsával, visszavonult egyetemességének középpontjába, egy-lélekké válva Istennel, vele, ki mindenek fölött való, mindenek fölött fog állani”. Más szóval: az ember mikrokozmosz, és legfőbb rendeltetése, hogy tudatosan élje magában a világegyetem életét, s lényének sugárzó középpontján, Istenen keresztül szemlélje az összes jelenségeket. S ha egyesült Istennel, ez már a romantikus eksztázis legmagasabb foka, a hölderlinek és novalisok rajongva áhított boldogsága, az a gyönyörűség és csoda, melyben a pantheisták deizmusa és az ortodox katolikusok személyes istenhite között a misztikus élmény szempontjából már-már alig van különbség.

Egyáltalán, ez a nagy misztikus reneszánsz, a romantika, teljes tudatossággal, az elveszett haza utáni lobogó vágyakozással fordul a középkor világa felé: a kisebb úttörők megelégszenek a lovagkor scenériájának föltámasztásával, a nagyobbak azonban magát a középkori lelket igyekeznek rekonstruálni magukban, egyforma mohósággal nyújtják kezüket a nagy keresztény hősök és szentek pálmája után. Akik továbbra is az ókor bűvöletében maradnak, mint Shelley, Leopardi is leginkább Hölderlin, olyan intenzitással és átforrósodott, keresztény lendülettel ünneplik a hellén szabadságot, amilyent az antik költők soha nem ismertek és nem is ismerhettek. Attitűdjük is, szellemi értelemben, a keresztes lovagok gyermeki hitére és hősiességére emlékeztet, a legjobbakban gazdag szintézisre érik nosztalgia és idealizmus. A hanyatló tizenharmadik század észemberei teljesen értetlenül nézik az európai népeknek ezt a kamasz-lelkésedését, s az új életideált egyszerűen rendetlenségnek bélyegzik. Eckermann megkérdezi Goethétől, ki felelős a romantikus szertelenségekért: elkerülhetetlen útja-e ez az európai szellemnek, vagy pedig néhány felelőtlen kísérletező magánügyének tekinthető-e? Goethe nyugodtan feleli, hogy szót sem érdemel az egész, csak egzaltált fiatal emberek rakoncátlanságának vagyunk tanúi: ezek a fiatal emberek rossz nevelésben részesültek, s modortalan magaviseletük most érthető rossz hatással van a német ifjúságra.

Goethe megrémült a romantikus ifjak szabadságvágyától, mert politikai felfordulások előszelét érezte benne. Mennyivel inkább méltatlankodott volna, ha tudja, hogy az ő szabadságimádatuknak semmiféle földi társadalom nem szabhat korlátot, mert ez a fogalom: romantika, egyenlő ezzel: végtelenség, mert a romantika a lélek forradalma, a szív magasztos nyugtalansága, első hatalmas jelentkezése annak az azóta is fokozódó türelmetlenségnek, mely szabadulni igyekszik az újkori materialisztikus Európa tömlöcéből. Az első lázadás – *et longus post eam sequitur ordo*, – míg egyszer valóban új ég és új föld tárul a pusztában bolygó emberiség elé.

És ebben a tavaszi kavargásban mekkora bősége támad műveknek és egyéniségeknek. „Frühling überall!...” A Sturm und Drang botrányos életű, beteg hőroszai még nagyon is törékeny lajtorjájakon ostromolják az eget és kicsapongó, reménytelen életük jórészt eredménytelen marad. De már jönnek nyomukban az igazi választottak, csupa ragyogó emberpéldány, kiknek pusztá külső megjelenésén is átszillog ama fluidum divinum, a többre hivatottak arcán sugárzó isteni visszfény. Hölderlin belép egy hangversenyterembe s mindenki megnémul, mozdulatlanul, megigézve nézi a szöke Apollót, aki úgy halad el az őt bámuló sokaság előtt, mint egy olympuszi herceg, mindenkitől elkülönülve, fenségesen, nem törődve a földi dolgokkal. Ez a fiatal tübingai teológus néhány év alatt bebarangolja Németországot, Svájcot és Franciaországot, megírja a világirodalomnak talán legszebb ódáját, Hyperion sorsdálát, melyben az emberiség tavaszáról álmodott leheletfinom, szíromszerű képek vegyülnek sok-sok millió Prometheus vízeseként dübörgő és elhaló fájdalmával, még meghallgatja és antik sorokba rögzíti száműzött költőisten panasztát az alkonyban fürdő Neckarparti dombok alján, aztán összeroppan, megőrül, s a negyvenesztendő sötétségben csak itt-ott villan föl elméjének néhány másvilági látomása: „Hälfte des Lebens” álomszerű hattyú is a nedves éjben csattogó, kibomló zászlók. Mikor Hölderlin eltűnik az emberek szeme elől, akkor távozik az élők sorából a misztikus Novalis, aki ifjan lehunyt szerelmese miatti bánatában végül is halálba sírta magát: megdöbbentő intuitív tehetség, talán ötven év múlva leszünk abban a helyzetben, hogy minden gondolatát értelmesen végiggondolhatjuk. Ez a „bánatos és hűséges gyermek”, – így nevezi magát – csak a múlthoz vonzódik, protestáns létére középkori madonnasztelőnek csap fel, megalkotja a romantika egyetlen maradandó szimbólumát, Ofterdingen lovag kék virágát, atyjának és mesterének vallja Jacob Böhmét, megjósolja az új ezerévet, mely visszaálltja a földön a Szellem királyságát és újból megalapozza a kozmikus világrend tiszteletét. Törékeny szent, akiben a hitnél is több volt a bizalom, leánytestű fiatal hős, zseniális gyermek, kiben a Madonna bizonyára kedvét lelta. Szerte Németországban zengnek az új dalok, miniatúr kisvárosokban, a még mindig eleven gótikus középkor árnyékában, minden esztendőben megszületik egy végtelenül hosszú tündéromán, egy új népdalgyűjtemény, egy csupa-líra filozófiai rendszer, egy ábrándos és szenvedélyes zenekari mű, egy roppant szabálytalanul ható festmény, melyre Goethe, ahogy mondja, legszívesebben pisztollyal löne, tovább, mert a beteg emberiség, hiába reménykednek a megöregedett bölcsek, csak nem akar meggyógyulni. Már itt van Heine, maga is telivér romantikus, aki, ha gúnyolja a ro-

mantikát, önmagát kénytelen kigúnyolni. És a külföld egyre növekvő tisztelettel beszél a szoborrá merevedett két titánról, Goethéről és Shillerről...

Franciaország egyelőre mással van elfoglalva, a nagy forradalommal, melyben akkora zajt csapnak a fegyverek, hogy a műzsák egy időre csakugyan kénytelenek elhallgatni. De már a napóleoni háborúk korában merészen felelnek a dübörgő

Rajnai László és Várkonyi Nándor

divíziókkal és bömbölő ágyúkkal, Waterloo után pedig szent Lajos földjén is megszólalnak az új énekesek az új idők dalaival. A franciák képzelete inkább horizontálisan terjeszkedik, a metafizikai kalandok őket kevésbé csábítják. Színekben tobzódnak, a zseni isteni jogairól prédikálnak: kissé színpadiasan, de kétségtelenül őszintén átértzett tragikus és szentimentális szerelmi történeteiket nem kell majd megtagadnia az új korforduló realizmusának sem. Történészeik, akik költők, mint Michalet, és költőik, akik próféták, mint Victor Hugo, a szabadságért lelkesednek; a latin népek világnézetére jellemző, hogy ez a szabadság gyakran összeegyeztethető az ébredező liberalizmus közérthetően megfogalmazott politikai manifesztumaival. Berlioz és Delacroix még fiatalok, amikor Kölcseynek életét már beárnyékolja a gyorsan közelítő elmúlás. És Chateaubriand? Ő valóban egyesíti oeuvre-jében mindazt, amiről a többiek a nagy sietségben megfélekedtek. Az Atala fény-árnyékból szőtt zsongító stílmantikája, már-már dekadens színpompája talán a csekei remete-föld-birtokos képzeletét is megragadta, mikor egy időben Amerikába vágódott. S talán Lamartine jelentett volna legtöbbet számára, de hogy Kölcsey ismerte-e Lamartine-t? erre nézve, sajnos, semmi adatunk sincsen. A francia romantika azonban paradox módon viszonylik a francia szellem egyetemes történetéhez: ez a nép, mely a művé-

szetekben mindig elől járt, a romantikában, legalábbis időben, kissé hátramaradt. A franciák úgy váltak meg a felvilágosodástól, hogy később mindig visszavágyódtak oda. A francia romantika, ahogy mondani szokták, elkésett, a valóságban azután nem kézzel írta a romantika a történelmet, hanem őtrjögő (olvashatatlan szó) karddal és guillotinnal. Ebben pedig elől járt; legelő. A csatornán túl, a mélabús Osszián honában, a kelta tündérvilág nyugtalan árnyai csak az alkalmas pillanatot lesték, hogy újból testet öltsenek és ellepjék a világot. Ariel kitarja szárnyát és nagy sereg indul a nyomában. Ūtött az óra, Észak népei lerázzák a kétszázados francia ígát, az éjszaka visszaveszi jogait a Naptól, mely úgysis bealkonyult már. A holdfényes walesi és skóciai tisztások megtelnek lenge szellemekkel, és Shakespeare Szentivánéji Álma megint a költők legsürgősebb gondja. A háttérben persze Írország örül: a nagy metafizikus mesebarlang újabb rajokat bocsát ki az éjbe. A hamisított Osszian, Percy püspök balladás könyve, a szegény Young siralmi: ezek csak az előfutamok. Itt van már az ügyes Walter Scott, aki nálunk is a legnagyobb hatással volt az első regényírókra, mert a romantika legfőbb forrása Magyarországon a történelmi múlt. De William Blake már egészen más hangot üt meg: az angyalok hangja ez, olyan angyaloké, akik még nem ismerik a kereszténységet, ősvilági, szárnyas lények, testük merő tűzfolyam, büszkék és hatalmasok, mint a Sátán, mennydörgés kíséri minden léptüket, és égbenyúló havasok tetején tárgyalnak az emberek fiaival Amerika felszabadításáról. Blake maga sem a köznapi világban élt, hanem egy misztikus aranyházban, valahol az atlanti hegyek csúcsán, ahogy legszebb versében írja is. Mert verseit csak az angyalok élvezhetik igazán:

For above time's troubled fountains,
 Ont he great atlantic mountains,
 In my golden house on high
 There they hide eternally.

Blake úgy élt, mint egy bolond, és úgy halt meg, mint egy szent. Shelley pedig úgy élt, mint egy szent s mintegy istené, olyan volt halála. „Annegato come un dio nel mio mare” /”úgy merültél el tengeremben, akár egy isten”/ mondja róla a himnuszok hangján egy modern olasz író. /G. Papini/ „Zengő tébolyt” kért az égiektől és „részeg citerát”: egy angyal homloka rejtőzött szőke sőrénye mögött: ügyetlen száműzötként járta a romantikus Európa legregényesebb tájait: szappanbuborékokat fújt a walesi patakok partján, viharban csónakázott a Genfi-tavon és előkelő hölgyek szemeláttára meztelenül fürdött a Ligur tengerben. Platont fordította a lombárdiai fenyesekben, Dantét olvasta a milánói katedrálisban. Nápoly tengerpartján zokogott, mint egy gyermek, és végül elhamvadt egy máglyán, tenger és ég között: eleven áldozat az emberek bűneiért. A szabadság mennyei zengésekre ragadta, nem úgy, mint Byront, aki maga is szabadsághős lévén, talán nem is szorult rá ilyen magas metafizikai kapcsolatokra. Byron a század legnagyobb álma – Napoleon után. Missoulounghinál megdicsőült, mint politikus hős, Goethe Faust-jában pedig mint modern isten-gyermek, az új kor reménye, Euphorion. Egy szerényebb és csöndesebb gyermek is lefeküdt ebben az időben Castius piramisának tövébe, egy londoni bérkocsis fia:

John Keats. Mintha kalandvagyó tengerészek nyugtalan vérét örökölte volna, telhetetlen képzeletével bebarangolta a kincses Indiákat, múltat habzsoló kalóz vándor- kedve versenyre kelt Cortez gályáival, szirénszigetek bűvös emlékeit halmozta fel „in gem-like fire”, drágaköszertű tűzben izzó verseiben. Ulysses evezőjét birtokolta ez a magányos, szomorú fiú, és önmagának mondta tollba fantasztikus tengerésznaplóját. Életműve korallszigetek példájára épült megható türelemmel és lelkesedéssel: aki valaha elhajózott fénylő szigete mellett, mint örök örömet – a joyforever – úgy viszi tovább az emléket a szívében... Itália földjén, ahol a rajongó Ikáruszokat leterítette az irigy Halál, egy évtizeddel később tompább és komorabb hangok hirdetik az élet semmiségét és az elmúlás edességét: felejthetetlen, zengő vallomások egy túlságosan sokat szenvedett fiatal olasz gróf, Giacomo Leopardi ajkáról. Ebben az árnyékos, néma völgyben ér véget minden romantikus eksztázis, a görcsös lemondásban, a vágyva-vágyott korai halálban. Mert az álmok nem tartanak örökké és az ébredés annyira végzetes! Vallomás, melyet Hölderlin fogalmazott meg a legmaradandóbban: „ó, isten lesz az ember, ha álmodik, koldus, ha gondolkodik, s ha eltűnt a lelkesedés, úgy marad magában, mint a zuillott fiú, kit atyja kidobott a házából, és a nyomorú- ságos filléreket bámulja, melyeket a részvét nyújtott neki útravalóul.”

S ne felejtjük el a politikai történelem földrengéseit sem. Ugyanaz a történelmi erő, mely minden korlátot ledönt a költői képzelet előtt, hasonló nyugtalanságot olt a népek szívébe is. Ez az a félszázad, mely úgy esküszik a szabadságra, mint Isten egy- szülött fiára, de a véres despoták rémtettei – e szabadság rémtettei – ugyanakkor megborasztyják a kíváncsi és reszkető világot. „Nép, 270.000 fejet kell lecsapnod!” kiáltja Marat a konventben, és a nép így énekel az utcákon: „ó, Jézus szíve, Marat szíve, Jézus szent szíve, Marat szent szíve!” A vörössipkás polgárok Párizsban kis gu- illotinnal a gomblyukukban járnak a Jakobinus-klub üléseire, és Európa lázasan fegy- verkezzik, hogy leterítse a Sárkányt. De Danton, Robespierre feje lehull a véres kosárba, és Marat hamvait csatornába szórják. A forradalomból megszületett az új század csillaga, a mesebeli fenevad, Bounaparte. Európa fölött haragos villámok ci- káznak, a korzikai csoda vonzza és taszítja az embermilliókat. Az olaszországi had- járat, spanyol ellenállók küzdelmei, a szentföldi tervek, Wagram, Austerlitz. A császárság. A pápa és a diktátor küzdelmei. Trafalgar és Nelson admirális. Moszkva égése, Lipcse, Waterloo. Beethoven titáni muzsikájához nem kevésbé titáni felhangok járulnak: népek tiporják egymást halálra, most mutatják meg a nemzetek, hogy csak értelmetlen dolgokért lehet igazán meghalni. A távoli Magyarország, mely sohasem volt olyan messze Európától, mint éppen ezekben az évtizedekben, úgy jut el a sok lárma és zenebona, mint Isten háta mögé jut el néha a hír: háború van a nagyvilágban. És egy percre mindenki felfigyel. A bécsi kongresszuson már ott tündöklük mágná- saink színe-java, köztük a fiatal Széchenyi. Két okos – egy számító és egy vigyorgó – koponya a háttérben: Metternich és Talleyrand. Tündéri hölgyek koszorúja: csupa beauté de diable, beauté céleste, beauté étonante. Császárok és diplomaták találko- zója. A népek már nem lázongó kamaszok többé, hanem ravasz és felnőtt férfiak, akik vizsla szemmel figyelik egymásnak minden mozdulatát. És idehaza valaki, ki

tudja, hányadszor, fölteszi a kérdést: melyik legyen nemzeti nyelvünk: a magyar-e vagy a latin?

*

Mivel a könyv lapjain bőven lesz alkalmunk szólni a hazai viszonyokról, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy már 1790 (Kölcsey születésének éve) előtt nálunk is feltűnnek a preromantikusként nevezett ízlésirány első jelei. Paradox módon, a tizennyolcadik század második felében – a hagyományos sorrendtől eltérően – mintha Nyugat-Európa keresné az új, érzékeny kapcsolatokat Magyarországgal. A boldog Hungária, mint valami terra incognita, fölgyújtja a civilizációtól megcsömörlött nyugati fantáziákat. Magyarországon élnek még bennszülöttek, – így álmodoznak a Rousseau-n nevelkedett szentimentális németek és franciák. A külföldi utasok elragadtatással írják hazánk vadregényes szépségeiről. Igen talpraesett, ma már kissé groteszkül ható tanácsokat is adnak az itthoni elmaradt nemességnek. De Ligne herceg például, ez a különös kozmopolita francia utazó, így tanítgatja az Eszterházyakat, akiknek kastélyában vendégeskedett: „Mohával és kakukkfűvel kellene beültetni a területet, mely a kastély és a tó között fekszik: azt szeretném, ha birkák, bárányok ezrei legelésznének e kis tenger partján, a habok pedig gályákat ringatnának. Jelzőtüzek égnék a parton, torony emelkednék ki a bozótból, mesterséges sziklazátonyok nyúlnának a vízbe, mesebeli szörnyetegekről és kalóztörténetekről folynék a társalgás, a hajótörtek emlékéért feliratok örökítenék meg, templomot emelnének a tengeristen tiszteletére, lépcsők és teraszok építménye díszítené a kikötőt, ahol yachtok és gondolák várnák a vendégeket”. Így elmélkedik az érzékeny marsall. Mintha csak Goethe Wilhelm Meisterének ábrándos és valóságos alakjai beszélnének hozzánk.

Kölcsey ebben a világban élt. Mindezt látta, helyesebben végigélte lelki szemével, ő is a kor lelkéből lelkezett, súlyos és édes teherként hordta magában annak lázas gondolatait és céltalan, irreális szenvedélyeit. Az ő álmai is bebarangolták a szabad Amerikát, együtt könnyezett a csélcsep Rousseau-val a Genfi-tó partján, és elgondolkozva rótt a német kisvárosok macskaköves utcáit. De magyar volt, hát itthon maradt.

Ma mintha ismét feltámadna mindaz, ami a romantikában igaz és eleven volt. A két kor között lényeges és szembevető a hasonlóság. Ma megint lelkesedünk a spirituális eszmékért, a lélek forradalmának új fázisába léptünk. Kronos isten friss, még szűzi tájakat tár szemünk elé. Az elmúlt százötven esztendő egybefüggő, külön egésznek látszik. A romantikából eredt, az táplálta. Most mindenesetre távolodunk tőle. Vonzó és talán szükséges feladat, az új korforduló határán visszaemlékezünk egy régi rokonunkra és elődünkre. Chateaubriand mondja Emlékirataiban: „A hajós is, ha örökre elhagy egy tündéri partvidéket, naplóját még ama föld látókörében kezdi írni, amely egyre távolodik s nemsokára eltűnik...”

RAJNAI LÁSZLÓ

A gyermek

EGY FEJEZET A KÖLCSEY-KÖNYVBŐL

Hobiragno d' amore, amore, amore!

Leopardi

I.

A gyermek nem tud őseiről és családjának nemesi címere színes játékszer csupán nyiladozó értelme számára. A gyermek öntudatra ébredésének első napja: az ember teremtetésének édeni ünnepe. Nemességét nem szüleitől örökli; mint az első ember, ajándéku kapja felnőtt hatalmaktól.

Az ősi királyi birtoklevélnél és a kiterjedt családfánál fontosabb a „hű anya”, „szép Erdély barnafürtű leánya” s a nyugtalanvérű, melankóliára hajló, szerencsétlen apa, kit a halál akkor ragad el örökre a kisfiú szeme elől, mikor még néhány elmosódó, alakatlan emléknél egyéb aligha maradhatott róla a gyermeki lélekben.

A kis Kölcsey Sző-Demeteren született, Közép-Szolnok megyében, 1790. augusztus 8-ikán. Az anya, Bölöni Ágnes, éppen szüleinél volt látogatóban, mikor második gyermeke, a kis Ferenc, világra jött. Közép-Szolnok akkor Erdélyhez tartozott, s ezért írhatta később Kölcsey: „Én fél erdélyi vagyok, s valahányszor e földről gondolkozom, poétai hév ömlik el keblemen. Eszembe jut a hős, ki mindenét elvesztette a népért, mely őt csábító szavakra elhagyá; eszembe jut a barna szép hölgyecske, ki engem ott szerelme zálogául mutatott be férjének – az én anyám”.

A férj, Kölcsey Péter, a kölcseyek ősi földjein gazdálkodott Szatmárban és Biharban. A hajdan nagy kiterjedésű birtok abban az időben már meglehetősen megcsappant, de még elegendő volt ahhoz, hogy urainak gondtalan életet biztosítson s gyakran jelentős szerephez juttassa őket a vármegyei életben is. A Kölcsey-család újkori történelme folyamán nem egy alispánt adott Szatmár megyének, s ezek a hagyományos ambíciók ébredtek fel később legifjabb sarjában, Ferencben is, mikor élete végén ő is alispánságra pályázott, igaz, sikertelenül. Kölcsey Péter Biharban, az álmosdi birtokrészen gazdálkodott, Sámuel nagybátyja örökében. A családi hagyomány értelmes, művelt, derék embernek ismeri. Feleségéről, Bölöni Ágnesről, még ennyi adatunk sincsen. Fiának gyér följegyzései szerint kedves, csinos, barna aszszonyka lehetett. Hat gyermeket szült férjének, köztük két leányt (Boriskát és Máriát, ezek korán elhaltak), a fiúk mind Ferenc után születtek: Sámuel, Ádám, végül Péter, nyolc hónapra atya halála után. Az özvegy fiatalasszonynak is korai sírt szánt a végzet; az 1802. év elején magukra hagyta gyermekeit a világban.

A férfi Kölcsey egy verseskötetében büszkén emlegeti ősi magyar származását; a Vörösmartyra emlékeztető hexameterekben önérzetesen hirdeti, hogy „keleten nőtt törzsöke fáznak” és „szerelemmel tölti be lelkem honni szokás és föld, örököm kard és ősi dicsőség”. A hagyomány mesés régiségből keltezi a család eredetét:

Kölcsey nemzetség, Ete hű maradéka, kit egykor Don hullámi körül, a hét magyar egyike, hős Ond, Lángölelés zálogja gyanánt neje karjairól vón. Vigan laktanak ők rohanó Tisza partjai mellett, s hol vadon árnyak alatt barnán viszi habjait a Túr...

Tény, hogy a nemzetségfát a tizenharmadik századig lehet visszavezetni. Mária királynő egy oklevele főnemeseknek címezi a Kölcseyeket (Kulchey), ez azonban később feledésbe merülhetett. A családnak aligha volt legfőbb törekvése a mindenáron való terjeszkedés és szereplési vágy. Ferenc pedig, a késő unoka, ugyancsak messzire szakadt a vasba öltözött, kardot forgató lovag-ösöktől.

A gyermek Kölcsey Álmosdon nevelkedett hat esztendő koráig, szüleinél. Milyenek lehettek első évei, legelső élményei? Nem lenne okos dolog ott kutatnunk, ahol az idő tökéletes munkát végzett, s a legkisebb nyomot is eltüntette szemünk elől. Kölcsey szófukarsága, midőn intim ügyeiről beszél, teljes némasággá változik, mihelyt kora gyermekségéről kérünk tőle felvilágosítást. Örök kár, mert az olyan lelkiakat, mint az övé, ekkor, ezekben az esztendőkből már félig kibontakozott, s a kisfiú arca ott kísért az ifjú, sőt a férfi homloka mögött is. Hogy gyöngédsége, lelki finomsága, zárkózottságra való hajlama már kezdetben megnyilatkozott, az csaknem bizonyos. Vajon tévednénk-e, ha figyelmes szemű, színes fantáziájú, hallgatag gyermeknek látnánk őt képzeletünkben, aki mindig kész megülni a padkán, ha valami szép mesét hallhat barnaszemű mamájától, s aki elalvás előtt este az ágyban még ábrándozik egy kicsit az édesapa hatalmas, bőrbekötött könyveinek különös titkairól? A régebbi források „nyájas arcú, kedves, szőke fiú”-nak nevezik. Még kiskorában himlőbe esett, a betegség megfosztotta bal szemétől. „Erőszak dúlta fel szép formám ép-ségét, s kínoztatás után tömlőre szálltam én.” A Melancholia ott állott már úgyszólván a bölcsőjénél.

A másik csapás atyjának korai elhunytával érte. Kölcsey Péter halálának körülményei nem mindennapiak: alkalmasak arra, hogy tovább mélyítsék a gyermek ideges érzékenységét. A család közeli rokona, Péchy Imre, egy alkalommal megkérte Ferencünk atyját, hogy idegbajban szenvedő feleségét, kinek az orvosok szórakoztató kirándulásokat ajánlottak, vigye el helyette sétakocsizásra. Kölcsey Péter teljesítette rokona kérését, útközben azonban baj történt. Az asszonyon teljes erővel tört ki betegsége, örültségi rohamában rávetette magát a melléte ülő férfire, torkon ragadta és fojtogatni kezdte. Az irtózatos dulakodás teljesen kimerítette a javakorban lévő Kölcsey Pétert; a nőt sikerült ugyan megfékeznie, de hazatérvén ágynak esett, lázas beteg lett s néhány nap múlva kiszenedett.

A kis Ferenc aznap töltötte be hatodik esztendejét. A családi tanács úgy határozott, hogy Debrecenbe menjen, iskolai éveinek megkezdésére.

II.

A hortobágyi metropolis a legérdekesebb magyar városok közül való.

Igazi története a reformációval kezdődik. „Péter pápa” (Melius Péter), mint Kálvin Genfet, a maga képére formálta Debrecent. A városból igazi fellegvár lett, a magyar kálvinizmus és egy tőzsgyökeresen magyar, bár maradi polgárság bevehetetlen

erődítménye. A zárkózott, büszke, konzervatív hajlamú cívisek közmondásos jólétén a nehéz török-tatár idők sem tudtak változtatni. A város adózott töröknek-tatárnak, magyarnak, németnek – mégis gazdag maradt, és vagyonban, tekintélyben csak növekedett a századok folyamán. Ipara, kereskedelme virágzó volt, sikeres földművelésével és állattenyésztésével pedig egyetlen magyar város sem versenyezhetett. Éppen az őrizte meg sajátos eredetiségében, ami később a legtöbb vádat zúdította fejére: maradisága, elfogult, szigorú formatisztelete.

Debrecen városi jellege mind a mai napig igen csekély. A tizennyolcadik század végén azonban különösen elszomorította a nyugati civilizáció után epedőket, mint Kazinczyt és Kölcseyt is. Debrecen semmiképpen nem lehetett álmaink városa. Nyáron por és rekkenő, ázsiai meleg, télvíz idején feneketlen sártenger. A város környéke valóságos pusztaság: mindenfajta négy lábú legigazibb hazája.

A tudós világot legkivált az ősi, messzeföldön híres Kollégium vonzotta. Az 1802-iki megsemmisítő tűzvész előtt még külsejében is valóban impozáns épület volt: négy utcára terjedő, emeletes, kapubástyás, belül árkádos, hatalmas négyszögletes udvarral rendelkező várszerű építmény. A deákság élete külön fejezet a város történetében. A Kollégium belső rendjét terjedelmes törvénykönyv szabályozta, melyet az idők folyamán a szükséghez képest meg-megújítottak. Kemény szabályok voltak ezek: bonyolult hierarchiát teremtettek a diákság különböző csoportjai között. Persze, se szeri, se száma a törvényszegéseknek. A büntetendő cselekmények sorában gyakran találunk ártatlan kedvteléseket is, de nem hiányoztak a notórius rendbontások sem; ezekről bőven tudósít bennünket az iskolai törvényszék jegyzőkönyve. A keményfejű, nehezen fegyelmezhető fiatal magyarok legtöbbször az ivásban és utcai verekezésben éltek ki erőfölöslegüket. Bizonyos rakoncátlan elemek hosszú időn át a város rémei voltak.

Az oktatás és felügyelet rendjében helyet kaptak az idősebb deákok is. Ez önállóságra nevelt ugyan, de erkölcsi szempontból mégsem helyeselhető: számtalan visszaélés származott belőle, s leginkább a kicsinyeknek sokszor megkeserítette a kollégiumi tartózkodást. Érzékenyebb lelkek nem is feledkeztek meg erről életük végéig. Különösen a régi világban valóságos rabszolgarendszer dívott a tudománynak e fölszentelt csarnokában, de még a tizenkilencedik század közepén is találunk, enyhén szólva, botrányos eseteket. A vagyontalanok helyzete különösen sanyarú volt, de így volt ez akkor Európa-szerte; még a mintaszerűnek hirdetett angol királyi iskoláknak is külön alvilági történetük van.

A Kollégium főiskola is volt egyúttal; legnagyobb becsben, természetesen, a teológiai tudományok álltak. A kor legkiválóbbjai azonban unták a teológiát. Kazinczy tiszteletlen hangon nyilatkozik róla, Kölcsey pedig annak az embernek rezignált közönyével, aki világért sem akar sérteni semmi vallási tevékenységet, de lelke mélyén haszontalannak, sőt károsnak ítéli a hittantudományokat. A felvilágosodás gyermekei voltak; gondolataikat javarészt nem egy távoli jövő, hanem a közelmúlt formálta, a racionalisztikus hajlamú protestáns teológia pedig még jobban ingerelte őket, mint a katolikus Egyház megbonthatatlan, szilárd dogmákra épült sziklavára. Bennük érik teljességre a reneszánszban kibontakozó, majd a tizennyolcadik században általánosan

elfogadható immanens világszemlélet. Ahogy mondani szokás: jó kálvinisták voltak ugyan, – de a felekezeti korlátok, más szellemi korlátokkal együtt, türelmetlen támadásaik állandó célpontjai maradtak. Felvilágosult kozmopolita mennyorszárukban nem volt helye a debreceni vaskos realitásnak – s ezzel együtt a debreceni teológiának sem.

Mint ez időben nálunk mindenütt, a Kollégiumban is az oktatás nyelve a latin volt. A magyar beszédet az iskola törvényei tiltották. Különösen rossz szemmel nézték azokat, akik magyar könyvek után kutattak a bibliothécában; a magyar nyelvű verselést, néhány lelkes rajongót kivéve, lenézték; túlzott egyénieskedést, a szabályok megvetését szimatolták benne. A szép latin stílust annál inkább becsülték. Tulajdonképpen elkészt, a hagyományokhoz makacsul ragaszkodó, telivér humanisták voltak ezek a vastagnyakú, rosszkedvű debreceni professzorok: az ékes latin dikció még a főbenjáró bűnök iránt is megenyhítette őket. Mikor Csokonai latin nyelvű instanciájában arra kéri a derék consistoriumot, hogy engedtessek el néki a teológiai leckék kötelező hallgatása, a tudós tanári kar mélységesen megbotránkoszik ugyan, de a folyamodvány szép stílusát lelkendezve dicsérik egymás között. Ugyanez a tanári testület azonban jegyzőkönyvben bélyegzi meg Csokonai uramat, mikor a Kollégiumból való távozásakor, a törvény megszegésével, magyarul mondja el búcsúbeszédét. A humanista ideál, a cicerói körmondatnak szinte babonás tisztelete, még vérében volt ennek a kornak. Kazinczy, elfogatása után, latin nyelvű vallomást nyújt be bírának, gondos, sőt díszes fogalmazásban. A beadványban közölt és elismert vétkekért halálbüntetés jár. Ez azonban nem akadályozza meg a törvényszék tagjait, köztük az alacsony lelkű és Kazinczy véreire szomjazó Németh Jánost sem abban, hogy bámulattal ne kiáltanak fel a vallomás olvasásakor: „Qualeingenium!” A „fentebb styl” még a vérpad árnyékában sem téveszti el hatását. Az iskolák növendékei, ha nevelőik fenntartás nélküli elismerésére pályáznak, legfőbb gondjukat a szép és csiszolt latin nyelvre fordítják. Mindez biztos karriert jelentett még száz esztendővel ezelőtt (a reneszánszról nem is beszélve), a tizennyolcadik század végén azonban már meglehetősen feszélyezte azokat a fogékonyabb lelkeket, akik baráti körökben egy erős nemzeti öntudattal rendelkező, saját nyelvén virágzó magyar műveltség álomképeit szövögették.

A deákság fegyelmezett és istenfélő magatartásán a Kollégium vezetősége, leginkább elvben, mindig szigorúan őrködött. A vallás törvényeinek megtartására szorosán ügyeltek. Igaz, hogy az ifjúság „damorecyclopico” vonult az Isten házába, s templombeli viselkedése sem lehetett éppen kifogástalan, mert a törvénykönyv megtiltja a szent helyen a hangos beszédet, nevetgélést, olvasást és a padokban való heverészt. A Kollégiumban megtúrték ugyan a borivást, de – és ez elég különös – a dohányzást már kevésbé. Ennek okai azonban eléggé érthetőek: a bor abban a régi világban félig-meddig orvosságzámba ment, a pipázást pedig valószínűleg az állandó tűzveszély miatt tiltották. Ezen a téren Debrecennek szomorú tapasztalatai voltak. Az 1802-iki nagy tűzvészben porig égett a Kollégium a fél várossal együtt. A nagy toronyban állandóan őr vigyázott, s ha valahol lángokat vett észre, harsány riadót kiáltott: „Incendium, ad arma!” („Rohadt az alma!” – így értették ezt a piaci kofák,

mert a diákok ilyenkor a tűzoltókocsival kíméletlenül robogtak el a felborított kosarak és kofák fölött.) Örökös, fenyegető vész volt a tűzvész; a debreceni lángok pusztították el szegény Csokonai Vitéz Mihály utolsó reményeit is.

A Kollégium tanrendje nem volt valami változatos. Úgy látszik, hogy az oktatást két fő szempont irányította: a latin nyelv tökéletes elsajátítása és a vallás kérdéseivel való behatóbb foglalkozás. A latin-tanítást már az első, előkészítő osztályban megkezdték; a növendékek az évek folyamán elsajátították a latin beszéd, verselés, fogalmazás és szónoklat gyakorlását. A fontosabb tankönyvek ezek voltak: Cellarius Liber memorialia, Langius Collognia latina, Heineccius Jo. Gottlieb Fundamenta stili cuki-tioris, Voss Gerard Jo. Rhetorices contractae, Freyerus Hieronymus Oratoria és Heineccius Elementa philosophiae című művei. Olvasták a latin klasszikusokat (de nem nagy terjedelemben), s velük kapcsolatban tanultak némi római régiségtant és ókori földrajzot is. A vallásoktatást Hübner János Bibliai történetein („a Hübner gyilkoló előadásában”, ahogy Kazinczy mondja önéletrajzában) kezdték és Maróthy György zsoltaírain (A zsoltaíroknak négyes nótájuk) folytatták, majd a kis és nagy heidelbergi Katekizmus következett, egészen az oratorok osztályáig. A teológia már az öreg deák tudománya volt. A mathézisben Maróthy György Arithmeticája volt a vezérfonal, de ebből a retorikai osztályig sem tanultak egyebet, mint a hármas szabályt és a törteket; a görög nyelvből úgy-ahogy elsajátították a grammatikát (Kazinczy első levelében lelkére köti az ifjú Kölcseynek, hogy tanuljon meg görögül, de ne úgy, ahogy a Kollégiumban szokás); a történelemből csupán vázlatos ismereteket követtek, hasonlóképpen az egyetemes földrajzból is. Természettudományokat nem tanítottak; ezeknek elsajátítását a tanulók magánszorgalmára bízták. A tananyag tehát, híven az európai hagyományokhoz, humanisztikus volt; de tagadhatatlanul több volt benne a hagyomány, mint amennyi a kor kívánalmainak megfelelt volna. A kiválóbb diákok nem is érték be ennyivel, és egyéni szorgalmukkal, ösztönösen magasba törő ismeretszomjukkal messze felülmúlták az iskola általános színvonalát.

Ha mi, késő utódok, megidézzük képzeletünkben a Kollégium ifjúságát, leginkább a diákok sajátos öltözködésmódja ragadja meg figyelmünket. Egy színesebb, egyénibb, gazdagabb képzeletű kor gyermekeit üdvözölhetjük bennük. A bennlakók számára kötelező volt a tóga viselése. Ezt az elég szegényes uniformist azonban igen változatosá tette az ifjúság fantáziája. A fennmaradt illusztrációkról különös figurák tekintenek le ránk. Bokáig érő, törökös Kaftánban állnak ott, fantasztikus alakú főveggel kemény fejükön; begyűrt hajdúkucsma váltakozik a szláv pópák süvegére emlékeztető magas alkotmánnyal, az 1800 előtti képeken az Európa-szerte dívott katonasapkával találkozunk, a későbbi rajzokon pedig már feltűnnek a keresztben hordott Napóleon-kalapok. A diákok közül sokan pipát tartanak kezükben: a pipa szára rettenetesen hosszú és valószínűtlenül vékony. Vonzó és egyéni, de zárt, hagyományokba merevedett közönség áll itt előttünk: a felvilágosodás eszméivel rokon-szenvező ifjú kozmopolitáknak azonban aligha nyerte meg tetszésüket.

Ebből a futó, vázlatos képből is gyaníthatjuk már, hogy a kis Kölcseyből kötelességet teljesítő diák lesz ugyan, de Debrecenben soha sem fogja otthon érezni magát.

III.

Lakást a Kollégium szomszédságában kerítették neki, közel a Mester-utcahoz. Kicsiny, vályogból épült, nádfödeles házacska volt ez, afféle tugurium, mely a módosabb diákot megkímélte ugyan a bennlakástól, de kényelmet vagy éppen fényűzést bizony nem lehetett fölfedezni benne. Az egyik „tágasabb” szobában laktak később testvérei, a másokban pedig, melynek hosszúsága vagy másfél lépésre terjedt, Ferencünk ütötte fel tanyáját, közel tizenhárom esztendeig. Itt érett gyermekből ifjúvá, ide menekült gyakran felzaklatott szívével, gondolataival, itt rejtette el korai érzékenységet, itt fogalmazta első gyermeki elmére valló írásait, itt temetkezett bele kedves olvasmányaiba, megfeledkezve az egész világról; ebben a szűk kamrácskában álmodta végig a serdülőkor zavaros éjszakáit, innen küldte első levelét az elérhetetlen magasságban trónoló vezérnek: Kazinczynak.

Az ifjascák nem maradtak felügyelet nélkül; velük jött öreg dajkájuk, Panna néni (régi, hűséges cseléd volt, rá hárultak a gazdasszonyi teendők), itt volt a nevezetes rokon Péchy Imre (különben kollégiumi főgondnok, később septemvir), bebenézett hozzájuk a gyám, Gyulai Antal, az öreg Benedek superintendens, egy Polgár Mihály nevezetű tanuló pedig állandó házitánítói minőségben került a házhoz. A kis Ferenc tehát mindenképpen jó kezekben volt.

Az iskola kezdetben nem vonzotta (igaz, sohasem rajongott érte különösebben); cukorral kellett a Kollégiumba csalogatni, mert könnyen elpityeredett és megmaka-csolta magát. Félénk, cingár fiúcska lehetett, aki mert még aligha lelkesedett a spártai erkölcsökért; nemes származása talán éppen csak megóvta attól, hogy élénkebb társai kegyetlenül meg ne csúfolják. Talán, de az ellenkezője is megtörténhetett. A könyvekkel való túlzott szerelmeskedés korán kihívja a világ gyanakvását, sőt, bosszúját; a gyermekek nem szeretik a szentimentalizmusát és ha csoportban vannak, rosszin-dulatuk és erőszakosságuk nem ismer határt.

A kis Kölcsey ugyancsak rászolgált, hogy társainak „profanumvulgus”-a elidege-nedjék tőle. Már ekkor csak a könyvek tudták felmelegíteni igazán. Bennük találta meg azt a paradicsomot, mely az ideák világába vágyódó embernek legfőbb boldog-sága ezen a földön. Már gyermekcipőben Platon tanítványa volt. A művelt, tisztult emberséghez könyveken keresztül vezet az út. Belőlük hallszik legtisztábban a „nagy-ságos elmék” – nek hívogató, nyájas szava. Ezt a buzdító szöveget abban az időben az ókor nagy bölcseinek és költőinek ajkáról hallgatták legszívesebben. A gyermek fogékony volt s a hellén nagyságról szőtt magas álmaihoz nem is lett hűtlen soha többé. Hölderlini lélek bontogatta szárnyait, észrevétlenül, ebben az ábrándozó, csön-des kis magyarban. Gyakran meglopta az éjszakai pihenés óráit, hogy kedves géniu-szaival társalkodhassék. Ha ilyenkor elálmodozott, az előtte fekvő nagy, nyitott könyvre tenyerelt s nyugtalan, zavaros álomba merült. Így talált rá olykor Panna néni, a szűk kamrácskában a tövig égett gyertyacsonk mellett. Ekkor aztán nagy dorgató-rium következett, de a bűnös bizony nem javult meg. Hiába szidták, féltették, figyel-meztették. Súlyosan megbetegszik, mondták, de a fiúcska nem hederített rájuk. Mert micsoda semmiség ez ahhoz a boldogsághoz képest, hogy az ember az éj csöndjében

kedvére elgyönyörködhetik a trójai hősök nemes harcaiban, s a közelgő hajnal sápadt fényében még egy végső pillantást vethet Odysseus bíborszínű hajójára!

Ha a kollégiumi préceptor később lépett a tanterembe vagy a kitézött időnél korábban hagyta ott a katedrát, Ferencünk nem vesztegette az üres perceket, hanem nyomban belemélyedt egy csodálatos könyv olvasásába: a Haller János, „Hármas históriája”-ba. Ezt a nevezetes művet sanyarú körülmények között írta, illetve fordította szerzője; fogságának unalmas óráit használta fel a munkára, mikor Apati fejedelem-sége alatt Fogaras várában raboskodott. Felváltva olvasta a könyvet barátjával, Kállay Ferencel, mégpedig fennhangon, úgyhogy idővel az egész osztály csatlakozott különös multságukhoz, s mások is bekérdeztek a tudós kompániába. Kállay Ferencen kívül, ki még férfikorában is kevészámú baráti köréhez tartozott, még két fiúval kötött bensőbb pajtási viszonyt: Takáccsal és Freytaggal (ezek azonban korán meghaltak). Haller gróf könyvéből ismerkedtek meg ezek a gyermekek Nagy Sándor történetével, a trójai háborúval s egy sereg érdekes példabeszéddel. Múltak az esztendőök, s a kisfiú Cornelius Nepos életrajzait olvasta az iskolában. Ekkor valósággal szelmes lett azokba a hősökbe, akiknek történetét ez a latin író olyan szárazon és unalmasan adja elő.

Fenséges és megható gondolatai támadtak az életrajzok olvasásakor, s mert a gyermeki kedélyben oly közel esik egymáshoz szándék és megvalósulás, romlatlan lelkesedése nem is merült ki a pusztá ábrándozásban. „Debrecen véghetlen határain nagy Athenae képeze magának, s gyermeki képével a város homokhalmai között Hellas hőseinek emléket emelt.” Miközben társai vad hancúrozásban, futásban, labdázásban kerestek és találtak gyönyörűséget, ő csontokat szedegetett össze az építendő paloták számára, s a homokból Akropolist épített a miniatűr Athén fölé. Azután beszédet mondott a hősök tiszteletére, akik valaha ennek a városnak falai közt szereztek nem múlt dicsőséget maguknak. Themistokles és Miltiades neve röpködött a tizenegy éves fiú ajkáról: ezeket a beszédeket bizonyára gondos előkészület után tartotta, kis tanulószobájában órákhosszat gondolkozván a nemes férfiak szelleméhez méltó, dicsérő, szép szavakról. A diákok pajkossága vagy az erős szélrohamok olykor lerombolták ezt a törekeny Akropolist, de ő mindannyiszor újra fölépítette. Eötvös József Kölcseyről szóló emlékbeszéde – melynek elégikus hangú, tiszta pátoszával mi úgyszem versenyezhetünk, – mikor ehhez a ponthoz érkezik, ezt a megjegyzést fűzi a kisfiú játékaihoz: „Elméje nagyobb, kedélye mélyebb vala, mint hogy a klasszikusokban csak filológiai szépségeket keressen, és Tacitusnak fenséges gyűlölésében csak a stíl erejét s a római respublica történeteiben csak Livius nevelt simaságát érezze. Ő sejté, hogy a történet több lehet pusztá terméketlen tudománynál; sejté, hogy nagy polgári erények nemcsak az Olympus árnyéka alatt, nem csak ott, hol az óioniai tenger mossa a köves partokat, vagy a hét halmú város falai között találhatnak helyet: hanem hogy Hellas s Róma lehet minden hely, ahol az emberek hazájokat szeretnek s érte halni tudnak. Sejté, érezte ezt s a gyermek nem gondolá többé árvának magát e világon.”

Erre az Akropolist építő Kölcseyre gondoljunk ezután mindig, ha nemcsak a gyermeket, hanem az ifjút és férfit is érteni akarjuk. Mert mi mást tett egész életében?

Lelki finomsága, ismeretei, tapasztalatai állandóan növekedtek az idő folyamán, de minden szava és cselekedete ebből az első látomásból táplálkozott, mely annyira megfelelt e magányban bontakozó szellem legbensőbb hajlamainak. Nem minden kisdíák álmodik erről az iskolapadban. Szépséget áhító, tágra nyílt szemű kíváncsisága boldog örömmel pihenhetett meg ott, „hol az óioniai tenger mossa a köves partokat” s hol a római légiók csatáztak Hannibál seregeivel. Nem a lelketlen betűt s a nehéz szintaxist kereste az auktorok lapjain, hanem az egykori színes élet egzotikus, forró lehelletét, mely tündéri tájakra ragadta a rossz levegőjű, szűk tanteremből. Mit nem adnánk azért, ha egyszer valóban láthatnók az Athén utcáin sétáló fehérruhás lányokat, vagy egy antik pásztor szép hangú sípjában gyönyörködhetnénk valahol Magna Graeciában „tenger és alkonyég között”? A gyermeknek mindez lehetséges. Bizonyára voltak szomorú, furcsa reggelei, mikor a fehérkarú Nausikaa ölelését sírta vissza rövid, hajnali álmaiból.

A nyári vakációk idején, odahaza Álmosdon vagy Sződemeteren, még több szabadsággal áldozhatott „keble istenségeinek”. Igaz, nem minden külső akadály nélkül. A rokonok jól ismerték szenvedélyét, s gondosan eldugtak előle minden olvasnivalót. A kis Ferenc azonban túljárt az eszükön. Suttymban lehozta a padlásról a régi könyveket, híréjságokat, s a szőlőhegyre menekült velük, ahol aztán senki, semmi sem zavarta. Ez a nyári rejtőzködés a szőlőlevelek árnyékában különb oktató minden tudós professzornál. A humanizált természet az anyaföld titkos erőit s az emberi alkotóvágyat egyszerre oltja bele a termékeny, ifjú lélekbe. A csendes belsőérés, napsugaras nyugalom és béke iskolája...

Megint egy röpke adat: „Anyám halála után mindjárt érztem a legelső mozdulatot keblemben”, írja Szemere Pálnak, 1833. március 20-ikán. „Bánatos vala az érzés, de szelíd. Egy papirosra írák fel a Bölöm Ágnes nevét, és még egyet, még egy nevet, mely nekem most is, 43-ik évemben oly kedves, mint a 11 éves gyermeknek vala. De a név szentebb, mint ide írhatnám; szentebb, mint a közönség e tárgyról valamit tudhasson. Talán valaha, midőn nem leszek, fog a maradék írásaim közt egy két szót találni, ami legfelebb csak a pszichológusnak, vagy annak, ki dalaimat még akkor is olvasni örömmel fogja, lehet érdekes. Azonban e vonás a később kifejlett szentimentalizmusra nézve neked kulcsot adhat. Tudnod kell, hogy anyám neve és az a másik egyforma, legalább egymásba olvadó érzést hoztak elő.”

Szerelmes volt tehát, először – s talán utoljára életében. Milyen lehetett ez a szerelem, a tizenegy éves gyermek kölcsönös, korai szenvedélye? Itt azonban aligha lesz helyén a szenvedély szó, ha nem kapcsoljuk mindjárt hozzá a merengő, kedves gyermeknek haláláig tartó fő jellemvonását: megható és hősiesség idealizmusát. Azt is tudnunk kell, hogy mint ifjú s különösen mint férfi szüntelenül szeretve vágyódott. Forrón kereste, kutatta, leste, óhajtottta ezt a megváltó szeretetet, s hogy voltaképpen soha nem találta meg, annak kissé talán ő maga is oka volt: oka és áldozata egy személyben. Csak papirosra tudta egészen föltárni magát, csak az írott szavak és mondatok harmóniája bírta megnyugtatni minden túlságos emberi közelségtől irtózó lényét. De ha ez a szeretetvágy úgy lobogott még az öregedő férfiban is, nem termé-

szetes-e, hogy aki legtöbbet szenvedett tőle s a legmakacsabbul áhította, az éppen az a kis debreceni tanuló volt, aki már akkor is csak könyveihez tudott igazán barátságos lenni, miközben szíve annyiszor elnémította gondolatokkal kérkedő gyermeki büszkeségét? De ő visszafojtotta magában érzéseit. Ezek azonban végül is kiáradtak, s ő, bizonyára szótalanul, félénken s a legnagyobb titokban, szeretni és bámulni kezdett egy fiatal nőt, akit legszebb művében Celesztinának – az Édesanyának – nevez. Ki lehetett ez az ifjú teremtés, akit a fél szemére vak, zárkózott fizimiska rajongásában Beatrice mellé emelt, s akinek dicséretére később dantei szavakat talált? Ő elhallgatja, barátai mit sem tudnak róla, a hagyomány néma. De a Kölcsey rajzolta kép szépségéhez és tisztaságához úgysem adhatnánk semmi jelentőset. Durva lenne a további magyarázat. Hallgassuk őt magát:

„Figyelmezzetek az időre, mikor a serdülésnek induló gyermek a jelen pillanatot, mely őtet kicsiny örömeivel és bánataival együtt mindeddig szűk körben tartá vala, legelőször elfelejti; kérdezőleg tekint az égre, a láthatár felé, ismeretlen mozdulatot érez kebelén; képzetében borúalatti, bizonytalan alakú képek támadnak fel; és óhajt, vágy, esdeklük, nem tudván: mit?”

„Nem úgy van-e, mintha elalkonyodott, elsötétült emlékezetek rejteznének bennünk, miket újra felderíteni, újra felvilágosítani törekszünk? Nem úgy-e, mintha más, a mostanitól különböző élet képei homályban lebegnének előttünk? Vagy mintha soha nem látott, soha nem hallott dolgok ideái volnának szíveinkbe és lelkeinkbe plántálva, mik tenyészetbe indulván a kifejlés, kivirágzás idejére sietnek?...”

„Engem az emlékezet vonz szellemmel magához; s szelíd alakjaira andalogva szólálám meg, hogy tudjátok: ki volt ő, ki akkoron, a forrás és fejlődés napjaiban, alkonyból felderülő gondolatként, égi tisztaságban tűnt fel a küzdőnek; s azóta örökfényű csillagként sugárzott előtte; tévelygéseiben vezérlőleg, fáradalmaiban enyhítőleg, vesztéseiben vigasztalólag tekintvén reá...”

„Eljön az idő, midőn érzésed és képzelődésed minden ereje észrevétlenül egyetlenegy pont felé kezd vonulni; s ha az elmerülés, mondhatnám elrészegülés e pillanatában előtted egy szép, de mindenesetre egy földi alak tűnik fel: oly hajlandó leszesz azt égből szállott ideálnak tekinteni! Oly kész vagy minden szépet és jót, minden nagyot és felségeset annak birtokától felfüggeszteni! S kebled mennél telvébb erős, ömlengő érzellemmel; képzelgésed mennél ragyogóbb ezerszínű változékonysággal: annál inkább ki vagy téve öncsalódásaidban elmerülnöd...”

„Emlékezem az ifjúság napjaira, mikor keblem is forrás és küzdés tűzpontja volt; mikor lelkemben ezer indulat, gondolat és kép zajonga; mikor vágy és remény bolygótűzként csalóka fényvel világított ösvényemen; mikor százféle erőt érzék magamban, s nem lelém az utat, melyen hasznom lehessen. Hellas és Róma hősei ragyogtak a múltból felém, s szívszakadva kértem: hol a haza, melyért halmom lehessen, mint ők? De a föld, hol állék, hasonlatlan volt a tündérképhez, mit a hősök szép hona felől magamnak alkottam. Túl a havasokon jártak kívánataim: ah, ott vad nép vert tanyát! Mondatlan fájdalom szállott meg; s az emberek, kik előtt panaszom kiöntém, hideg álméklodással néztek reám. Képzeljétek, mint szenvedtem! Lassanként sötétült előt-

tem minden, amit előbb álmaim oly vidáman ragyogóvá tettek; összevonultam saját érzéseimbe, s lemondva e nagy, e végtelen pusztává lett világról, egyetlenegy tárgyat, egyetlenegy pontot kerestem, hogy feltalálván, kirekesztőleg reájuk ruházzam álmaimat; nem találván pedig lemondjak mindentről.”

„Ily körülmény vala, miben ötet legelőször megláttam; ötet, kinek neve még most is szívemen zeng keresztül; kinek emlékét éveken által néma tisztelettel szentelém; kiről e magyarázhatatlan pillanatban érzem, amit a költő a kedves elhúnytról mond vala: csak azok ismerték, kik itt maradtanak, hogy ötet virrasszák!...”

„S miként rajzoltam lelkem állapotát ez érzésben? Mert képe nem úgy tűnik fel előttem: mint az elhúnytaké. Tudom, hogy ő nincs többé, és mégis jelen lenni érzem. Nem mint a napokban, midőn kertje árnyaiban leírhatatlan bájjal jár vala; de mint a tündérr királyné szokott felhőin lebegni, szellemileg és élet-telve; mint lelkesülő költőnek jelenik meg a múlt, különbözve a jelentől, s az enyészetből mégis kiemelve. Ti talán nem értetek engem, de én értem, én tudom: mi az, amit szó tisztán nem jelenthet, gondolat világosan fel nem foghat, és mégis magát egész lényünkben hatalommal érezteti. Igenis; ő folyvást él azon hatásban, mellyel egykor lelkemet mozgásba tévé, azon szellemben, mellyel lángot gerjeszte bennem, végtelen tartandót! S midőn ezt mondom, ellenállhatatlanul érzem, mely igaza volt a hellének legbölcsebbikének, azt tanítván: halhatatlan az emberi lélek; mert íme az elhunytak emlékezetünkben, képzeletünkben s álmainkban gyakran megjelennek! Így van! De tudnotok kell: a halhatatlanság e szép tudományát nem hideg vizsgáló ész találta, hanem szeretettel tölt szív a maga teljességéből önté ki...”

„Ki szenvedett többet Celesztinánál? Ki feje felett zúg vala el sűrűbb borúban a jelen? Kihez közelített halványabb reménnyel a jövő? Szenvedve, nem alacsonyodva, csendes bátorságban és bizalmas megadással álla ő keservének közepette, s mellében bizonyos magosító, ihlethez hasonló mozdulat élni soha nem szűnt. Lelke tisztán égett, mint a régi mythus szerint Ceres jobbájában az olthatatlan fáklya, melyet Aetna tűzfolyamában gyújtott meg, elveszett leányát keresni. Így lőn ő példányává a legjobb erkölcsi tudománynak, a legszeretetre méltóbb bölcsességnek, mely valaha emberi érzelmekből kifejlett. Így vezethet ő másokat, hogy indulataik, mint a szomorjáték megrázó jeleneteiben, bánat és rettegés, gyötrellem és küzdés által megtisztuljanak. Így nyithata utat oda, hol bú és öröm a magok testvériségét nyilván éreztetik; s az élet jelenetei nagyszerűekké lesznek, és minden tett, minden törekedés oly lelket töltő, oly édesen jutalmazó hevet veszen magára, melyet a költő a nyelv mindegyik szavában talál, midőn dalainak legszebbikét alkotja...”

„Bizony a nagy ember nem a mindennapiság tekintetével nézi az életet. Úgy van ez ő előtte kiterjesztve, mint ifjú művész előtt a rafaéli műv. Nyitva áll az ajtó, s a nézők seregestől jönnek a felfüggesztett táblát szemlélni. Egyik sem lát egyebet tarka színeknél, másik érez valamit futó gyönyörrel, mely nyom nélkül elenyész. De belép az, ki a jövő nagyság magvait kebelében hordja; és megáll és néz, és minden ecsetvonal lelke mélyében tündöklük vissza. Nem nézet ez, melyet más órában, más feledtet el, ő nem a kezét látá, mely a művet vászonra tette; neki a lélek tűnt fel, mely azt terem-

tőleg alkotó; s azon pillanatban egész lényét, jövődő nagy maradandó tett gondolata foglalá el.”

„Ily tekintetre vala szüksége annak is, ki Celesztinát ismerni akará. De ne véljétek, mintha azon felhevült helyzetről szólanék, melybe az ifjúság napjaiban mindenki eljuthat. Kecses arc, kellemes mozdulat, szikrázó szem könnyen lángralobbant; s mi vala természetesb, mint az, hogy ő, kinek alakján annyi báj ömlött el, mint lelkén fenség, nézellőket talált mindenütt, egyet sem keresvén? Nagy különbség van az érzékiségből eredt hevület vagy éppen elrészegülés, és azon lélekfellelengés közt, melynek alapja a szép és jó, nagy és nemes iránt forró indulat. Kinek keble van a régen múltban is minden emberileg szép vonást érezni; ki Plutarch magas alakjai közt saját világában leli magát; ki a Gracchusok anyja szent fájdalomán a nyugodt szenvedő léleknagyságát tisztán kiismeri, s meleg tisztelettel kíséri: annak érzelmei valók, maradandók és felemelők. Ily érzelmek nélkül ne közelíts ahhoz, kit a természet a mindennapiak során felül helyezett. Azalatt, míg csillogó álfénynek hódolsz, nem fogod észrevenni az ő érdemét; s gondolatjárása, célai, nézetei s egész állása rejtély gyanánt tűnnek elődbe...”

„...mit tehetnék én, erőtlen képíró, ami teljes kellemében felmutathatná őt, amint élt és vala? Miért nem ismerte őt valaki a kor legjelesbjei közül? Hogy felőle lángvonásokat hagyjon a maradéknak, szent érzelmekre buzdítókat. Hijában! A hon, melyben virula, hideg, érzetlen szép hazája volt. Nyílt a virág, és nem volt, ki szépsége szokatlan pompáját lelke mélyéig érezze. Lehullt a virág; és nem volt, ki sejdítse, hogy kertje többé hasonlót nem terem. Ott fekszik ő hosszú évek óta, árnyatlan domb alatt; és én nem kísérhetem sírjába, s nem könyöröghetek áldásért, midőn elköltözött!...”

Celesztina alakjának maradandóságát nincs okunk féltenuink. Kölcsey megőrizte azt. A kép tiszta, csak az író emlékeiben él mind ragyogóbban és mind anyagtalanabbul, a földi valóságtól mindig idegenebbül. És mennyi fájdalom lappang minden sorában! A férfi, aki érezte kegyetlenül szenvedhetett, de talán ő is elmondhatta a firenzei költővel: *Jovidi la speranza de' beati*, – én láttam a boldogok reményét.

Az ifjú

Éltem, de magamat önként eltemettem,
Lágy álmodt fúva rám létemnek anyyala,
Szép volt a sír, melyben halva szenderegtem,
Most királyi nők is díszet kapnak általa.
Az óra jött, s íme kívánt hajnalánál
Feltörtem a zárt, hogy nyerjek más életet,
Arany szerelem várt boltom ajtajánál.
S mosolyogván, hajh, újabb halálra vezetett!

SZIRTES GÁBOR

„Bennem élsz, mint senki más”

KODOLÁNYI JÁNOS, VÁRKONYI NÁNDOR
ÉS RAJNAI LÁSZLÓ KAPCSOLATTÖRTÉNETE
A DOKUMENTUMOK TÜKRÉBEN

Rajnai László gondolkodására a legnagyobb hatással Várkonyi Nándor és Kodolányi János voltak¹, és mindhárman jelentősen hatottak egymásra. Rajnai 1945/46-ban a pécsi egyetemen Várkonyi tanítványa, később 1947/48-ban a Sorsunk folyóiratnál másodszerkesztője, később két évtizeden át leghűségesebb barátja, majd az 1960-as évek végén mindketten az igaz barátság krízisének sikeres túlélői. Kodolányi személye és munkássága kora ifjúságától foglalkoztatja Rajnait, olyannyira, hogy 1948. július/augusztusban terjedelmes írásban összegzi véleményét a *Vízöntőről*², amelynek hatása – megítélése szerint – az irodalom legnagyobb műveivel vetekszik, „késői századoknak is szívéhez fog szólni, mint az emberi teljesítőképességnek egyik legszebb bizonyítéka”. A feljegyzés utolsó lapján Várkonyi piros ceruzával írt megjegyzése olvasható: „Tsodás tanulmány, Lacikám, tsókdoslak érte és köszönöm. Sokat tanultam belőle és a Vízöntőt is jobban látom. Tsók Nándor bátyi”³ Emblematikus pillanat: együtt írásunk három főszereplője, kiknek sorsa hosszú évekre összefonódik egymással. A Kodolányi előtt tisztelgő fiatalember kéziratának alján ott olvasható a Kodolányi-barát Várkonyi Rajnait elismerő/biztató megjegyzése. Ez a szinte idillinek tekinthető kiindulópont. A sok vonatkozásában feltáratlan történet később kiterjed, váratlan, hol felemelő, hol végzetesnek tűnő fordulatokat vesz, krízishelyzetekbe torkollik, korábbi kapcsolatokat ír felül, barátságokat állít szakítópróba elé, végezetül – ha nehezen is – nyugvópontra jut. E bonyolult história feltárására teszünk kísérletet.

„A SZELLEME PARADICSOMA”

Kiindulópontunk a negyvenes évek vége, amikor Rajnai kapcsolatba kerül Kodolányival, aki – megismerve a húszas éveiben járó fiatalember írásait – az általa csak „davaj-nemzedéknek” nevezettekkel szemben, a szellemi élet magasabb rendű területei iránt is nyitott, okos, tájékozott, művelt szerzőnek tartja. Kiemeli a *Vízöntőről* szóló cikke tárgyilagos, nyugodt hangját, azt, hogy rámutat hiányosságokra is, és ki merete mondani, amit ő maga – bár tudja – soha nem mondana ki: a *Vízöntő* Swift mellett áll. Majd így fejezi be levelét: „az apró hibácskák nélkül az írás úgyszólván tökéletes. Ha fiatal korodat tekintem, ki merem mondani, hogy legelső kritikuskaink közé fogsz kerülni”⁴ Rajnai az ötvenes évek elején, éppen akkor, amikor végre állandó munkához jut és boltvezetői/antikváriusi kötelezettségei kötik le idejének nagy részét, nagy és bátor vállalkozásba kezd, könyvet szeretne írni az Ormánság króniká-

sáról, az ismert íróról. „Nem éppen szabályszerű tanulmányt, inkább valami merész kísérletet, melyben az egyéni és közösségi sors megrendítően újszerű kapcsolódása oly módon világítja meg az író életét és munkáit, ahogy [...] még senki sem gondolta el...”⁵ Várkonyi Sorsunkban megjelent Kodolányi tanulmánya⁶ növeli érdeklődését, a könyv terve feletti öröme pedig bátorságát, hogy hozzáfogjon e nagy munkához. Kodolányi – Várkonyitól értesülve a tervről – helyesli azt, várakozással fogadja: „nagyon sokat várok a kísérlettől s a fiú komolyságától, tárgyilagosságától, jó íráskészségétől s nem mindennapi műveltségétől. Ama kevés fiatalok közé tartozik, akik tudnak gondolkodni s van képzelőerejük”.⁷ És ekkor nem csak egyetért a tervvel, hanem úgy gondolja, hogy nincs is szükség az ő beleegyezésére: „én csupán tárgy vagyok, vagdalthat, varrhat, belezhet, kötözhet kedve szerint”⁸ – mondja igen nagyvonalúan, a feldolgozás során szabadságot kínálva és egyidejűleg munkára biztatva a fiatalembert. Rajnai sok éves munkával, 1956. januárban fejezi be a Kodolányi Jánosról szóló monográfiáját, ezt a számára életében legtöbb gonddal, problémával, kellemetlenséggel, félreértéssel – örömmel alig – együtt járó művét, a „legszemélyesebb ízű munkáját”,⁹ amelynek tervét az író kezdetben – ahogyan láthattuk – kedvezően fogadja, majd a kézirat megszületése, a vele történő megismerkedés után – alig érthetően –, súlyos ítéletekkel illet, vádló hangon elutasít. Ennek külön – több vonatkozásban és sokak által félreértett, félremagyarázott – története van. Lássuk a továbbiakban a dokumentumokon nyugvó verziót.

1951-ben Rajnai tájékoztatja Kodolányit arról, hogy könyvet szeretne írni róla, aki ezt örömmel fogadja, miután „összefoglaló értékelést Várkonyin kívül senki nem adott” róla.¹⁰ Kodolányi Várkonyinak írt 1951. május 30-i levelében hangsúlyozza, hogy nem ismeri ugyan a tervezett könyv vázlatát, tervét (valószínűleg nincs is ilyen, mondja), de mindenképpen fontosnak tartaná egyrészt azt, hogy hű korrajz legyen benne, másrészt, hogy tartalmazza az őt 1943-tól, a sajtó részéről ért durva támadásokat. Hasonlókat ajánl figyelmébe Rajnainak is: „Az a fő, hogy szerves legyen, mint monddod. Ez minden írás lényege. Akinek nincs szerves képzelőereje, hagyjon föl az írással. És nagyon jól kell megrajzolni a kort, a környezetet [...] Ajánlom, idézz menél többet mások jellemző műveiből, cikkeiből, főképp azokból, amiket ellenem írtak a sokéves hajsza idején. El fogsz borzadni attól, hogyan lehet bánni egy alapjában véve jószándékú s nem is egészen tehetségtelen magyar íróval. Helyes, ha nem személyeskedsz, nem vitázol s nem fecsegsz a munkádat mellékes, vagy zsurnalisztikailag időszzerű dolgokra. De a kort, a kort rajzold meg pontosan, tömören, világosan. A kor és az ember: egy.”¹¹

Ezt követően több levelet váltanak egymással. Rajnai kézírásos, mindössze néhány oldalas naplójegyzetei¹² szerint 1950–53 között mintegy tucatnyi levelet küldött Kodolányinak Balatonakarattýra. Ezekben kérdések sorát teszi fel az írónak: milyen fontos események történtek vele életében? Melyik volt a legfontosabb? Milyen átalakuláson ment át Isten-eszméje? Mikor volt a legszenvedélyesebben szerelmes? Mi a véleménye a barátságról? Érez-e bosszút, gyűlöletet azok iránt, akik megbántották? Kodolányi fogadja a kérdéseket, terjedelmes levélben válaszol is rájuk.¹³ A levelek

alapján alaposabban megismerik egymást, aminek hatására 1952. február 8-i, Várkonyinak írt levelében Kodolányi rendkívül elismerően szól az akkor mindössze 28 esztendőes fiatalember kritikus felkészültségéről, emberi (maga)tartásáról, nyelv- és stílusérzékéről, aminek eredményeként, megítélése szerint, a kortárs irodalomban rövidesen a legjobbak között lesz a helye. Úgy látja, hogy az eddig megismertnél is több van benne, tudásával nem kérkedik, világosan, egyértelműen fogalmaz, fontos számára a nyelvi megformáltság. „Ebben a fiúban nem szabad csalódnunk, Öregem. Ha kifejlődik – s nagyon gyorsan fejlődik –, egyike lesz legjobb esztétikusainknak és kritikusunknak [...] az is nagyon jól esik nekem – írja Kodolányi Várkonyinak –, hogy tiszta, egyenletes, harmonikus, egyszerű fogalmazásra törekszik, igyekszik elkerülni a stílushibákat, becsüli a nyelvet, ha hibára figyelmeztetik, nem orrol meg.”¹⁴ Ugyanekkor Rajnait egyértelműen támogatja szándékában, törekvéseiben: „Én az utat, amelyen jársz, örvendetesen jónak tartom s csak biztatni tudlak, hogy haladj rajta bátran tovább. Régi keserűségeid, megbántottságod, nehéz gyermekkorod levegője sem vesz úgy körül most, mint régebben, szabadabbnak látlak, energikusabbnak. Ez nagyon helyes” – szól a megerősítés ifjú barátjának.¹⁵

Kezdetről fogva azonban mást vártak egymástól, ám ez csak később derül ki, a Kodolányiról szóló könyv megírása, megszületése után válik nyilvánvalóvá. Kodolányi az őt ért igazságtalanságok bemutatását, művei, munkássága elismerő méltatását és legalább irodalmi igazságszolgáltatást remélt a megszülető műtől, Rajnai viszont nem ügyvédi szerepkörre akart vállalkozni, nem valamiféle tökéletes monográfiát szeretett volna írni, hanem saját, egyéni megközelítési módszerrel akarta elemezni az általa kezdetről a legnagyobbak közé tartozónak ítélt író munkásságát. Rajnaiban meg is volt a szándék ennek közzétételére, ám annak sejtése, hogy ez kapcsolatuk megromlásához vezethetne, megakadályozza a lépés megtételében.¹⁶

Az éveken át folytatott levelezés a „Szellem Paradicsomát”¹⁷ nyitja meg a fiatalember számára, aki Várkonyi Nándor kíséretében látogatások sorát teszi 1952-ben és 1953-ban Kodolányinál, Balatonakarattyan, egyszerre és szinte egyidejűleg megélve a feledhetetlen barátság, az eszményi kapcsolat óráit, majd a kapcsolat kihűlésének jeleit, továbbá váratlanul jelentkező, komoly nézeteltérések forrását is, például a diktatúra, az erőszak, vagy Sztálin személyének megítélésével kapcsolatban.¹⁸ Már ostoba félreértések terhelik és a kötelező udvariasság jellemzi kapcsolatukat akkor, amikor végre megszületik az első harminc oldal, amely csak Várkonyi Nándor lelkes és Rajnait további munkára lelkesítő, ösztönző véleménye következtében nem kerül a szerző részéről megsemmisítésre. Nehézkesen, lassan születnek meg az újabb oldalak. Végül is, 1955 elején történő megbetegedése és betegállományba kerülése évekre megszabadítja az antikváriusi robottól, továbbá serkentő hatással van rá, hogy Pécssett, Várkonyi lakásán, hosszú szünet után ismét személyesen találkozik Kodolányival, és ezt követően naponta reggeltől estig dolgozik a könyvön. 1956. januárjában befejezi, 1956. március második felére – kölcsön kapott írógépen – leírja a kéziratot, és átadja Várkonyi Nándornak. A mű viszonylag gyors megszületésében jelentős motivációt jelent számára a Pécssett történt személyes találkozás, amelynek hatására most már

meggyőződéssel akar örömet, elégtételt szerezni a nyomorgó, meg nem értett írónak, Kodolányinak.¹⁹

A közhiedelem szerint Várkonyi, valójában azonban Rajnai maga, jóhiszeműen és jó szándékkal küldi meg a kéziratot Kodolányinak, akinek azonban ezt követően a Rajnairól alkotott véleménye 180 fokos fordulatot vesz: amiről eddig elismeréssel, a dicséret hangján szólt, azt most elveti, kíméletlen kritikával illeti. A korábbi idők elismerő hangját – az 1956. május 25-i, Várkonyinak szóló levele a bizonyíték rá – az elfogultság, a sértettség szülte vád hangja váltja fel, ami mögött a fiatalember bátor, szuverén elemzőmódja és Kodolányi néhány művével kapcsolatos kritikája felletti felháborodása húzódik meg. Valószínűleg ezzel magyarázhatóak Kodolányi olyan elítélő megfogalmazásai, súlyos megállapításai miszerint Rajnait alkati hibái megakadályozták abban, hogy jó könyvet írjon róla; így a műből hiányzik a lendület; „stílusa lapos, nagyképű, sznob kommersz-stílus”; hemzseg a tárgyi tévedésektől, hibáktól; ferdítések is vannak benne; a szerző nem ismeri az Evangéliumot, nem ismeri korunk irodalmát

Szederkényi Ervin és Csorba Győző 1984-ben

sem (amit szerinte a könyvben a Veres Péterről, Szabó Pálról, Illyés Gyuláról szóló megjegyzések bizonyítanak); „a korrajz primitív és lapos”. És folytathatnánk tovább az érintett részéről méltatlannak érzett kritikák és vádak sorát a Rajnai-hagyatékban fellelt levélben. A kellő megalapozottságot nélkülöző, a kéziratban megfogalmazott kritikai észrevételek szülte indulat által motivált, sértettséget tükröző levélben – amelyet Csűrös Miklós is hosszasan idéz egyik tanulmányában²⁰ – nem csak Rajnai részesül súlyos, nagyrészt indokolatlan elmarasztalásban, hanem Várkonyi Nándor is, mert úgymond Rajnainak helyesel ebben a vitában, őt támogatja, továbbá Kodolányi önmaga iránti szigorúságát elaltatta azzal, hogy nem hívta fel őt, nem mondta meg neki időben a művei hibáit. „Rajnai, kéziratban lévő munkáim szerinte igen súlyos hibáit tárgyalva, Te helyeselsz neki, sőt támogatsz – rója fel Várkonyi Nándornak. Ám nem ez a baj, hanem az, hogy kézírataim elolvasásakor mindig nyomatékosan kértelek, mondd meg a hibákat. Te nem mondtad meg, s ezáltal szigorúságomat enmagam iránt elaltattad. Most egyetértesz Rajnaival, – egy kissé későn, mert hogy a felrótt hibákat ki tudom-e valaha javítani, nagyon kétséges. Egészségem, lelki épségem csodálatos újjászületése kéne ahhoz. De hallgatott Rajnai is, mikor műveimet olvasta. Ez az igazi súlyos baj, ezért nehezteltek, ez bánt és gyötör keserűen. Ez az igazi

csalódásom.”²¹ Hozzá kell tennünk: Rajnai korábban sem hallgatott Kodolányi műveit olvasva, az író – részben már idézett – levelei a bizonyíték rá. Ezekben éppen a fiatalember műveiről szóló bírálatait emeli ki, például a *Buborékról* írottakat. „A Te bírálatod megnyugtató. Igen tárgyilagos, hűvös, éles vélemény, ezt szeretem, erre van szükségem. Nagyon hajlamos vagyok a dicséretet habzsolására és elhívására... A Te bírálatod hangja, érveid komolysága meggyőző. Most már bizvást besorolom a Buborékot jobb műveim közé”.²²

Kodolányi bizonyára tudja, hogy a róla szóló, Rajnai kéziratában megfogalmazott kritikák jelentős része mérlegelésre és felhasználásra érdemes, ezért is aggódik, ezért is vannak kétségei, hogy a fölrott hibákat ki tudja-e valaha is javítani. Úgy érzi, hogy egészségének, lelki állapotának megújulása, csodálatos újjászületése kellene ehhez. Kodolányi szerint a mesternek, azaz Várkonyinak kellett volna a tanítvány, azaz Rajnai szemébe mondania a hibáit, és miután ezt nem tette, a fiatalemberen most eluralkodnak rossz (proli) tulajdonságai: „így elsősorban a sznobizmus, a magakelletés, a felületesség, a stílustalanság”. Ezek súlyos szavak. Sértő szavak. A fiatalember származását kipellengérező szavak. Az indulat szavai. Ezt még akkor is meg kell állapítani, ha tudjuk, hogy a szívinfarktus utáni, rossz egészségi állapotú, önbizalmában megrendült emberből szakadtak ki. A vele hosszú ideig őszinte barátságot ápoló Várkonyi Nándor szerint olyan emberből, akit „az utolsó 10 év, a bizonytalan helyzet s az új nagy betegség-roham [...] üldözési mániára tett hajlamossá [...], akinek bántódása, haragja nem természetes író-hiúságból, becstudatból ered, hanem mélyebbről; részben a fenti üldözött-pszichózisból, részben s főként eszmei okokból”.²³ A Kodolányit jól ismerő Várkonyi úgy látja: a fő probléma, hogy Rajnai nem csak az író alkotás-módját és a műveit bírálja kéziratában, hanem a Kodolányi számára legfontosabbat, igazi művét: „a tanait, az eszméit, forradalmát”, ezért akarja Rajnai könyvét és személyét egyaránt megsemmisíteni. Miközben a vádak „rám is kiterjeszti: mint »mestered«, mért nem akadályoztam meg eltévelyedésedet, »ehelyett dicsérted«” – írja a Rajnai könyvről kedvező véleményét fenntartó, azt Kodolányival ugyan kíméltelem, de mégis csak közlő, igaz, vele vitába nem szálló Várkonyi Nándor.²⁴ Hármuk vitájában Kodolányi lényegében magára marad, Várkonyi kitar tanítványa mellett, akinek Kodolányi méltatlannak tartott kritikája személyes csalódottságot okoz.

*

Rajnai még évekig, szinte egész életében hurcolja magával a keserves, fájó élményt, ami Kodolányi részéről érte. A Mesternek írt, válasza nem méltatott levelében megadja monográfiája valós megközelítésének, értékelésének kulcsát.²⁵ Eszerint könyvét szokatlan vállalkozásnak kell tekinteni, hiszen élő emberről szolt, de „sub specie aeternitatis”, azaz az örökkévalóság jegyében született. Így már a szándék maga is figyelmet érdemlő, miután a megjelenésre szinte semmi esélye nem volt a könyvnek. „Miért írtam meg mégis? – kérdezi. A nagy tehetség vonzott, a génius, a teremtő ember: ennél nagyobb csodát nem ismerek a földön... Nemcsak Kodolányi Jánosról, hanem Kodolányi Jánosnak is írtam. Az eredmény lesújtó volt: a címzett, a legérdekeltőbb fél, kitagadott az irodalomból, tehetségtelennek bélyegzett”.²⁶ Tegyük hozzá:

a munka megírásának éveiben Rajnai amúgy is nehéz helyzetben van, beteg, „ezerféle testi-lelki nyavalya” gyötri, és a szakmai feladat sem volt szokványos: a külső világ és a könyv anyaga is ellenszegült a megvalósításnak. Mindezeket figyelembe véve értékelhetjük csak igazán a szerző kitartását, teljesítményét, eredményét.

A történet később – Rajnai levélkezdeményezései, Várkonyi Nándoron keresztül történő üzenetei útján – tovább folytatódik. Rajnai 1961. júniusban udvarias hangú levelet ír Kodolányinak. Ebben az 1950–53 közötti időket nem csupán kedves emlékként idézi fel, hanem – sejtve, hogy a címzettől nem kap választ – olyan időszakként „melynek meghittsége és – az Önnel való kapcsolatból fakadó – személyi varázsa számomra ma már, úgy tetszik, örökre elveszett és többé meg nem ismételhető” – fogalmazza meg.²⁷ 1961. július 26-án – az előző levelére kapott válasz elmaradása ellenére – a *Vizválasztó* elolvasása után terjedelmes levelet küld a monumentális teljesítményre képes, újra megszeretett és megértett írónak.²⁸ Ebben a levelében megvallja, hogy a meglehetősen vegyes, kérdőjelekkel és elutasítással teli előzetes vélemények ismerete ellenére, félve ugyan, de kézbe vette a regényt. Olvasása közben, egyrészt, egyre inkább kiteljesedett számára annak öntörvényű világa, szerzőjének szinte tévedhetetlen művészete, a sokaságot bravúrosan mozgató, gondolatait, érzéseit, lelki rezdüléseit érzékletesen ábrázoló képessége, a költészet remekeiként értékelhető, egy emberibb világba vezető tájleírásainak fölemelő érzése. Másrészt, ezen emelkedettséget sugárzó mű elismerő értékelése mellett eltöprengtetett a neki még mindig fájó történeten, amely elszakította tőle e regény – vele egykor baráti viszonyban lévő – szerzőjét. Harmadrészt – egyéni sérelmeit félretéve – jelzi: Kodolányihoz nem lehet, hogy ez legyen az utolsó szava, nekik életükben, legalább egyszer, még találkozniuk kell. A történetek ellenére mi köti őt mégis Kodolányihoz? – teszi fel a kérdést. Válasza: „az a tisztelet, melynél nagyobb tiszteletadást nem ismerek: az a rajongás, mely mindig magával ragad, valahányszor kézzel tapintom a csodát, a marandó, a márványba merevülő titáni mozdulatot, mely versenyre kel a Teremtővel. Az ilyen mű alkotóját szeretem, ha ő nem is szeret engem. Ahogy Goethe mondta egy leányzónak: »Szeretlek, mi közöd hozzá?«”²⁹

Újabb évek telnek el, mire enged a fagy. 1963-ban megjelenik a Jelenkorban Rajnainak *Kodolányi János: Julianus barát, A vas fia* című, a két regényről szóló írása. A kézirat végén a szerző piros betűs megjegyzése olvasható: „Tüskés szerint: Közvetett úton (talán K. nejtől) tudta meg, hogy János tetszéssel fogadta ezt az írást, elismerését fejezte ki és »megbocsátotta régi bűneimet«! 963. ápr. 23.” Ez alatt Rajnai László kék színű kézírásával a következőket találjuk: „Ma, 1963. május 28-án kaptam kézhez Kende boltjában János küldeményét, A vas fiainak új, ez évi, két kötetes kiadását. A könyvben dedikáció: »Rajnai Lászlónak, a bátran, hittel, egyszerűen megírt cikkért köszönettel, barátsággal emlékül. Budapest, 1963. IV. 27. Kodolányi János«. – csak az aláírás János kezeirása: ezen is látszik, hogy csak kinnal tudja a tollat fogni.”³⁰ [A feljegyzések írásmódján nem változtattunk – Sz. G.] Kodolányi hosszú évek elteltével megbocsátott tehát.

Töprengésre késztető, nehezen megválaszolható kérdés, hogy mi volt Kodolányi Rajnaihoz való viszonya megváltozásának oka? Mi a magyarázata hosszú ideig tartó, nehezen oldódó haragjának? Rendkívül érzékeny, örökkön-örökké sértett és másokat is sértegető személyisége? A szeretethiányos gyermekkor pszichikai következményei? Az író gyanakvó természete, fokozott érzékenysége? És a dolgozat megjelenését szerzője miért nem érthette meg? Mi az oka annak, hogy az szokatlanul hosszú ideig – 1956-ban történt megszületésétől, első részének 2002-ben való megjelenéséig, azaz 45-46 esztendeig – ismeretlen maradt az olvasók számára? Az első kérdésekre a választ egyrészt valószínűleg Kodolányi alkati tulajdonságaiban találjuk meg, Várkonyi Nándor szavaival „az érzelmi balsors csalódásaitól megvadult, veszedelmet érző, igazságtalanságra vadászó, izgágán, dühösen követelőző lélekalkatban”.³¹ Abban, hogy szinte valamennyi kapcsolata – Tüskés Tibor szerint – tragikusan végződött.³² Továbbá akkori krízishelyzetében, hibás önértékelésében, „téves aspektusában, ítéletzavarában”.³³ A válasz másrészt Rajnai tanulmányának (nem a hibáiban, hanem) az erényeiben keresendő. Abban, amilyen nagy beleérző képességgel tudta bemutatni Kodolányi személyiségének formálódását, az őt ért hatásokat: szenvedélyes küzdelmét az apjával; szülei válása következtében édesanyja elvesztését; szeretetre, megértésre való vágyakozását; az őt ért igazságtalan büntetéseket, ütlegeteket; a halálra ítéltetett, önpusztító ormánsági néppel való megismerkedését, vele való együttérzését, „a nép közé vegyülését”; a „kaszárnya” tanintézeteket (ahogyan iskoláit nevezte); egész életére szóló betegségét (Achilles-ín zsugorodását) és mindezek hatását az életére: magányát, társtalanságát, a törekvéseit kísérő kettős gyanakvást („rokonsága megveti paraszti barátait, a nép gyanakvással fogadja közeledését”), a magának enyhülést és menekülést jelentő utazás erotikus aktusát; értelmi képességeinek, érzelmi életének gyors fejlődését; meglepően fejlett politikai iskolázottságát; apjával történő szakítását, mindkettejüknek halálukig való ragaszkodását a saját igazához; ezt követően ember-telen küzdelmét a létért, a napi kenyérért és harcát az íróársadalom gyűlöletével.

A CSONKA KATEDRÁLIS

A korábbiakhoz hasonló mértékben Jánosnak, a szerző tulajdona játszottak szerepet a történetekben Kodolányi műveinek, munkásságának, pályarajzának szuverén megítélése, autonóm értékelése – a tanulmány írásakor a húszas éveinek végén, harmincas éveinek elején járó – Rajnai részéről. A teljesség igénye nélkül vegyük számba ezeket, előrebocsátva, hogy tanulmányában Jókaival, Mikszáthtal, Krúdyval és Móriczcal állítja egy sorba Kodolányit, úgy ítélve meg, hogy például Thomas Mann, a kor legművészibb írójának életműve „üvegházi tenyészetként hat Kodolányinak a nagy természettel versengő vegetációja mellett”.³⁴ Csakis a műben alkalmazott legmagasabb mérték tükrében vehetjük számba és értékelhetjük tehát helyesen Rajnai kritikái megállapításait. A monográfia kritikus, elmarasztaló értékelései közt tallózva rálehetünk például arra, hogy szerinte a *Sötétség* „néhol még egyenetlen, stílusában, mondanivalójában itt-ott túlságosan kihegyezett, szerkezetében aránytalan”.³⁵ A dolgozó és az uralkodó rétegek gyűlölt viszonyában Kodolányi a nép pártjára állt, „eközben

sajnálatosan, bár nagyon is érthetően, nemegyszer elvetette a súlykot, s olyan következtetésekre jutott, melyek... nem mindig helyeselhethők”.³⁶ Az idegen fajták kritikátlan elítélése, megvetése, ostromozása tapasztalható nála, különösen nagy hiba ezeket nemzeti erénynek feltüntetni. Rajnai úgy érzi, hogy a *Szép Zsuzska* esetében „a mese rövidege és egyszerűsége a regényben művészileg nem egészen megnyugtató módon feloldott ellentétben áll a mű egyéb mondanivalójával”.³⁷ A *Börtön* című regény általa kissé színpadiasnak és laza szövésségűnek tartott históriájában a főhős, Kántor József „jellemzésében túl éles, rikító színeket használ [Kodolányi], tendenciája [...] szintén annyira hangsúlyozott, annyira nyilvánvaló, hogy ezáltal sokat veszít művésziességéből, s ezzel együtt valóságosságából”.³⁸ Rajnai szerint Kodolányi az elbeszélés és a novella műfajában ritkán alkot tehetségéhez méltóan, míg regényeinek egyik legerősebb oldala a drámaiság, addig a novellákból a dialektikus feszültség, a drámaiság hiányzik, pedig ez a novella legfőbb műfaji követelménye.³⁹ Míg *A vas fiait* mintaszerű műnek tartja, melynél tökéletesebbet szerinte nem írt soha Kodolányi, sőt, a tolsztoji példához hasonlíthatónak érzi, addig az egyik legigényesebbnek és legsikerültebbnek tartott regénye, a *Boldog Margit* hiányosságai nem kerülnek el a figyelmét. Szerinte egy apácázárda zárt világa túlságosan szűknek bizonyul Kodolányi képzelete számára, talán a lehetetlennel kacérkodik akkor, amikor egy szentnek a lélektanát akarja leírni. Margit fejlődésének ábrázolása ezért problematikussá válik számára, „törést érzünk a fiatal leány misztikus elragadtatásai és az író magyarázatai között... úgy érezzük, a szent leány nincs többé az író hatalmában, önálló életet él”.⁴⁰ Az Árpád-kori regénytrilógia harmadik darabjában, a *Julianus barátban*, a középkori vallásosság, a magyar szerzetes igazi nagy regényében a korábbi hiányosságok erőteljesebben jelennek meg, az író a cselekményvezetéskor, az események elmesélése során nem kellően fegyelmezett, „nem mindig ügyel a valós arányok megóvására. Nemritkán bőbeszédűvé, terjedgőssé válik [...] gyakran érdektelen vagy nem jelentős mozzanatok kötik le megokolatlanul hosszú ideig”.⁴¹

Ez Rajnai szerint a későbbi műveknek is egyik problémája, például a *Vizöntőben* (1948), a nagy vallomásban, a *Bikában* (1949) – főként az utóbbiban – probléma, hogy cselekmény-híjas, mértéktelenül és oktanul terjedgős.⁴² „A politikai szenvedély és a haragos fajvédelem pártos szüleményeinek”⁴³ tekinti az ez után született honfoglalás kori regényeket, köztük az *Emese álmát*, amely a *Holdvilág völgye* és az *Istenek közös címe*, és amelyen ez erőteljesen, természetesen negatív módon nyomot hagy, például a mű belső szerkezetén, tárgyszerűségén, erőltetett mondanivalóján, az ihlet elégtelenségén. E regények nyelvét is bírálja Rajnai: nem olyan élő, eleven, mint a korábbi munkáké, ez egy sohasem beszélt műnyelv. A stílusban pedig modorosságot és terjedgősséget fedez fel: „bizonyos feszesség, lazasággal párosult kihegyezetttség, – elbeszélő hangja lassú, kényelmes, rövid mondatai viszont kényesen ügyelnek egy elmeletben megalkotott stíluseszmény pontos megtartására”.⁴⁴

Bírálja Kodolányi nézeteinek is egy részét, például azt, hogy a magyarság termékeny nyugat-európai kapcsolatait leszűkítette „a liberális kapitalizmus korszakára”, hogy Európa múltjában nem veszi észre a szervességet, hogy a német imperializmus

eltakarja a szeme elől a Nyugat múltját és jelenét stb.,⁴⁵ továbbá igencsak egyoldalúan ítéli meg az ellenséges tábor íróit, az urbánusokat.⁴⁶ Nem tartja szerencsésnek a pécsváradi időkbé visszatérő regény, a *Boldog békeidők* naturalista jellegű, a jó ízléssel nehezen összeegyeztethető apai hálószoba jelenetét.⁴⁷ *A tékozló fiú*, az evangéliumok regénye, amely Kodolányi korábbi munkásságához mérten is meglepetés, magasba emelkedés, mégis, Júdás Jézus tanításai iránti értetlenségének, egyre vakabbá, majd végül árulóvá válásának folyamata nem kellően megalapozott, nem kellően megmagyarázott.⁴⁸

Az említett példázatok, kritikai megállapítások alapján aligha igényel különösebb argumentációt, hogy Kodolányi a nagyszámú, többnyire megalapozottnak tekinthető kritikai észrevétel miatt, annak ellenére is felháborodottan, elutasítóan fogadja a fitaleMBER magas színvonalú elemző tanulmányát, hogy az a kéziratban kora egyik legképzettebb és legmagyarabb írójának nevezi őt, és a magyarság néprajzából merítő írásművészetét a legkiemelkedőbbnek ítéli. Kodolányit az sem hatja meg, hogy Rajnai nyelvi géniusznak titulálja őt, hogy művei maradandóságáról ír, arról, hogy egyszer majd bebizonyosodik róluk: „a regényirodalomban világviszonylatban is az első helyen állnak”.⁴⁹ Többször hangsúlyozza azt is, hogy egy-egy mű általános bírálata nem az abszolút gyöngéire, hanem csak viszonylagos csökkentértékűségére kíván rámutatni, továbbá, hogy miután az író életében mindig a legmagasabbra tört, a megközelítésben a magas mértéket ő maga határozta meg, jelölte ki az irodalomtörténet számára.

Ebben a szellemben összegzi álláspontját Kodolányi munkásságáról: „Kodolányi műve kétségtelenül egyenetlen, s a klasszikus alkotásokra jellemző abszolút tökéletességet csak igen ritkán sikerült elérnie. Ahol azonban mégis elérte, vetélytárs nélkül áll. Művészetének jelképe lehetne egy olyan katedrális, melynek egyik tornya merészen az égbe tör, a másik azonban befejezetlen, csonka. Fájó csonkaság, de a kész torony diadalmas szépsége bizonyítja, mi lakott az alkotóban, s mire volt képes, mikor hatalmas terveit meg is tudta valósítani”.⁵⁰ Kodolányi az alaposan elemző kézirattal kapcsolatban fenntartotta elutasító álláspontját, miután Rajnai a leggyengébb pontját is célba vette: görcsösen védett, változásra érett nézeteit. Várkonyi látja, ha ezek megkérdőjeleződnek, akkor Kodolányi egész élete, személye kérdőjeleződik meg. Aho- gyan írja Rajnainak: „A helyzet az ő számára vagylagos: hogy ő életben maradhasson, Neked nem lehet igazad. Neked meg kell halnod. Föltétlenül meg kell ölnie Téged, semmivé zúznia könyvedet minden ízében, sőt, személyedet.”⁵¹

Rajnai a kritikák, a kellemetlenségek, a keservek ellenére sem bánta meg a Kodolányi-könyvét. Azzal a reménnyel fejezte be 1962 kora őszén az eredeti kéziratához írt több mint száz oldalas kiegészítését, hogy egyszer még talán napvilágot lát.⁵² Ám, csak részben történt így, az első rész a szerző halála után, 2002-ben, a második azonban egyáltalán nem jelent meg.⁵³ A könyv keletkezéstörténetének feltárásához fontos adalék barátjának írt levele. Ebben a következőket írta: „Kedvvel csináltam, bár az emlékezés nem éppen kellemetes műfaj: előjönnek a viselt dolgok, a régi szomorúságok és a régi izgalmak, s ebben van valami kísérteties, a lelki reakciókról nem is be-

szélve [...] most már nem bánom, hogy annyi időt és energiát fordítottam rá [...] Sosem tudhatjuk teljes bizonyossággal, mikor írunk olyasvalamit, ami aztán megállja az idők próbáját.”⁵⁴ A megközelítésmód szubjektivitásáról az alábbi sorai vallanak: „A téma és a konstrukció kiválóan alkalmas volt arra, hogy egy sereg más, fontos dolgról is beszámoljak. Ez mindenesetre a legszemélyesebb ízű munkám eddig. Első személyben is mondom el.”⁵⁵

Információ-gazdag, rejtett összefüggésekre is rámutató interjúkötetében⁵⁶ Csorba Győző is foglalkozik a történetekkel. Úgy emlékezik, hogy lényegében Rajnai volt az

Lovász Pál, Harcos Ottó és Tüskés Tibor az 1960-as években

előidézője nem csak a Kodolányival való, hanem a Várkonyi és Kodolányi közötti baráti kapcsolat megromlásának is. Sőt, hosszú éveken át tartó mély, baráti kapcsolata Várkonyival is az ő magatartása következtében romlott meg. Szerinte Rajnai ekkor már úgy „hozzátapadt” Várkonyihoz, hogy minden csütörtökön meglátogatta őt, és amennyiben Várkonyival mások akartak beszélni, akkor ezt lényegében lehetetlenné tette. A két barátság, Rajnai és Kodolányi Várkonyi iránt tanúsított barátsága viszont „egy ponton túl nem illett össze egymással”.⁵⁷ Emlékezete szerint, amikor Várkonyi naiv módon elküldte Rajnai tanulmányát Kodolányinak, az „szegény, a halálán volt, hiszen 1969-ben halt meg. Hosszú évekig súlyos beteg volt, és nagyon a szívére vette ezt. Kijelentette, hogy ő Várkonyi Nándorral többet nem beszél. Ez persze Nándornak is rosszul esett. De hát ő Rajnaival tartotta a kapcsolatot továbbra is.”⁵⁸ Rajnai szerepe a kapcsolat megromlásában – amint láthattuk a korábbiakban – igen bonyolult volt. Kodolányi a róla szóló könyv kéziratával történt megismerkedéskor még messze volt a haláltól, hiszen Rajnai a kéziratot 1956-ban fejezte be, ekkor ismerke-

dett meg vele Kodolányi, tehát halál-közeli, súlyos betegsége nem motiválhatta a döntését. Az elkészült kéziratot nem Várkonyi, hanem Rajnai küldte el Kodolányinak, amiben talán túlságosan is magasra helyezte őt, aki a bíráló megjegyzésekre „válogatott sértésekkel felelt – írja Rajnai. »Prolinak« nevezett (ő, a munkásosztály elkötelezett élharcosa), stílusomról azt mondta, így írnak a művelt banktisztviselők”.⁵⁹

Csorba Győző véleményétől függetlenül, annál korábban megszületett és elterjedt az egyoldalú vélekedés, a tévedéseken nyugvó legenda, amely Rajnait meglehetősen kedvezőtlen színben tüntette fel ebben a történetben. Ehhez társult még az is, hogy többen írásaikban, nem íróként, kritikusként említették őt, hanem mint szegény, rozszant küllemű, rossz egészségi állapotú, tüdőbajos antikváriust, az örökké anyagi segítségre szoruló, az Írócsoporttól, az Irodalmi Alaptól segélyeket kérő, a Jelenkornál mindenekelőtt a pénz megszerzése érdekében munkát vállaló embert. Ami részben igaz is, de ez csak az érem egyik oldala. Ugyanakkor többnyire egy szóval sem tesznek említést egyetemes műveltségéről és tájékozottságáról, csak töredékesen és felszínesen ismert, ám valódi értékén csak ritka alkalmakkor kezelt szellemi teljesítményeiről. Így formálódott az évek során, majd született meg a beteg, intrikus, összeférhetetlen, támaszra szoruló ember, az ellentmondásos, negatív karakter képe, amely/aki a korszak irodalmi teljesítményeivel kapcsolatban akár zárójelbe is tehető (lenne). Ez a megközelítésmód sejtelmesen, leegyszerűsítően szőtte át az ennél sokkalta összetettebb, bonyolultabb valóságot és a róla kialakult képet. Személyének felületes megítélése kísérté végig a valóban nehéz életében, esetenként még a magányában bekövetkezett halála után is. Bertha Bulcsu a Szederkényi Ervin főszerkesztő megbízásából írt, Várkonyiról szóló portrészerű interjújában például – nevének említése nélkül – egyszerűen csak „sovány, tüdőbajos könyvkereskedőnek” nevezi őt, akinek a felesége disszidált, és aki megjósolt, sőt kívánatosnak tartott egy harmadik világháborút.⁶⁰ A korabeli sajtóban, ha meg is említették a nevét, általában egyszerűen csak nyugdíjasnak nevezték. Írónak, kritikusként, esszéistának, esztétának ritkán. Műfordítónak talán néhány alkalommal. A másoknak oly könnyen osztogatott címek egyike sem illette meg azt, aki Várkonyi egyik, vagy talán a leghűségesebb, legbizalmasabb barátja, Rába György, Nemes Nagy Ágnes és a többi „újholdas” méltó és megbecsült társa, Kodolányi és Vörösmarty monográfusa, a Dantéről szóló kiváló ikonográfiai tanulmány, értékálló kritikák, esszék szerzője, majd később, a világirodalom nagy műveinek (Goethe, Herder, Humboldt, Winckelmann, Benjamin, Riegl) kiemelkedő színvonalú fordítója volt.

„A SZÁMŰZÖTT FEJEDELEM”

Elterjedt vélekedés szerint a Várkonyi és a közte lévő jó viszony is Rajnai hibájából romlott meg. Az irodalmi élet mélyrétegeinek valódi történései – melyek sokáig rejtve maradnak – másról tanúskodnak. Így van ez a Pécssett élő szerzők közti kapcsolatokkal, folyamatokkal, eseményekkel is. Még a pécsi irodalmi élet kiváló ismerője, befolyásos résztvevője, Csorba Győző sem ismerte/ismerhette egyidejűségében, minden vonatkozásban a történeteket, például csak hónapokkal később, Galsai Pong-

ráctól értesült Rajnai és Várkonyi összekülönbözéséről, ahogyan ezt Szántó Tibornak szóló levelében meg is említi. „Pongráccal – írja – egyébként érdekes beszélgetést folytattunk: pécsi hírekről, többek között Várkonyi N. és Rajnai viszonyának megromlásáról, ami kb. fél éve történt, de én még nem tudtam róla. Hát látod, így élek én ebben a városban.”⁶¹ Interjúkötete szerint „Rajnai, szegény, valami ok folytán úgyszólván egyik napról a másikra teljesen megváltozott, és Nándort egy sértő levéllel kiiktatta az életéből.”⁶² Eszerint emberségében mélyen megsértette Várkonyit azzal, hogy az emberiség ős- és kultúrtörténetével kapcsolatban folytatott kutatásainak eredményeit, ekkor még csak kéziratban ismert következtetéseit tudománytalannak minősítette, mindezt csak „humbognak” nevezte. A levelek másról tanúskodnak. Az idézett interjúkötettel kapcsolatban Rajnai – Csorbához írott – levelében a „csupaszerűséggel ellentmondónak”, őt morálisan rossz színben feltüntetőnek nevezi az egyébként korrekt hangvételűnek tekintett, vele foglalkozó részleteket.⁶³ Rajnai hangsúlyozza, hogy ezt követően Kodolányi valóban alaposan összevessett Várkonyival is, miután az nem térítette őt a jó útra, ám a Kodolányi haláláig tartó tizenhárom esztendőben még kibékültek egymással, a két jeles személyiség halálánál tehát valójában, ő így „nem asszisztált”.

Valamennyi rendelkezésünkre álló forrás, dokumentum a Rajnai kapcsolat-rontó szerepére vonatkozó vélekedés ellenkezőjét igazolja. Ő ugyanis soha nem illette komoly vádakkal Várkonyit. Több írásában is foglalkozott a személyével, mérlegre tette tudományos teljesítményét, és azt nem „humbognak” nevezte, hanem arról – a konzervatív elmék, az intézményes formákba tömörült tudományosság képviselőinek, a hivatalos tudomány vezérképviselőinek, a tekintélyelvűség híveinek vélekedésével szemben – elismeréssel szólt. A *Szíriat oszlopairól* ugyan megemlítette, hogy a vizsgált kérdésekben Várkonyi talán nem „szakember”, s műve – szigorúan, vagy még inkább pedánsan tekintve – „nem tudományos. Ha úgy tetszik műkedvelő. De azok közül a »műkedvelők« közül való, akiknek sokat köszönhet az archeológia tudománya.”⁶⁴ Részben a tudományos részletkérdések megoldására irányuló feltevéseinek, hipotéziseinek, részben az egyetemes magyarázatra irányuló kísérleteinek. Utóbbi esetben – mondja ugyanitt Rajnai – felzúg az elégedetlenség moraja és dilettantizmust kiáltoznak. Pedig Várkonyi jelentős erénye, hogy a véletlenül fellelt csonk részekből képes eleven organizmust teremteni, továbbá hogy a szellem erejével ki tudja egészíteni a rendelkezésre álló hiányos anyagát. És miután vizsgálódásai körébe az emberiség teljes kulturális kincsét bevonja, valódi tudósként jár el, és olyan eredményt ér el, amelyről „öncsonkító kortársai nem is álmodhatnak.”⁶⁵ Úgy látja: hiábavalóan sorolta Várkonyi megszámlálhatatlanul a tényeket, alkalmazta a kifogástalannak tekinthető bizonyító eljárások egész sorát, végezte korrekt módszerességgel a munkáját, „szóval eleget tehetett a tudományosság összes formális követelményeinek, nonkonformista gondolkodása [mégis] eleve alkalmatlanná tette a tudósi cím elnyerésére” – mondja Rajnai.⁶⁶ Ezt, továbbá egyik oldalról a kritikátlan lelkesedést, másik oldalról a gőgös lenézést fegyelmezetten és emelkedetten vette tudomásul. És töretlen aka-

rattal kutatta tovább az emberiség megőrzött monumentális tudásanyagát, mítoszait, majd *Az elveszett Paradicsomban* összegezte is az ezzel kapcsolatos ismereteit.

Rajnai polemizál azokkal is (például Vekardi László tudománytörténéssel), akik Várkonyinak a mítoszok és a modern tudomány összeegyeztetésére irányuló kísérletét eleve kudarcra ítélt vállalkozásnak tekintik. A lényeg az – mondja Rajnai –, hogy „értjük-e a mítoszok rég elfelejtett nyelvét, megalkotóinak képlátó gondolkodását [...] le tudjuk-e fordítani a mi fogalmi-rationális, modern-természettudományos vagy történeti nyelvünkre, akkor majd kiderül, hogy a nagy mítoszok, arányaikban és időtlen felismeréseikben legalábbis egyenrangúak a mi egymást váltogató, induktív módszerre alapozott hipotéziseinkkel.”⁶⁷ Végezetül levonja következtetését arról, hogy a látszólagos ellentétek valamikor a jövőben találkozni fognak: „Ki fog derülni, mint számos esetben máris kiderült, hogy az egészen új egyre inkább fedi az egészen régit, sőt a jövő legmeglepőbb felfedezése éppen az lesz, hogy a modern tudomány hosszú kitérő után, mint egy kör kezdő- és végpontján, a maga egzakt eszközeivel ismét visszatér a kezdetekhez. Akkor majd létrejöhet és kézzelfoghatóvá válik a coincidentia oppositorum.”⁶⁸

Várkonyira emlékező, valóságos pszichológiai elemzésnek tekinthető írásában⁶⁹ teremtő önellentmondásnak tekinti mesterét, aki időnként istenkísértő magasságokba merészkedett, és akiről nem tudja ugyan megállapítani, hogy lángelme volt-e, vagy sem, de azt igen, hogy a zseniális típushoz tartozott.⁷⁰ Szerb Antal szerencsés helyzetéhez – ahhoz, hogy ismerhetett egy nagy embert, Babitsot –, hasonlítja a sajátját, hogy tárt karokkal fogadta egykor őt Várkonyi, mindennapi életének részesévé tette, nagy-nagy türelemmel bevezette egy magasabb világba, melyben ő már otthonosan mozgott, és megosztotta vele hatalmas tudását. „Igaz, volt egy pillanat, amikor a tanítvány talán túlságosan messzire ment mesterének bírálatában” – gyakorol Rajnai kései önkritikát.⁷¹ Ám itt egy újabb megválaszolatlan kérdéssel szembesülünk: vajon miben is ment túlságosan messze a tanítvány mesterét bírálva? Tegyük kísérletet ennek megválaszolására is.

Rajnai levelezése alapján rekonstruálható a történet. 1967 végén – barátja állapotromlását, hónapok óta húzódozó válságát látva – megfogalmazza, őszinte, ám kegyetlenül hangzó diagnózisát. Eszerint Várkonyi „válsága” nem új keletű, 1945-ben kezdődött, 1948-ra teljesedett ki, azóta elvesztette önmagát, a mások feletti hatalmát, korábban létező szuverén tevékenységi körét, aminek hiányától szenved, ami elviselhetetlen számára, ami abnormis gőgöt, méltatlankodást, bosszúvágyat alakított ki benne. „Ezer oldalakat írsz, hogy megbüntesd azokat, akik megfosztottak hatalmadtól, önzésedet kozmikus méretűvé tágítod, kivonulsz az életből, mert nem kedved szerint folyik.”⁷² A Sorsunk első éveire teszi Várkonyi fénykorát, amikor művek és emberek sorsa fölött dönthetett, igaz, kíméletlen harcot kellett folytatnia, de akkor győzött. Mostanra azonban „száműzött fejedelemmé” vált, emigráns életet él, ám a „teljhatalomra indító ösztönei” tovább dolgoznak benne, rosszhiszemű magyarázatokat, téves értékeléseket eredményezve. A Rábának írt egyik – a továbbiakban hosszabban idézett – levelében hasonlóképpen számol be a történekről, arról, miért

szakadt meg mély, őszinte barátságuk. Eszerint Várkonyi kifejezett kérésére – jó szándéktól, a változtatás reményétől vezérelve –, a következőképpen értékelte mestere, barátja személyét, helyzetét. „Nem a tulajdon és nem a számára rendelt életet éli. Műveltsége, temperamentuma, kapcsolatai, alkata mind-mind arra predestinálnák, hogy középpont legyen, a lehető legszélesebb körben hasson, hogy indulatainak és nagyarányú elképzeléseinek szabad teret engedjen. A cselekvésre és szabadságra született ember tragédiája ez. Ő önként visszavonult. De csak kívül, belül boldogtalan és kielégítetlen. Mindent lezárt és semmit sem intézett el. Az a hatalmi ösztön, amely szerencsés körülmények közt, a tudatosság etikai korlátai közt egészséges és produktív lehetett volna, visszaszorult tudatalatti lényébe, és romboló erővé változott. Kéziratban lévő nagy műveit is ez a tudat alatti sugallat ihleti: hódító hadjáratok ezek, a szellem területén, a gyűlölt kor és a gyűlöletes viszonyok ellen. Az eredmény kívül, sem belül nem lehet kétséges. Kifelé » az ördög elveszti a fogadást«, mert bármilyen forrásból eredett is a mű, hatása jó és előremutató. Befelé viszont terjed a sötétség, és bőven termi gyümölcseit ez a visszaszorult »Wille zur Macht«. Mindez az emberi kapcsolatok torzulásához is vezet. Méltatlan alakokat ugyan soha nem fogad barátságába, a barátság ismérve viszont számára a föltétlen együttérzés, sőt alávetettség. A barát egyúttal alattvaló, a hű alattvaló pedig föltétlen barát is. Ez a felvilágosult – és célirányos – despotizmus annyira behatolt gondolkozásába, hogy a legenyhébb bírálatot sem tűri el. Dührohamot kap, ha személyéhez nyúlnak. Orvosság: vagy vonuljon vissza *belülről is*, vagy vonja le háborgó és magasrendű uralomvágyának gyakorlati következményeit. Mindannak, amit róla elmondtam, nincsenek és nem is lehetnek erkölcsi alapjai, mert lényegükben tudatalatti állapotok fejleményei, – a probléma sokkal inkább intellektuális: a tudat világosságába kell emelnie rendezetlen belső ügyeit. Ha fejtegetéseimben bármi megszívlelendőt, vagy akár csak elgondolkozót talál, beszéljünk róluk. Minden szavamat a barátság és az ő féltése sugallta.”⁷³ Súlyos megállapítások, kíméletlen szavak. Várkonyit méltó szerepvállalásra bátorítók, azt magyarázóok, hogy miért válik/vált ennek betöltésére alkalmatlanná, majd ebbéli lelki gyötrődései közepette hogyan vezetett mindez emberi kapcsolatainak, személyiségének, a barátságról való felfogásának – Rajnai értékelése szerint – a torzulásához, személyi sérthetetlenségének ideájához.

Tüskés Tibor az 1960-as években

Tudjuk, az őszinteség, az igazmondás voltak Rajnai jellemzői. Valóban úgy gondolhatta, hogy Várkonyi megértéssel fogadja jellemzését és elgondolkodik a szavain. Ám azok elviselhetetlen sulya, sértőnek talált jellege hasonlóan súlyos gondolatokat tartalmazó, 1968 januárjában megfogalmazott, ám csak 1968 szeptemberében elküldött válasza készítetik Várkonyit. Benne ténymegállapításokra törekszik, kerülve az érzelmi felhangokat, jelezve, hogy továbbra sem kívánja feladni passzivitását. Barát-ságukra megrendítő szavakkal emlékezik: „az összes barátság közt, mely életem fo-lyamán jelentős egyéniségekhez fűzött [...], a Hozzád kötő volt a legmélyebbre szántó, leggazdagabb, leggyümölcsözőbb, exintenciális és formáló erejű szellemi, érzelmi és erkölcsi tekintetben egyaránt [...] tökéletes volt, ennek éreztem s érzem. Tökéletesége szerintem főként abban állt, hogy mindent megadtunk egymásnak és megkaptunk egymástól, amit emberfia adhat és kaphat.”⁷⁴ Barátságuk „fermentuma és hevítője” – folytatja Várkonyi – a föltétlen bizalom volt, egymás hibáinak elnézése, kvalitásainak elismerése és a mindezt átjáró szeretet. Az őt ért bírálatokat megismételve, azokat értékfosztó, igaztalan ítéletnek minősítve, rámutat a dolog objektív és szubjektív következményeire. Kapcsolatuk, szerinte, nem csak tökéletesnek tartható barátság volt, hanem szövetség is, „szövetkezés annak bizonyítására, hogy az emberi és írói integritást fenn lehet, tehát fenn kell tartani bárminő helyzetben, vagyis a mos-taniban és itteniben is, mely a szabad szót és gondolatot eltiltja, s minden lényeges, erkölcsi és szellemi tárgyban vagy prostitúcióra vagy hallgatásra kényszerít; s nem csak épen kell tartani az integritást, hanem munkálkodni is erőnk és tehetségünk szerint.”⁷⁵ Ezt tekinti a legerősebb összekötő elemnek, „barátságuk cementjének”, amely segítette átvészelni a „gyalázatos évtizedeket, melyek mindkettőnk döntően fontos életszakaszát foglalták magukba: Neked a pálya kezdetét, nekem a végét” – vonja le a dolog objektív következményét, rátérve a szubjektívra: a föltétlen bizalom megrendülésére, lehetetlenné válására. Az egészet élete legsúlyosabb veszteségei közé sorolva viszonyuk megromlását fejezi be az álláspontja tisztázása szándékával írt és kilenc hónapos késéssel átadott – töprengő, a nézeteit ugyan fel nem adó, ám a sorok mögött a barátság és a szeretet, a megromlott viszony javítására nyitott szándék jeleit is felvillantó – levelét.⁷⁶

Várkonyi megsértődött? A felháborodás vezeti a tollát? Nem, legfeljebb azon töpreng, hogy mi vezette barátját mindezek megfogalmazására. És rossz idegzettel, szel-lemi tehetetlenséggel, megalomániával vádolja meg egykori tanítványát. Rajnai nem akarja következtetéseit igazában megingatni Várkonyit. De a képet teljessé akarja tenni, ezért terjedelmes levélben válaszol. Megerősíti a – számára különös kiténtetésnek tartott – barátságot, tovább fejtegeti Várkonyi ellentmondásos és tanulságok-ban gazdag alkati tulajdonságait, egyetértéssel idézi a szövetségükről mondottakat. „Valóban, ha nem csupán az elveket, hanem a gyakorlatot is tekintjük, ketten valánk e honban, kiken nem fogott sem csábítás, sem az átok. Nem tudom, mit köszönhe-tünk *ebben* egymásnak; bizonyára sokat tett a kölcsönös példa, de éppúgy lehetséges, hogy megfordítva, erkölcsi alkatunk és szándékaink azonossága kapcsolt össze ben-nünket.”⁷⁷ A neki tulajdonított éltélő megállapítások nagy részét visszautasítja, több-

ször is hitet tesz barátságuk mellett. „Azt hitted, barátságunk mindvégig tartani fog. Én ellenben nem csak hiszem, hanem tudom is.” – írja.⁷⁸ Levele befejezéseként emelkedett, őszinte hangon tesz egyértelmű hitet mestere mellett: „Bennem élsz, mint senki más. Gondolatok és események kapcsán naponta számtalanszor jutsz eszembe. S ha beszélgetek barátaimmal – bármiről legyen is szó –, nevedet legalább egyszer mindig említenem kell... Azóta nem tévelygek, mióta Veled találkoztam, s azóta vált az örök dolgokban való hitem tudássá, mióta Téged ismerlek. Nem voltál, hanem vagy.”⁷⁹

Mindezek ellenére mindketten rendületlenül őrzik igazukat. Ugyanakkor titkon mindketten békülnének is. Várkonyi békülésük előfeltételül szabja, hogy Rajnai vonja vissza a mondottakat. Ő pedig ezt elvételnek tekintené. Talán más lenne a helyzet, ha Rajnai közben rájött volna, hogy tévedett. Ám épp az ellenkezőjét érzi: arra döbönt rá, hogy neki soha, ennyire még nem volt igaza. Ezért sem akar egy „auguri mosolyok kíséretében végrehajtott ál-kibékülést”, és joggal fél attól, hogy nem tudná elfelejteni a történeteket.⁸⁰ Így közel negyedszázados barátságuk a korábbiaknak megfelelően többé nem áll helyre, bár Várkonyi is sajnálkozik annak megszakadása miatt, de Rajnai szerint érdemben tárgyalni nem hajlandó semmiről, sem felejteni, sem tanulni nem tud. Mindezek ellenére Rajnai megbecsülése és tisztelete végigkíséri mesterének alakját egészen annak haláláig. Várkonyi pedig – nem szakítva meg kapcsolatát Rajnaival – leveleit rendre „kedves Lacim” megszólítással kezdi, „szeretettel, öleléssel, barátsággal” zárja, folyamatosan érdeklődik egykori barátja egészségi állapota felől,⁸¹ rendszeres tájékoztatást ad neki arról, hogy éppen min dolgozik, szívesen fogadja, ha Rajnai elolvassa kéziratait, például az „idealista világnézete miatt kiadhatatlan” *Elveszett Paradicsomot*,⁸² örömmel konstatálja Rajnai részvételét a pécsi irodalmi életben,⁸³ kéri visszaemlékezés megírását a Sorsunk utolsó éveiről, időnként személyesen is felkeresi őt, aki megőrzi mestere utolsó, 1975 márciusában hozzá írt sorait, amikor Kodolányi kéziratát visszavitte számára: „A Vörösmarty-tanulmány irataim kazlában van; mihelyt előkerül, visszaadom”.

Igaz, Várkonyit bíráló szavak a későbbiekben is fellelhetők Rajnai írásai között. Várkonyi leveleiből tudjuk, hogy egy Jelenkor interjúbán előforduló megállapítást meglehetősen szigorral kért rajta számon,⁸⁴ a Pécsi Akadémiai Bizottságban elhangzott felszólalásából hiányolta, hogy elhallgatta a kéziratban lévő Kodolányi-könyvét, annak úttörő jellegét.⁸⁵ 1992–94 között írt naplójegyzetei egyikében Rajnai önmagát olyan kivételnek tekinti, aki nem merült el „az egyetemes züllöttségben, az undor fenyegető árvízében”, ahogyan korának viszonyait jellemzi. És felteszi a kérdést, hogy valóban az egyetlen kivételnek tekintheti-e önmagát? Válasza: nem. „Hamvas Béla bizonyosan kivétel volt. Talányos kivétel még Várkonyi Nándor. A végén őt is a hiúsága vette le a lábáról, bedőlt az elvtelen, hazug hízelgőknek – mondja Rajnai. Majd egy súlyos kérdést fogalmaz meg – Még nagyobb mélységek, Jung-i »árnyékok« lapultak volna benne, mint amekkorát egy dühös pillanatomban észrevettem? Ez is lehetséges.”⁸⁶

Rajnainak Várkonyihoz való viszonyában azonban nem ezek a kritikai elemek a meghatározóak. A történetek szerint Várkonyi elhallgatását neki tulajdonítani tévedés, elhallgatott ő már – politikai és világnézeti okokból – jóval korábban, a hatvanas évek végi összekülönbözésük után pedig újra intenzíven dolgozott, könyvei jelentek meg, Rajnai pedig még évekig látogatta őt, vitathatatlanul mindenki közt a legjobban őt tiszteli, őt becsüli, „a legbecsületesebb és legjobb ember tudtál lenni mindenki között, akit valaha ismertem” – szólnak elismerő szavai.⁸⁷ A „tragikus félreértés” miatt barátságuk őszinte élményét, húsz évét kitörölni nem tudja, nem is akarja, azt a „képtelenségek képtelenségének” tartaná.⁸⁸ Hozzá hasonló és méltó társra többé nem is talál életében. Várkonyinak az emberi műveltség, az ember származásának és történelmi küldetésének tisztázására irányuló kutatásait igen nagyra tartja, még akkor is, ha tudja, megfejtethetlen titokra keresett választ, megoldhatatlan feladatra vállalkozott; azt is tudja, sokat ártott neki megátalkodott szerénysége, pedig intellektuális és erkölcsi tekintélyt adott számára egész élete és tevékenysége.⁸⁹

*

Rajnai mind Kodolányihoz, mind Várkonyihoz egész életében hű maradt. Előbbi halálakor 1969-ben az angol rádió szavait idézi az író halhatatlanságára utaló feljegyzésében: „Tűzben égő ember ment el. Ez a pár szó szép és igaz. Ez a tűz viszont – a Szellem tüze, a Kozmikus Láng – nem alszik ki soha”.⁹⁰ A *Sziriat oszlopainak* 1972-es megjelenését pedig – néhány évvel a Várkonyi és közte lévő kapcsolat megromlása után – jelentős eseménynek tartja, az antimarxista irodalomtudomány győzelmeként üdvözlöi.⁹¹ Várkonyi 1975-ben bekövetkezett halálakor mesterének, barátjának, apjának nevezi őt, akivel történt találkozását élete legdőntőbb élményének tekinti.⁹² Hármuknak az 1940-es években kezdődött, elvi összefonódásokkal, hevülő barátsággal és tragikus nézeteltérésekkel, félreértésekkel teli története a valóságban valahol ott ért véget, ahol a legerősebb hullámverseknél is erősebbnek bizonyulnak az összekötő erők, a kölcsönös megbecsülés szálai.

JEGYZETEK

- 1 Rajnai László hatvanéves. Interjú. Készítette: Gállos Orsolya, Dunántúli Napló, 1984. július 7.
- 2 Később a címe *Vízözönre* változott.
- 3 Rajnai László: Az összművészet kísérlete. Tanulmányok, esszék, kritikák, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2002., 55.
- 4 Kodolányi János 1948. augusztus 16-i levele Rajnai Lászlónak – a szerző tulajdona. Ezúton köszönöm meg íj. Rajnai László nagyvonalúságát, aki bizalma jeléül a hagyatékot (a levelezést, a Kodolányi-könyv kéziratát stb.) rám ruházta, felhasználását lehetővé tette.
- 5 Rajnai László: Kodolányi János, kézirat, 239., a szerző tulajdona
- 6 Sorsunk 1941/3.
- 7 Idézi Rajnai László: Kodolányi János, kézirat, 240., a szerző tulajdona
- 8 Idézi Rajnai László: Kodolányi János, kézirat 240., a szerző tulajdona
- 9 Ő maga nevezi így a Rába Györgynek írt 1962. december 9-i levelében, Petőfi Irodalmi Múzeum (a továbbiakban: PIM) Rába-hagyaték.

- 10 Kodolányi János 1951. május 23-i levele Rajnai Lászlónak, a szerző tulajdona
- 11 Kodolányi János 1951. június 11-i levele Rajnai Lászlónak, a szerző tulajdona
- 12 A/3 formátumú, keménytáblás „füzetben”, a szerző tulajdona
- 13 Kodolányi János 1951. június 7-i levele Rajnai Lászlónak, a szerző tulajdona
- 14 Kodolányi János 1952. február 8-i levele Várkonyi Nándornak, a szerző tulajdona
- 15 Kodolányi János 1952. február 28-i levele Rajnai Lászlónak, a szerző tulajdona
- 16 Rajnai László: Kodolányi János, kézirat 247-248., a szerző tulajdona
- 17 Uo. 248.
- 18 Uo. 251-260.
- 19 Uo. 268-269.
- 20 Tüskés Tibor és az újraolvasott Kodolányi, Új forrás, 2008/7.
- 21 Uo.
- 22 Kodolányi János 1952. január 7-i levele Rajnai Lászlónak, a szerző tulajdona
- 23 Várkonyi Nándor 1956. június 1-i autográf levele Rajnai Lászlónak, a szerző tulajdona
- 24 Uo.
- 25 Rajnai László 1961. augusztus 26-i levele Kodolányi Jánosnak, a szerző tulajdona
- 26 Uo.
- 27 Rajnai László 1961. június 29-i levele Kodolányi Jánosnak, a szerző tulajdona
- 28 Rajnai László 1961. július 26-i levele Kodolányi Jánosnak, a szerző tulajdona
- 29 Uo.
- 30 Rajnai László: Az ösztömvészet kísérlete, 105.
- 31 Várkonyi Nándor: Az újabb magyar irodalom története (1880–1940), 1942, Danubia Kiadó
- 32 Tüskés Tibor: Kodolányi János, Budapest, 1974, Magvető Kiadó
- 33 Várkonyi Nándor 1956. június 1-i autográf levele Rajnai Lászlónak, a szerző tulajdona
- 34 Rajnai László: Kodolányi János, Árgus Alapítvány, Székesfehérvár M. J. V. Levéltára, Kodolányi János Főiskola, 2002, Székesfehérvár, 142.
- 35 Uo., 33.
- 36 Uo., 37.
- 37 Uo., 38.
- 38 Uo., 41.
- 39 Uo., 58.
- 40 Uo., 73.
- 41 Uo., 82.
- 42 Uo. 127.
- 43 Uo., 83.
- 44 Uo., 85.
- 45 Uo., 104.
- 46 Uo., 107.
- 47 Uo., 113.
- 48 Uo., 131.
- 49 Uo. 141.
- 50 Uo., 142.
- 51 Várkonyi Nándor 1956. június 1-i autográf levele Rajnai Lászlónak, a szerző tulajdona
- 52 A kézirat második része, a 185–279. oldalak mindmáig nem jelentek meg.
- 53 Kodolányi János, Árgus Alapítvány, Székesfehérvár M. J. Város Levéltára, Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 2002.
- 54 Rajnai László 1962. szeptember 9-i levele Rába Györgynek, PIM Rába-hagyaték.
- 55 Uo.
- 56 Csorba Győző: A város oldalában. Beszélgetések. Kérdező: Csuha István, Jelenkor Kiadó, Pécs, 1991.
- 57 Uo. 101.

- 58 Uo., 101.
- 59 Rajnai László 1991. szeptember 26-i levele Csorba Győzőnek, a szerző tulajdona
- 60 Rajnai László 1974. február 12-i levele Rába Györgynek, PIM Rába-hagyaték.
- 61 Csorba Győző 1968. február 4-i levele Szántó Tiborhoz, Csorba Győző és barátai. Budapesti levelek Pécsre, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2006, 190–191.
- 62 Csorba Győző: A város oldalában, 101.
- 63 Rajnai László 1991. szeptember 26-i levele Csorba Győzőnek, a szerző tulajdona
- 64 Rajnai László: Várkonyi Nándor. In: Az összművészet kísérlete, 129.
- 65 U. o. 129.
- 66 Rajnai László: Ember és világ a mérlegen. In: Az összművészet kísérlete, 233.
- 67 Uo., 234.
- 68 Uo., 234.
- 69 Rajnai László: A nap és árnyéka. Emlékeim Várkonyi Nándorról. In: Az összművészet kísérlete, 200–209.
- 70 Uo., 206.
- 71 Uo., 205.
- 72 Rajnai László 1967. november 15-i levele Várkonyi Nándornak (másolat), a szerző tulajdona
- 73 Rajnai László 1970. január 19-i levele Rába Györgynek, PIM Rába-hagyaték.
- 74 Várkonyi Nándor 1968 januári levele Rajnai Lászlónak, a szerző tulajdona
- 75 Uo.
- 76 Várkonyi Nándor 1968. szeptember 22-i levele Rajnai Lászlónak, a szerző tulajdona
- 77 Rajnai László 1968. szeptember 24-i levele Várkonyi Nándornak, a szerző tulajdona
- 78 Uo.
- 79 Uo.
- 80 Lásd erről: Rajnai László 1970. január 8-i levele Rába Györgynek, PIM Rába-hagyaték.
- 81 Várkonyi Nándor 1970. március 19-i autográf levele Rajnai Lászlónak, a szerző tulajdona
- 82 Várkonyi Nándor 1970. április 15-i autográf levele Rajnai Lászlónak, a szerző tulajdona
- 83 Várkonyi Nándor 1971. május 20-i autográf levelezőlapja Rajnai Lászlónak, a szerző tulajdona
- 84 Várkonyi Nándor 1974. február 6-i levele Rajnai Lászlónak, a szerző tulajdona
- 85 Rajnai László 1975. február 24-i levele Várkonyi Nándornak, a szerző tulajdona
- 86 Rajnai László: Fekete könyv, 102.
- 87 Rajnai László 1968. szeptember 24-i levele Várkonyi Nándornak, a szerző tulajdona
- 88 Uo.
- 89 Lásd erről Csűrös Miklós: Az utókor figyelmébe. Rajnai László: Az összművészet kísérlete, Jelenkor, 2004/ 7–8. sz.
- 90 Kodolányi János kézirat, 280.
- 91 Rajnai László 1972. október 19-i levele Rába Györgynek, PIM Rába-hagyaték.
- 92 Rajnai László 1975. március 12-i levele Rába Györgynek, PIM Rába-hagyaték.

BAKONYI ISTVÁN

Személyes hangon Rajnai László Vörösmarty-könyvéről

1999 és 2000 emlékezetes időszak volt számunkra Fejér megyében és Székesfehérváron. Vörösmarty Mihály bicentenáriuma sok olyan eseményt hozott, amelyek mindegyike felejthetetlen. 1999. december 1-jén a fehérvári Városházán nyílt meg az emlékévé, és rá egy évre a Megyeházán fejeződött be az országos eseménysorozat. A jeles tudósok (Praznovszky Mihály, Kerényi Ferenc, Zsoldos Sándor, Mohácsy Károly, Bécsy Tamás, Szathmári István vagy Bodolay Géza) mellett itt köszönthettük Szabó Magdát, akinek Sziluett c., Vörösmartyról szóló drámáját bemutatta a költő és drámaíró nevét viselő fehérvári színház. Itt most nem tisztem minden program értékelése, de még hozzáteszem, hogy Péntek Imrével együtt szerkesztettem a Vörösmarty mai szemmel c. tanulmánykötetet, amelyben a fenti kiválóságok írásai olvashatók.

Ezt a kötetet a Vörösmarty Társaság és az akkor még működő (sajnos, azóta elhalt) Árgus Kiadó adta ki, mint ahogy ugyanebben az időben Rajnai László Vörösmarty Mihály c. esszékötetét is. Ma is szívesen emlékszem jó másfél évtizeddel ezelőtti „tetteinkre”, hiszen úgy gondolom, hogy az egyébként is gazdag szakirodalomhoz adhattunk igencsak fontos adalékokat. (Itt jegyzem meg, hogy szintén Fehérváron, többek között a Kodolányi János Főiskola gondozásában adtuk ki Rajnai másik, igencsak hányattatott sorsú könyvét Kodolányiról, amihez előszót írhattam.)

Rajnai Lászlóval én nem találkoztam. Hallottam róla sok jót, pl. Bécsy Tamástól, aki Pécssett a szellemi köreihez tartozott. Úgy tudom, kölcsönösen tisztelték egymást. Ez számomra jó ajánlólevél lehetett, hiszen sokadmagammal, Bécsytől rengeteg szellemi ajándékot kaptam. A Pécsi Tanárképző Főiskolán tanított bennünket a hetvenes években, jártunk hozzá a drámaelemző szakkollégiumba is. Úgy szoktam fogalmazni, hogy irodalom közeli létemnek döntő része neki köszönhető. Bár nem a drámával foglalkozom, de a szemléletmód, az, hogy miképp fogjunk hozzá egy mű elemzéséhez, mindmáig hatott rám. A dráma modellek és a mai dráma c. könyvének „dráma modelles” tanításait pedig a középiskolás tanári korszakomban magam is alkalmaztam.

Rajta kívül Várkonyi Nándor Fehérváron élő fia, Várkonyi Péter pszichiáter is fontos szerepet játszott abban, hogy a Vörösmarty-könyv kézírata idekerüljön. A harmadik jeles személy pedig Román Károly, aki végül a kötet szerkesztője lett. Ő olyan tudós tanár, akire mifelénk mindenki fölneéz, és jó lenne, ha ez a tény minél szélesebb körben ismertté válna. Emlékszem arra is, hogy Bécsy Tamás fehérvári jelenlétei alkalmából ők is találkoztak egymással, miként pl. Sobor Antal is ott volt rendszeresen. Soborról sem ártana, ha többet tudna az irodalmi közvélemény, mert hitem szerint korunk kiváló prózaírója volt.

Szóval ezek a szellemi körök fogadták be Rajnai László remek esszéjét. (A név Fehérváron egyébként okozott kisebb zavart, hiszen ugyanígy hívták a város egyik legendás

népművelőjét is.) S a remek esszékötetről sokan írtak fontos méltatásokat, hiszen a vájt fülű írók és tudósok értették szavát, annak a szerzőnek a szavát, aki oly sokáig ette a mel-lőzés és a kitaszítottság keserű kenyerét. Persze nem előzmények nélkül, már csak azért sem, mert Vörösmartynek azért akadtak értői a XIX. és a XX. században is. Mint minden jelentős életművet, az övét is sokféleképpen értelmezték, vagy ha úgy adódott, a maguk képére formálták és kisajátították. Rajnai László tragédiája, hogy éppen abban a korban teljesezhető volt ki pályája, amely korra ezek a jelenségek jellemzőek voltak.

Pedig milyen élvezetes és befogadható olvasmány ez a könyv! Nem kívánom itt elemezni, megtették ezt sokan. Közülük Szirtes Gábor a mű fogadtatását is összefoglalta kiváló könyvében, a Rajnai László pályarajzában. (A „Dráma hősének jöttem a világra” felcímű kötetet a Pro Pannonia Kiadó Alapítvány adta ki 2015-ben.) Bizony drámai hős volt Rajnai, és története nem éppen a komédiákat juttatja eszünkbe. És jó, hogy még megérte a fehérvári kiadást. Ennek utószavában írta Kabdebó Lóránt: „Rajnai László könyve ... a magyar esszé nagytudományú példaképe, számvetés és nagyszerű olvasmány. Gratulálok a szerkesztő és a kiadó felfedezéséhez. Még talán idejében megtörténő visszaigazolás a szerző számára, és minden időben érvényes ajándék nemzetének.”

Azt hiszem, ma már kikerülhetetlen munka azok számára, akik Vörösmarty életművének bármelyik szeletét vizsgálják. Ez az esszé persze nem teszi szükségtelemmé a hagyományos irodalomtörténet vizsgálódásait sem, de biztos, hogy azokénál is közelebb tudja hozni hozzánk a pálya legfőbb sajátosságait. Hangütése már ezt igazolja. A szeretet jogán c. bevezető írás záró akkordja szépírói erőnyekket mutat: „Dobogó szívvel és sápadt arccal figyeltem a férfibánat panaszos hangjaira, mindig napnyugtakor, s ilyenkor úgy éreztem, távozó vadászok léptei csörrennek a nehéz avarban, s végül már csak a kürt mélabús zengésével búcsúzik a tájtól és szívetmtől a sebzett ifjúság és megcsalt szerelem.”

És valamennyi fejezete a lényegről szól. Legnagyobb romantikus költőnkéről és drámaírónkáról, aki a világirodalom legelső vonalába sorolható. Láttatja Rajnai a menny, a föld és a pokol kozmikus hármasságát, annak a költőnek a zsenialitását, aki a nemzet és az emberiség legalapvetőbb létkérdéseit fogalmazta meg. A szó legjobb értelmében idealista mű, mint ahogy Vörösmarty életműve is az. A teremtett világ csodája, az alkotó képzelet páratlan csillaga.

Rajnai László érdeme az is, hogy közben nem tündököl valamiféle megközelíthetetlen, szakzsargonokba öltöztetett nyelven, hanem édes anyanyelvünk magaslatait mutatja föl. Ahogy Szirtes Gábor írja: „...szépsége, nyelvi gazdagsága, a miniatűr portréi nyújtotta teljességérzet, a mesterien megrajzolt romantika körkép, a főhős alakjának érzékletes megrajzolása mind, mind olyan jellemzők, melyek alapján egy értékinflációs korban a legjobb teljesítmények közé tartozónak tekinthetjük e hányatott sorsú kéziratot.” Hála Istennek már nem csak kézirat...

Még annyit, hogy a könyv megjelenése után, az akkori, a Kodolányi János Főiskolán működő Vörösmarty Rádióban fejezeteket olvastam föl Rajnai László könyvéből, így is adózva a kitűnő tettnek. És háláérzet van bennem azért is, hogy Fehérváron sikerült megvalósítani egy szép tervet.

RAJNAI LÁSZLÓ

A Kodolányi-könyv kiadatlan második részéből

Kodolányi János nyugtalanító árnya – képzeletemben, sokszor akaratlanul, már-már testi valóságában is felismerni véltem –, ahogy múltak az évek, elválhatatlan társam lett. Várkonyi Nándor hosszú leveleket írt neki Akarattýára, s nem kevésbé terjedelmes válaszokat kapott; ezeket a jól megszerkesztett, súlyos gondolatokat hőmpölygető, egyszer kesernyés, másszor dühöngő episztolákat néha magam is elolvastam, s napokig tűnődtem a háborgó és gyötrődő író sorsán, ki vidéki száműzetésében, szegényen, s majdnem elfeledve, még nagyobbak s mindenképpen vonzóbbnak tűnt fel szememben, mint esztendőkkel előbb a nyíltszíni tapsok és átkok viharos légkörében. Hajlamos voltam, hogy mondabeli hőst faragjak belőle, titáni bálványt, eleven áldozatot, ki szüntelenül ég, de nem ég el ennek a pokolra szállott században emberi csontokból rakott máglyáin. Várkonyi Nándor és Hamvas Béla, e tiszteletreméltó remeték mellé most Kodolányi is letelepedett a pusztában; a három barlang meglehetősen távolságra volt egymástól, de szellem és lélek sugárzott belőlük, nem kis örömömre és vigasztalásomra. Nándor barlangjából izgatott magánbeszéddek, néha dühös üvöltések törtek elő: a megbilincselte oroszlán vállalta ugyan sorsát, de oroszláni természetét mégsem győzhette le egészen. Kodolányi sivatagi lakosztályából egyhangú prédikáció dünyögése hallatszott, koronkénti bömböléseivel vegyest; a remetességhez neki sem igen fűlt a foga, de hamarosan feltalálta magát új helyzetében, s nemsokára már ő oktatta felebarátait e mesterségre. Hamvas barlangja volt a legcsendesebb, kihaltak, lakatlannak látszott; hangtalanul imádkozott, s ha feltekintett az égre, nem a csillagokra nézett, mint két másik társa, hanem túl a mulandó dolgokon az egyetlen Valóságra. Csak a legnagyobb tisztelettel gondoltam erre a szent triászra, s feladatomnak hittem, hogy valamiképpen hírt adjak róluk az utókornak.

Nándor túlságosan közel állt hozzám, nehéz lett volna megtalálnom a kellő távolságot életműve, személye s a magam ábrázoló-íródeáki mivolta között. Hamvas emberi alakja kissé bizonytalan ködökben lebegett előttem; nekem pedig elsősorban emberi anyagra volt szükségem, hogy kitapinthatassam légységát és keménységét, s amennyire erőm engedi, művé alakíthatassam. Kodolányinál jobb anyagot keresve sem lelhettem volna. Megpróbálhattam rajta ifjonti körmeimet, s jelképes-szellemi-reális léte mindennél alkalmasabbnak tetszett arra, hogy megtegyem egy derengő, új világ hőségnek, s róla szólván szóljak egyebekről is: emberekről, gondolatokról és sorsokról, a mi sorsunkról. Egy világ várt itt feltérképezésre, s én vállalkoztam erre a munkára. Találhattam-e méltóbb célt és feladatot „lángoló, de tárgyat nem lelt” írói

vágyaimnak? Sokfelé kutattam s nem egy hatalmas törzsbe vágtam már fejszemet ez időben; legmakacsabb szerelmem Kölcsy volt; bármerre kószáltam régi sorsokban s irodalmakban, újra s újra visszatértem hozzá. Valahányszor eszembe jutott számomra nagyon rokonszenves, puritán külseje, magasabb régiókba szálltam vele, hűvös körökbe, melyek ringattak és muzsikáltak fülembé, hazát adtak a hontalannak és bizonyosságot a tévelygőnek. Sok adatot gyűjtöttem életéről, jellemzőket és kevésbé ismerteket, ezekből szőttem ábrándjaimat a legendák dicsfényébe öltöző alakja köré. Tervezett könyvemhez megírtam a bevezető tanulmányt, ebben az európai romantikáról és hősem koráról mondtam el egyetmást; ha ma olvasom, úgy rémlik, térden állva írtam, a tisztelet és rajongás kissé mesterkéltten szabályozott önkívületében. Ami használható ebből a kísérletből, később Vörösmarty-tanulmányomnak a romantikáról szóló fejezetében kapott helyet. Magából a műből megírtam még vagy húsz-huszonöt lapot, ezek azonban, sajnos, érdektelenek: adataimat nem rostáltam kellő gonddal, s ezekből, valamint érzelmes kommentárjaimból élvezhetetlen kulimászt gyúrtam. S még mire nem vetemedtem, csak úgy mellékesen, Uram Teremtőm! Regényt írtam Hamlet királyfiról, széles, festői, epikai modorban; a mesének ott kellett volna végződnie, ahol Shakespeare elkezdte; én a dán uralkodói sarjnak „előéletét” akartam feldolgozni, wittenbergai diákéveit és kalandos-tanulságos utazásait. Bevezetésként megírtam orvul meggyilkolt apjának temetését, az Északi-tenger partján, kietlen, vad-romantikus környezetben; stílusom zokogott, búgott és harsonázott, roppant kórusokat vezényeltem és szemem könnybe lábadt. Azután Prágába vittem gyászruhás ifjamat, innen a középkori Párizsba; felvonult az egész lovagvilág, s lepipáltam Victor Hugót, kinek Notre Dame de Paris-jából úgy csentem egy egész fejezetet, hogy filológus legyen a talpán, aki csodás kevercsemből az eredetire ismer. Szépen haladtam a munkában s ki tudja, ma már hol tartanék benne, ha nem támad az a szerencsétlen ötletem, hogy a kész fejezeteket felolvasom egy rosszmájúságáról hírhedt barátomnak, aki gúnyos ítéletével örökre nyakát szegte amúgy is gyengén pisllakoló szépírói becsvágyamnak. Ám ezek a busképű, sápadt arcú hősök – a helsingőri királyi palota s a csekei udvarház boldogtalan foglya – vértelen árnyakká silányodtak, mihelyt elémbé lépett a bika és a tölgyfa – Kodolányi János – hogy kedvemre szabdaljam messzem és hasogassam. Erős volt és felülmúlta a többit, ahogy a zömök bika túlharsogja a karcsú szarvas riadt bögését s amennyivel megragadóbb a tölgyek zúgása a szélben hajladozó fácskák nyögésénél.

1951 tavaszán ötleteim és tünődéseim elhatározássá értek: könyvet írok Kodolányi Jánosról – nem éppen szabályszerű tanulmányt, inkább valami merész kísérletet, melyben az egyéni és közösségi sors megrendítően újszerű kapcsolódása oly módon világítja meg az író életét és munkáit, ahogy tudomásom szerint még senki sem gondolta el, de szükségszerűen következik e négy elem egymásra-hatásából, sőt egymásra-utaltságából. Ekkor olvastam el különlenyomatban Várkonyinak a Sorsunkban megjelent Kodolányi-tanulmányát; ez még jobban fűtötte becsvágyamat

és érdeklődésemet, s egyenest neki tettem fel a kérdést, mit szólna egy Kodolányiról írandó könyvhöz? Kell-e mondanom, hogy eszmémet helyeselte? Tovább kérdeztem: hogyan fogadná maga Kodolányi a tervet? Egyikünk sem kételkedett, hogy szívéből örülne neki. Boldogan, kipirult arccal csevegtünk; Nándor a térdét csapkodta, vállamat veregette, s mikor búcsúztam tőle, indulatosan megölelt, ahogy ez szokása volt minden rendkívüli alkalommal. Gyorsan levelet menesztett Kodolányihoz, s néhány nap múlva már kezében lobogtatta a választ. Az a részlet, mely engem különösen érdekelt, így szólt az Akarattyáról, május 18-án keltezett levélben:

„Megolvastam és megértettem értesítésedet Rajnai tervéről. Nemcsak meghatott a terv, de jól meggondolván, helyesnek is látom R. L. szemléletét. Magam is azt mondom, hogy az író megítélését a maga egységében, szervesen kell megragadni s nem szabad sem holmi stílustörténeti, sem politikai-mozgalmi, sem esztétikai-irányzati oldalról nézni. A terv tehát jó s nagyon sokat várok a kísérlettől s a fiú komolyságától, tárgyilagosságától, jó íráskészségétől s nem mindennapi műveltségétől. Ama kevés fiatalok közé tartozik, akik tudnak gondolkodni és van képzelőerejük. De miért van szüksége az én beleegyezésemre? Én csupán tárgy vagyok, vagdalhat, varrhat, belezhet, kötözhet kedve szerint. És tegye is. Nagyon szeretem a gondolkozásban és az írásban a szabadságot. Meg kell azonban jegyeznem, hogy én annak idején Tőled vártam azt a komoly helymegjelölést, amely szerint bevonulhatok a Pantheonba. Egyfelől, mert legközelebbi s régi barátom vagy, másfelől, mert a tudományod értékét mindig elismertem, de meg Te irtad rólam a legjobb tanulmányt s amit tizenhat oldalba tömörítve el lehet mondani rólam, Te elmondtad. Emberi pofámat is, eszméim körét is, írásmódomat, szerkesztési módszeremet is kitűnően ismerttetted. A tetejébe még talán érdememen felül kitüntetéssel igazi megbecsüléssel. Nodehát, ha arra gondolsz, hogy volnának Neked égetőbb dolgaid is, ha dolgoznál, mint ez, akkor igazad van. A Paradicsom csak nyers állapotban van meg, a Varázstudomány még úgy sem. Mihelyt lélegzetet tudsz szippantani, ezekkel kell törődnöd s én résen leszek, hogy törődj. Minő akadálya lehetne tehát annak, hogy R. L., mint az ifjú nemzedék tagja, megszerkessze rólam is, a korról is és sok egyébről még, ami ide tartozik, a képet? És ha már megszerkeszteni akadálya lehetne annak, hogy ez a kép csakugyan jó, tehát hű legyen s a veséig hatoljon? És továbbá, ha megjelenhetik, miért ne jelennék meg? Miért ne, mint műveim bevezetője?... Csupán egy de nagy nehézséget látok (a pillanatnyi helyzet nem érdekel), de ez a nehézség aligha győzhető le könnyen. R. L. a Vízöntőnél megállott s nem ismeri a többit, holott okvetlenül ismernie kellene. Mert a Gilgames szervesen tartozik a Vízöntőhöz s mint annak idején írtad, nem is rossz. A kis Buborék nem illik ugyan ide, ámde elég üde a maga semmisségében, s itt-ott gyilkos is. Végezetül itt van a Júdas, mint mondtam, betetőzése a kompozíciónak. Ezt Te sem ismered még, de ha az Egek engedik, ismerni fogod. S igazat adsz majd nekem abban, hogy egész életem összefoglalása, a mélybe hatol, olyan távlatba tekint, amilyenbe nem magyar író, de világszerte nem hatolt más író sem. Legyen így, vagy amúgy, az

én életművemnek fontos állomása s irodalmunknak is kikerülhetetlen kerékvető köve. Íme, ez a baj. Nem foghat a fiú munkához, ha ezeket a műveket nem ismeri. Végtelenül sajnálom, hogy mikor a Buborék, meg a Gilgames Pécssett volt, nem került R. L. kezébe. Így csak a Júdás maradt volna ismeretlen. Hogyan lehetne ezen segíteni? Mert ha az egész oeuvre áttekintése nélkül fog pld. A korai művek vagy a történelmi regények feldolgozásához, olyan vörös fonalak jelenlétét nem veszi észre, amelyek később nemcsak felbukkantak, de lényegessé váltak. Ezt a kérdést beszéld meg a fiúval s add át neki egyszerismind meleg baráti üdvözlőmet és biztatásomat. Ha valamire szükséged van, ha valamit tisztázni akar, forduljon egyenesen hozzám... Nagyon jólesett olvasnom, hogy kitart Melletted, szellemi társad s őszintén ragaszkodik Hozzád. Annál nagyobb örömmel fogadom ezt a hírt, mert még elevenen él emlékezetemben Ottócskánk viselkedése, amellyel a mester-tanítvány életbevágóan fontos és szép kapcsolatát megcsúfolta. Adj át neki a Te tudásodból mennél többet s neveld a Szent Szellem – Chochmach, Spiritus Sanctus – odaadó szolgálatára és hűségére. És figyelmeztess, hogy minden bűnre van bocsánat, arra is, amit a Fiú ellen követnek el, egyedül a Szent Szellem ellen elkövetett bűnök nem bocsáttatnak meg.” –

A levélben említett Gilgames „Új Ég, új Föld”, a Buborék pedig „Boldog békeidők” címen jelent meg később A „Buborék” H. Ottó leleménye volt; amikor Kodolányi megharagudott rá, többek között azzal büntette, hogy az általa ajánlott címet elvetette. Ugyanígy cselekedett később Várkonyi Nándorral, mikor „Az Isten Hegy”-ét a banális és reklámizáló „Égő csipkebokor”-ra változtatta. Ő maga meglehetősen közömbös, illetve balkezes volt könyvcímek dolgában; Júdásról írott regényét „A tékozló fiú” felirattal látta el, de ez a cím is inkább félrevezető, mintsem találó. A zárójelben említett „pillanatnyi helyzet”-en az a politikai rendszer értendő, melynek áldásaiban immár tizenöt esztendeje részesülünk. „Miért ne, mint műveim bevezetője?”: akkor abban reménykedtünk mindhárman, hogy mihelyt szabadon közölhetjük írásainkat (ez az idő nem késhet már soká – mondogattuk naponta), Kodolányi egy döntetű kiadásban jelenteti meg összes műveit, s a sorozat első kötete az én munkám leend. Igen, így hittük akkor. Ez a levél, melynek Nándor legalább úgy örült, mint én, bizalommal, munkakedvvel és lelkesedéssel töltött el. A számomra még ismeretlen művek olvasása nem nyugtalanított különösebben; tudtam, hogy ez csak rövid idő kérdése lehet, s valóban, egy jó esztendőn belül pótolhattam mulasztásomat. Sokkal élénkebben foglalkoztatott az a vezérlő gondolat, melyet ösztönösen kerestem, tudván, hogy csakis erre építhetem tanulmányomat. „E négy elem (az író, a nép, egyéni sors és a művek) egymásra-hatása, sőt egymásra-utaltsága”, ahogy előbb mondtam, egyetlen egységes képpé, illetve jelképpé alakult bennem; emlékszem az időre és a helyre: a pécsi dzsámiban, egy májusi vasárnapon, misehallgatás közben. (Nem arról elmélkedtem, váratlanul ért a „megvilágosodás”.) Magam is levélben fordultam az íróhoz, röviden beszámoltam neki tervezett munkámról, kiemeltam a megigazulásért vívott keserves harcait, s a „megváltás” fontosságát emlegettem. Nagylelkűen és

barátságosan válaszolt, de hozzám intézett leveleivel itt általában nem foglalkozom, mert ennek az Utóhangnak végén Függelékben közlöm valamennyit. Fényképeket kértem tőle, s nemsokára küldött is kettőt. A levelekből kiérezhető ünnepélyes, helyenként oktató modora ne lepje meg az olvasót; ez a hang nemcsak lényéből eredett, hanem tudatosan is formálta: ő volt a Mester, mindenki más csak tanítvány lehetett (Itt jegyzem meg, hogy én mindvégig Ön-nek szólítottam, ő pedig tegezett engem.) Viszontválaszomban részletesen írtam neki magamról, nem feledkezvén meg régebbi, még mindig sajtó, gyermekkori emlékeimről sem; ezeknek fontosságát azonban túlbecsülte, s kissé elégedetlenül tért ki rájuk Várkonyihoz írott, május 30-iki levelében: „R. L. Hosszú levelet küldött, sok régi keserűséget hánytorgat benne, szegénységüket, iskolai s egyéb sérelmeket. Baj, hogy ennyire nincs még túl ezeken! Nem szóltam azonban erről a véleményemről semmit. Könyvének tervéből nem sokat látok, ismernem kéne a vázlatát, de nem akarok beleavatkozni a munkájába. Fontosnak tartanám azonban, hogy a sajtóval is foglalkozzék, mármint azokkal a „szempontokkal” és módokkal, ahogy engem 1943-tól máig megítélt. Éppen olvasom az öreg Schöpflin tata könyvében, milyen példátlanul támadták Adyt „hónapokon át”. Nos, engem éveken át támadtak s még példátlanabban. Nem lehet, hogy nyomtalanul múltjanak el azok a dolgok, hogy valaki, aki az ifjú nemzedékhez tartozik, meg ne ítélje, vagy észre ne vegye őket. De mondom, nem akarok beleszólni a munkájába. A korrajznak azonban hűnek kell lennie. Majd ha dologhoz lát, meg fogom kérni, hogy küldje el könyve vázlatát. Addig ne zavarjuk.”

A vázlat elkészítése nem járt különösebb nehézséggel; önként kínálkozott a hármas beosztás: ormánsági, történelmi regények és a Vízöntővel induló korszak; részletes életrajzot csak első húsz évről szándékoztam adni, a Süllyedő Világ alapján. Más kérdés volt a korrajz, melynek „hű-nek kellett lennie; világosan láttam, hogy egész munkám jellegének és mondanivalójának veszélyeztetése nélkül nem veszhetek belé azoknak az áldatlan sajtóvitáknak részletes taglalásába, melyeknek az író nagyobb jelentőséget tulajdonított, mint nem egy művének. Az én véleményem homlokegyenest ellenkezett az övével: elvesztegetett időnek tartottam ízetlen csatározásait rosszhiszemű, gyakran tehetségtelen ellenfeleivel; sommásan kívántam végezni velük, s helyett inkább a kor „uralkodó eszméi”-nek rövid ismertetését és bírálatát kívántam nyújtani. Éreztem, jobb lesz, ha ebbeni szándékomat nem hozom idő előtt tudomására, mert bizonyára hevesen tiltakoznék ellene. Kissé részletesebben kidolgozva megküldtem hát a vázlatot Akarattyára, aztán idegesen és kellő körültekintés nélkül munkához láttam. Csodálatosan tapasztalatlan voltam. Hogy ez a feladat eddigi stílusomtól eltérő, nálam vadonatúj hang megkísértését jelenti: erről sejtelmem sem volt. Más író bizonyára csodálkoznék ezen a megjegyzésemen, hiszen köztudomású, hogy a stílus azonos a művész egyéniségével, s amiképpen – igazi alkotónál – ez nem csereberélhető, azonképpen, lényeges jegyeiben, stílusán sem változtathat. Én azonban nem látom ilyen egyszerűnek a dolgot. Szerintem igenis többféle stílussal élhet ugyanaz az író, valahányszor ennek szükségét érzi, s gyöngé

az az egyéniség, mely rejtett fényforrás módjára nem világítja át ugyanakkor írásának szövetét, sőt rostjait. Mondom, ezt akkor még nem tudtam. De annál sürgetőbben éreztem. Gyorsan lekanyarítottam két-három kéziratos oldalt, még a Kőlcsey-töredék hangján, s mikor egyvégtében elolvastam, nagyon elkeseredtem. Ünnepestes volt, merev, híg és semmitmondó. Ugyanakkor tele fölösleges, személyes célzásokkal, kenetes erkölcsbölcselettel, sután hajladozó mondatokkal, henye szavak törmelékével. Tudatlanságom, tehetetlenségem megdöbbenett. Azt hittem, tudok írni, s most láttam, hogy megrekedtem valahol az iskolai önképzőkör és a harmadrangú Nyugatepigonság határán. Elvörösödtem a szégyentől és a haragtól. Annyit ösztönösen éreztem, hogy Kodolányi „bika- és tölgyfa”-lényéhez így aligha fogok közel férközni. De hát engem még mindig a stílus elvonságai lelkesítettek, s nem tudtam, nem is akartam új csapásra térni.

Tudtam, hogy munkám, ha elkészül egyszer, beláthatatlan ideig nem jelenhetik meg. Ez azonban csöppet sem sújtott le, ellenkezőleg, fölemelt. Nem bénított meg, hanem szárnyakat adott. Minden jelentős íróművész előtt eltorlaszolták a nyilvánossághoz vezető utat, csak a szellemi senkiháziak, a sötétség szájalomra méltó, szomorú robotosai dicsekedhettek „olvasóközönsséggel”. Nem irigyeltem, egyetlen becsület ember sem irigyelte őket. Az ország szellemi elitje a fiókának dolgozott. De vajon dolgozott-e? Mi ketten, Nándorral, erősen készülődtünk, Kodolányi Júdás-regényével vesződtünk, Hamvastól, kerülőutakon, gyönyörű kéziratok jutottak kezembe, s gépiratos másolatokban olvashattuk Weöres Sándor új verseit. Hallottuk, hogy Tamási Áron így körözteti novelláit; mi magunk nem tapasztaltuk, de föltettük, hogy a mi sorsunk és munkamódszerünk országos sors és egyedül lehetséges módszer. Ha kell, hát jöjjön az „új Középkor”, zárkózzunk barátcellákba, írjunk meggyőződésünkhöz híven és – szabadon. Mert most, végre, valóban átélhettük, mi az a szellemi szabadság, sőt felszabadulás. Ezt többen meg is fogalmazták. Várkonyi, Kodolányi, Hamvas nézete többnyire megegyezett a dolog lényegében: legrejtettebb erőik szabadultak fel a magányban, nem kellett sem közönsségre, sem kiadóra kacsintaniuk, a szó zavaró közegek nélkül, csorbítatlan szüziességében ugrott a papírra. Ezt az állapotot okkal-móddal bizonyára élvezték is: én legalább, rejtett s elfojtott keserűségeim ellenére, gyakran valami mámor-félét éreztem: olyan magasságban repülhettem kényemre, hova, normális időben, talál csak a ki-kitörő vágy s egy-egy írói ötlet hajított volna fel hosszabb-rövidebb tartózkodásra. Olyan volt ez, mint egy lovaggá ütés. A magam felelősségére írtam és bizakodtam, sorsom osztályosai pedig – Nándor és K. János – éberrel figyeltek s helyeseltek nekem.

Ennek az évnek júliusában végre állást kaptam, mégpedig alkatomhoz, érdeklődésemhez látszatra nagyon illő állást: a pécsi állami antikvár könyvesbolt vezetője lettem. Az igazat megvallva szükségem volt már valamiféle „polgári” elfoglaltságra, kötött munkaidővel és rendes fizetéssel, mert mind rosszabbul éreztem magamat botcsinálta előkelőségemben. Elsősorban anyagi helyzetem szorongatott,

de más kényszerítő okok is. „Rendes” barátaim nagyon furcsán néztek már rám, s odahaza sem volt szemrehányásokban hiány. Voltaképpen örültem hát, de irodalmi tevékenységemnek ezzel jó időre befelelgett. Sok dolgom akadt a könyvesboltban, s különösen eleinte lélegzetet sem vehettem tömérdek munkám s fölötteseim szüntelen zaklatása miatt. Most közvetlen közelségből szemlélhettem a rendszer gépezetének működését, s rémületre, sőt kétségbeesésre is bőven volt okom. A vezetőség egytől-egyig zsidókból állott, ennek a tehetséges fajtának legtehetségtelenebb tagjaiból, s én szédülve és kifulladásra rohantam összevissza, hogy képtelen ötleteiket és brutális módon közölt parancsaikat életemnek és a bolt létének

Kodolányi János és Várkonyi Nándor Akarattján

veszélyeztetése nélkül valósítsam meg és hajtsam végre a tébolyult gyakorlatban. Okosan, emberségesen beszélni nem tudtak, csak üvöltöni és fenyegetőzni. Félttem tőlük és utáltam őket. Egyszerre zuhantam a pokol közepébe: nem haladtam át, mint mások, az idáig vezető állomásokon. Világom, mely nemrég határtalannak tetszett, ijesztően és nevetségesen összeszűkülte. Úgy tekintettem korán félbemaradt vállalkozásomra, mint valami könnyű röptű, megfoghatatlan szárnyas lényre, mely kaján mosollyal tűnik el a csalfán biztató egekben. Kezdetben mégis görcsösen ragaszkodtam az egyszer kezembe kaparintott fonálhoz, és reménykedtem a Gondviselésben, mely nem akarhatja, hogy lábon rothadjon el szépnek ígérkező termésem. Egyelőre olvastam. A Gilgames és a Júdás nagyjából egy időben jutott kezembe, s elhatároztam, hogy mindkettőnek végére járok. Ekkor megbetegedtem, s a jókor előlegezett lelkes érdeklődés helyett kissé csüggedten forgattam e hatalmas regények kéziratos lapjait. A Gilgamest nem is bírtam sokáig; első, szerfölött nehézkes fejezetei ólomsúllyal nyomták agyamat, s ehhez járult, hogy az író

elgondolásainak magyát és tehetségének szabad röptét sehogy sem sikerült felfedeznem a könyvben. Ott hagytam hát abba, ahol a mű hatalmasan kezd emelkedni: valahol a közepetáján. A Júdás ellenben megragadott. Biblikus ihlet bontogatja a cselekményt mindjárt az első lapokon, az író úgy lebeg műve fölött, mint kiterjesztett szárnyú sas a végtelen égbolt magasában, s uralkodik mindazon, amit roppant szemhatára magába zár. Egyformán van érzéke az idillhez és a tragikumhoz, s nyelve is eladdig páratlan ízekkel édes: a gyermekkorunkban olvasott evangéliumi történetek megidézhetetlen bája s egy vakmerő, szabad szellemű történész látásmódja keveredik benne. Jehuda bar Simon emlékezései klasszikus szépségű hegyláncot emelnek az indító jelenetek szelíd lankái fölé: ez Kodolányi legszeplőtlenebbül megírt alkotása, melyre bizvást alkalmazhatjuk még a klasszicista irányzatok zsinórmértékét is. Ezután azonban szétágazik, helyenként megzavarodik a cselekmény, a Megváltó epizód szereplővé süllyed, s mikor a regény végén minden szálát össze kellene markolnia az írónak s a tragédiák tragédiáját kellene megteremtenie, terjengős mélylélektani magyarázatokban vésze el, s a misztériumok valódi megrendültsége helyett csak egy lidércnyomásos jelenet-sorozat profán izgalmait bírja közvetíteni az olvasóhoz. A közvetlen ábrázolás fölött győzött a hideg elmélet, s a modernista-teológus Kodolányi cserbenhagyta igazi feladatát, a művet.

Mindezt akkor is meglehetősen világosan láttam, s bár nem fejeztem ki a regény egyéb alkati gyöngéivel együtt ilyen szabályszerű kritikai modorban, gyakran beszéltem a könyvről Várkonyival, s a lényeges felismerésekben meg is egyeztünk egymással. Nándort, persze, leginkább az elmélet vonzotta, s kíváncsian leste olvasás közben, milyen belső tapasztalatokra és történelmi eredményekre jut Kodolányi ebben a föltétlenül izgalmas művében. Engem, ugyancsak érthető módon, elsősorban a műalkotás érdekel nem a teológia és a história; de mert nem sokkal később maga az író számonkérte tőlem ilyen irányú érdeklődésem hiányát, hadd mondjam meg ezen a helyen, hogy Kodolányi magyarázatai az evangéliumokról kissé kínosan érintettek; nem a belém nevelt s bizonyára halálomig eleven orthodoxia tiltakozott az író vakmerő állításai ellen, hanem három jelenség taszított különösen: Kodolányi racionalizmusa, dőlyfős jólértesültsége és a transzcendenciának valami protestáns ízű, mesterséges lehütése, mintegy állományon kívül helyezése, ezzel a felirattal: csak okos embernek szabad a bemenet. A misztériumok körül tapogatózik Kodolányi János, de olyan türelmetlenül s annyi megvetéssel a közönséges emberek hite iránt, hogy az már evangélium-ellenes. Az sem ragadott el túlságosan, hogy szükségtelenül és kihívóan Jézus Krisztus állítólagos földi kapcsolataira és kiterjedt rokonságára terelte minduntalan a szót: szemmeláthatóan borsot akart törni a katolikus hittudósok orra alá. Realizmusának vagy inkább naturalizmusának alkati hibái nyilatkoztak meg ebben s még sok másban: csak akkor tudott beszélni az égről, ha előbb földet szagolt. Néhány megjegyzésemet írásban közöltem Nándorral; ő ezeket a papírszeletkéket szeptemberben magával vitte Akarattyára, s a saját nehézségeivel együtt rendre megtárgyalta őket Jánossal (barátian csak a keresztnévén emlegettük egymás között, s ezentúl többször én is így fogom nevezni). Kodolányi, hogy

módszeresen végezzen kifogásainkkal, s a maga nézetét is kifejtse ebben a kérdésben, írásban készítette el válaszát: ezt a rövid, ám annál figyelemreméltóbb munkáját a Függelék II. részében teljes egészében közlöm. Feleletét ugyan úgy fogadtam, mint Nándor: néhány lényeges pontban igazat adtam az írónak, de tagadtam, hogy valóban nagy arányú elképzeléseit művében töretlenül érvényesítette volna. Leveleimben szőrmentén kezeltem ezt a problémát, mert felfogásomat a magam számára sem tisztáztam még megnyugtatóan, a kérlelhetetlen kritikus szerepében tehát nevetséges lett volna fellépnem, a sietség lelkiismeretlenség ilyen körülmények között végezetül féltő volt, hogy János túlbecsülne a felrótt hibákat, s kétségbeesnék műve sikertelensége miatt. Holott teljes sikertelenségről szó sem lehetett: ez a könyv nagy szellemnek a munkája, erényeit lapokon át sorolhatnók, magaslati pontjai méltó az európai regényírás legkiemelkedőbb eredményeihez. Kodolányi később súlyos szemrehányásokkal illetett engem is, Nándort is, mert részben elmarasztaló véleményünket „eltitkoltuk” előtte. Az igazság az, hogy nem titkolódtunk, hanem töprengünk műve értelmén, kerestük a nyitját, igyekeztünk beléhatolni, s magam csak jóval később jutottam arra a megállapításra, melyet tanulmányomban aztán szabályosan taglaltam. Ahogy az olyasfajta művek, mint a Júdás, nem születnek egyik napról a másikra, hanem évekig tartó készülődés gyümölcsei, úgy az őket illető véleményalkotás sem lehet elhamarkodott, röpké benyomásokra épülő, hanem lassan kristályosodik és érlelődik az idővel. Nem tudom, ez alkalommal hányadszor szólok róla, de jellemző, hogy még most is új nézőpontok vetődnek fel előttem, s egészen bizonyos, hogy ez a jövőben sem lesz másként. Ellentétben tehát Kodolányi lesújtó vádaskodásával: viselkedésünk módját a barátság és az iránta érzett szeretet határozta meg.

Az író kéziratos műveinek olvasása mellett még nagyobb örömet és vigaszt jelentettek számomra levelei. Kérdéseimre válaszolva, eleinte jobbára adatokat közölt velem, de aztán személyes élményeivel, nézeteivel is megtűzködté leveleit, s olykor már egészen baráti, sőt meghitt, családias hangot ütött meg irányomban. Közléseinek őszintesége, irántam tanúsított bizalma és jóakarata lefegyverzett és lelkes hívévé tett. Legtöbbször gyorsan, néhány nap elteltével válaszolt leveleimre s csaknem mindig kiadósan, megtisztelő terjedelemben. Hangja – bár e „gyanúsítása” ellen később hevesen tiltakozott – föltétlenül irodalmi volt, s irodalmiságában nemcsak tudatos, hanem gyakran célzatos is. Nevelő szándékát nem palástolta, de tekintélyi elvei s kissé szónokias modora mégsem hatottak visszasán, mert valóban rendelkezett azzal a tekintéllyel, melynek magasságából időnként nyilatkozott hívei és tanítványai előtt. Harminc éven alul csak tanítványi viszonyról lehetett szó nála, – nem vitás hát, hogy engem is tanítványai közé sorolt, s elvárta, hogy őt a rabbit, csalhatatlan mesterként tiszteljem. Belőlem azonban kétségbeejtően hiányzott ez a képesség, s ha többnyire lábánál guggoltam is, magamban sosem mondtam le a bíráló jogáról. A következő években sokszor megtörtént, hogy fölemelkedtem a földről s két lábra állva feleltem kérdéseire, ilyenkor elkomorult, bizalmatlanul fürkészte gondolataimat, s megfagyott, mint egy jéghegy. De akkor még kölcsönösen sokat vártunk egymástól: ő műveinek és személyének izgalmas-újszerű méltatását remélte tőlem, valami

eszményi igazságszolgáltatást és elégtételt az utókor ítélőszéke előtt, én pedig úgy képzeltem, a szellemi égbolt egy elsőrendű csillagával kerülök szoros kapcsolatba, s ezt a gyönyörű szövetséget nem szabad kockáztatnom holmi fiatalos ellentmondási viszketeg kedvéért. Azt látván láttam, hogy egyfelől tökéletesen kidolgozott monográfiát, másfelől szabályos ügyvédi védőbeszédet szeretne kicsikarni belőlem; nem vitatkoztam vele; azt hitte, ha majd olvassa kész munkámat s megismerkedik sajátos, egyéni módszeremmel igazat fog adni nekem, s nem kéri számon tőlem az iskolás formákat. Leveleimben, éppen ezért, inkább személyes dolgokra tértem ki: reá voltam kíváncsi, leendő hősömre, s nem is csalódtam, szívesen és elemző részletességgel beszélt magáról. Mindig géppel írt; szállás kézvonásait csak aláírásában vizsgálhattam. A hosszú ékezeteket gondosan pótolta tollal és tintával: ezt a pedantériáját sokszor megmosolyogtam. Leveleit rendszerint este, egész napi munka után, fáradtan vettem kézhez, egycsapásra elmúlt keserűségem, törődöttségem, s áhítatosan olvastam végig többször egymásután apró betűs sorait. Egy más világot nyitott ki előttem, a Szellem Paradicsomát, melyből hosszú időre számkivetve éreztem magamat. Mondatai találtak: a lélek eledelét nyújtotta minden sorával. Kincseknek véltem őket s valóban azok voltak; hogy ezeket a kincseket nem sajnálta tőlem, hálával és büszkeséggel töltött el. A magam leveleit nagy, talán túlságosan nagy gonddal szerkesztettem, szavaimra, mondatfűzéseimre aggodalmasan ügyeltem. Tudtam, hogy semmi sem billenti, hozzá ki annyira a sodrából, mint a stílus magyartalansága, szándékosan szorítottam kalodába nyelvi fantáziámat, s a nyelvhelyesség kedvéért inkább kevesebbet mondtam, mint többet.

1952. február havában, kegyetlen téli időben, Budapestre parancsoltak egy vállalati értekezletre. Néhány jellemezhetetlen szovjet regényről kellett beszámolnom, az igazgatóság elvárta boltvezetőitől, hogy ismerjék ezeket az „alkotásokat”, s tudásukat irgalmatlanul számon is kérte a szerencsétlenektől. A vonaton elolvastam két-három kijelölt könyvet, siettem a konferenciára, s mikor este megszabadultam a pribékek kezéből, a sötét, piszkos, megfélemlített város utcáin kószáltam, elhatároztam, hogy másnap, vasárnap reggel nem utazom egyenesen haza Pécsre, hanem kisebb kerülővel meglátogatom János bátyámat Balatonakarattyán. A harmadik vagy negyedik szállodában kaptam is végre szobát; a fűtetlen, börtönre emlékeztető hotelben, a nagy lárma miatt, egész éjszaka nem alhattam, s hajnalban, még teljes sötétségben, miközben erősen havazott, elindultam a Déli-Pályaudvarra. Fogvacogtató hidegben, késve indult a zsúfolt vonat; ez nem lett volna nagy baj, de Székesfehérvárnál tovább nem juthattunk, mert orkánszerű hóvihár kerekedett, s ítéletidő zúdult Veszprém megyére. Lehangoltan utaztam vissza Pestre, már kiszíneztem magamban a látogatás várható örömeit, s minderről le kellett mondanom. Nándor erősen biztatott, hogy nyáron együtt pihenünk majd Kenesén: ezen fellelkesülve megvigasztalódtam.

Nándor és János levelezésében sűrűn fordult elő az én nevem is: a baráti háromszög természetéből ez önként következett. Február 8-iki, Várkonyihoz írott

levelében többször is emleget Kodolányi, szeretettel s talán túlzott reményekkel szóló rólám, néha meglehetősen furcsa kívánságok kíséretében. Ime: „Ha legközelebb írok Rajnainak, rá fogom beszélni, hogy tanuljon meg finnül, olvassa azokat a számunkra megközelíthetetlen, nagyszerű műveket, amiket nekünk, magyaroknak, bizony, ismernünk kéne, tanuljon tőlük, fordítsa őket, készüljön arra a munkára, amit ő még elvégezhet, de amit én már nem fogok elvégezni. Majd ha mégis megírom végrendeletemet, efféle intézkedéseket fog tartalmazni”. – Az ígért buzdítás nem is maradt el, erről szóló levelének fő érdekességét azoknak a személyes élményeinek lírai hangú elmondása jelenti, melyeket megható részletességgel s az emlékezés megindító modorában közöl velem. A finneket tiszteltem, becsültem és – éppen az ő könyveinek hatására – szívesen megismertem volna közelebről is, de riasztóan bonyolult nyelvük, mely már az egyetemen menekülésre késztetett, azután Vikár Béla számomra élvezhetetlen, minden irodalmi stílust megcsúfoló Kalevala-fordítása s végezetül a halvrű finn életforma hátborzongató unalmassága ebben a mai napig megakadályozott. Titokban gyanakodtam, hogy János túlbecsüli a finn irodalom jelentőségét, s bizony nem hittem el nekik, hogy párhuzamba állítható a magyarral. Természetesen nem ellenkeztem vele, nevelői becsvágya, apai érzéseivel vegyítve, hálára kötelezett, nem fanyalgásra. Előbb idézett levelét így folytatja: „Hiszen éppen azért nagy csalódás számomra, hogy Jankó (ifj. K. J.) olyannyira csak a saját életét éli, mert régi reménységem, illúzióm volt, hogy mindent átadok neki, amit átéltem, tapasztaltam, amire nehezen, a magam keserű kenyerén ébredtem rá. Most így vagyok Rajnaival, meg Nyerges Palival. Szeretnék mindent odaadni nekik, használják fel fejlesszék, csinálják ők!” – Ezután rátér néki írott leveleimre „Írod, hogy R/ajnai/Laci nagyon örül leveleimnek. Nem tudom, mi öröme telhetik bennük, hiszen az utóbbi időben eléggé levert leveleket írtam neki. Engem azonban nagyon meglepett s még hozzá kellemesen lepett meg, hogy sok olyasmit is tud, amit eddig nem tettem föl róla. Legutóbb igen okos gondolatokat vetett papírra s amint látom, szavai mögött még több húzódik meg. Ebben a fiúban nem szabad csalódnunk, Öregem. Ha kifejlődik – s nagyon gyorsan fejlődik–, egyike lesz legjobb esztétikusainknak és kritikásainknak. Nincs meg benne az a sznobság, az a kapkodás, szélhámoskodás, ami Németh Lászlóban, nem impresszionista s nem is olyan pozitívista, mint L. L. Ezenkívül mélyebben szánt s nem fitogtatja, amit tud. Nem verseng, mint valami irodalmi sztahanovista, nem veri a mellét, hogy ő ezt meg azt már előbb megmondta, mint X. Y. Továbbá az is nagyon jól esik nekem, hogy tiszta, egyenletes, harmonikus, egyszerű fogalmazásra törekszik, igyekszik elkerülni a stílushibákat, becsüli a nyelvet, ha hibákra figyelmeztetik, nem orrol meg. Csak egy fontos még: feledje el a megalázó gyermekkort, a sérelmeket, ne igyekezzék megtorolni a régi bántalmakat. Ha efféle tünetek itt-ott még most is mutatkoznának benne, figyelmeztess és magyarázd meg neki, mennyire ártalmas, romboló a sérelmek számontartása.”

Az idő múlása nem hozta meg a rendszeres írói munkához szükséges, várva várta külső-belső szabadságot, rösteltem is, hogy egy esztendő leforgása alatt néhány

vázlaton és bekezdéstöredéken kívül semmit sem mutathatok fel. Mégis alig leplezhető izgalommal és várakozással eltelve ültem vonatra Nándor társaságában egy májusi reggelen, hogy Balatonkenesén, Nándor nővérenek házacskájában, két hétre elfelejtsem a bolti lőtás-futás pokoli zűrzavarát és hasztalan erőlködését. Kenesétől csak egy ugrás Akarattyá, ezt a kis távolságot akár mindennap megtehetjük gyalog. Nándor repesett a boldogságtól, frissen, fiatalosan ugrott fel a vonatra, s talán

Rajnai László

még kurjongatott is volna, ha nem akadályozza meg ebben a „rendszer” dermesztő ridegsége, mely mint egy természeti erő, versenyre kelni látszott a ragyogó napsütéssel, s lelkünkben jócskán meghomályosította még a sugarak tündökletes tisztaságát is. Nem volt menekvés – mi mégis menekülni akartunk. Kezdetben úgy éreztem, mintha iskolát kerülnék s hihetetlennek tetszett, hogy a boltban, a jelenléti íven, nevem saját kezű bejegyzése helyén ez áll: szabadságon, s hogy emiatt – két teljes hétig – nem lehet bántódásom. Aztán lassacskán megnyugodtam, s vidáman társalogtam mindenre kész útítársammal. Féltennem kellett volna Nándort a forgalmas, zsúfolt állomásokon, a sok tolató mozdony és vágatató szerelvény között – ugyanis gyakran átszálltunk –, mert a külvilág

zajaiból mit sem észlelő barátom fittyet hányt az élet- és halálveszélynek, s jobbra-balra egyformán figyelmetlenül úgy sétált keresztül a vágányokon, mint egy félig üres bálteremben a lankadtan hajladozó párok között. Ám ő nem adott erre módot, mert mire jól körültekintettem, az állomás túlsó végéről integetett, jelezvén, hogy máris megtalálta vonatunkat. Útközben elmésen gúnyolódott a vicinálisok lassúságán, kikihajolt a keskeny ablakon, elérzékenyült a legelésző nyájak láttán, harsány hangon köszöntötte a hivatalfőnökök módjára lépegető kecskéket, és csókot dobott a pásztorlányának. Előre bemondata a soron következő állomás nevét s ha nem találta el, kissé meglepődött. Kedélye és étvágya kifogástalan volt. Amikor Kenesén lecihelődtünk a vonatról s szerencsésen földet értünk, viharosan megölelte nénjét, aztán a hóna alá kapva két-három óriás bőröndöt, lendületesen megindult az országúton a vendéglátó házacska irányában, bőséges alkalmat adva a gépkocsivezetőknek, hogy bizonyosságot tegyenek ügyességükről és nem közönséges lélekjelenlétükről.

A vonat álmosító zakatolása s az ennél is álomszerűbb, illanó színekből és vízpárából kevert szellemi-érzéki mákony, mely a végére viszontlátott balatoni táj édes és zsongító adománya, még mindig zsibbasztó rabságában tartott, amikor ebéd után, három óra tájban, kiléptünk a kis villa rácsos kapuján, s felkerekedtünk az akarattyai látogatásra. Nándor izgalma reám is átragadt; egész úton Jánosról beszélgettünk, s alig figyeltem a táj kissé igénytelen, de annál szívhez szólóbb szépségeire. Gyorsan legyalogoltuk azt a hat kilométert, melynek végén, egy gyümölcsfák közé rejtett házban, várt bennünket Kodolányi János. Kertes falusi házak, villák mellett lépegettünk a keskeny gyalogjárón, kutyák csaholtak a lécz- és drótkerítések mögött, s mikor megálltunk az utcator végén, az ő kapuja előtt, szívem éppúgy megdobbant, mint évekkor korábban, pesti lakásának küszöbén. Beléptünk; tarka virágágyak közt haladtunk a szemben integető bejáratig, János feketeszőrű kutyájának dühös őrzete mellett, s a verandához érve körülnéztünk. Ekkor bal kéz felől megpillantottuk az író, a kertben, amint éppen néhány vendégtől búcsúzott. Egyszerre vettük észre egymást. Nándor meglóduzott, a karját kitarta, arcán villámgyorsan futkosott a soká készülődő, s most egycsapásra kicsattanó öröm, ajka remegett s valami ősvilági, boldog kiáltást hallatott, mint mikor a magányos, eltévedt ember a lakatlan dzsungelben végre meglelte társát. Kodolányi hökkenten állott, másvilági mosoly sugárzott fel arcán, szeme kerekre tágult, s huncutul-repesőn villogott, mint az etruszk Apollo falképén látható; marokra kapta botját, mintha harcba indulna, s dadogva, botladozva, járni tanuló gyermek módjára, üléstől elhízott hasát kifeszítve, hadonászva és hebegve sietett egyetlen igazi barátja, atyja ölelésére. Nándor, mint a forgószelel, felkapta Jánost, szorongatta és hajigálta, s János kifulladásra kacagott, mint az örvendező csöppség apja ölében. Végre eleresztették egymást, és rám is sor került. János hatalmas tenyerébe szorította kezemet, s komoly, de barátságos arccal üdvözölt: „Isten hozott!” – mondta, és megint Nándorhoz fordult. „Menjünk be”, invitált bennünket, s botjára támaszkodva intett a lépcső felé. Nándor karját nyújtotta elnehezdedt barátjának, én pedig követtem őket a dolgozószobába.

A kis szoba csak a legszükségesebb bútorzattal volt berendezve: ágynak is alkalmas heverő, kerek asztal, három alacsony karosszékkal, könyvesszekrény és íróasztal – másra nem emlékszem. Letelepeltünk az asztal mellé: János szemben, az ablak balja felől Nándor, mellette én. Dohány került elő, a házigazda szertartásos mozdulatokkal sodorta a szivarkákat, s bennünket is kínált rövid, majdnem parancsoló tömönatokkal. Érdeklődött hogyan utaztunk s hogyan érezzük magunkat. Aztán sorban ki-ki beszámolt munkájáról, terveiről. János Mózessel és az ókori Egyiptommal foglalkozott, az ablak alatti polcon vaskos kötetek sorakoztak, többnyire Nándortól kölcsönkapott művek, az ókori keleti történelem szakirodalmának java. Már idestova félesztendeje készült minden eddiginél nagyobb vállalkozására, s a tárgy derekasan megkínózta, – erről még nekem is vallott az elmúlt télen írott leveleiben. Közlékeny volt, de szükségű is: a felületi jelenségekről szívesen beszélt, de az igazán fontosakra inkább csak utalt. Kérdősködött az én munkám

felől is, szégyenkezve dadogtam valamit. Körülényeimre hivatkoztam, leküzdhetetlen nehézségeimre. Gyanakodott, hogy túlságosan sokat hozok fel mentségemre. Én azonban kitörtem – olyan erővel, hogy nemcsak János és Nándor lepődött meg, hanem magam is. Utáltam a bolti munkát s az egész uralkodó rendszert, ezt a förtelmek förtelmét, kikeltem otthoni viszonyaim ellen, legközelebbi családtagjaimat sem kímélve. Kodolányi csodálkozva, szinte megszeppenve hallgatott. Majd vigasztalni kezdett, filozófiai érvekkel hozakodott elő; szép, kerekded mondatokban, igen meggyőzően beszélt, s én igazat is adtam neki – ott, az akarattyai ház szobájában. Így, hármásban, távol a világtól, a barátság és a szellem égise alatt, persze, minden másképpen festett, mint a silány gyakorlatban. De most nem érdekelt ez a „gyakorlat”: feloldódtam az óra bűvöletében. Aztán Nándor következett: János szigorúan megegzaminálta, kikérdezte még álmai felől is (ez kedves foglalatossága volt, szívesen és kitűnő magyarázó készséggel fejtegette és elemzte álomlátásainkat), őt is megróttá lustasága miatt, de megértő, sőt atyai módon. A viszontlátás percei múlván, megint Kodolányi kerekedett felül, csak kijelentő módban beszélt, és semmi kétséget nem hagyott afelől, hogy itt ő a paterfamilias. Nándor munkamódszere is szóba került, s erről hosszan diskuráltunk; én kifogásoltam Nándor túlzott anyaggyűjtését és Sziriatjának, érzésem szerint, kissé nehézkes felépítését lendületesebb szövegezést, filozófikusabb látásmódot, művészebb konstrukciót kívántam tőle. János védelmébe vette Nándort: kifejtette a pozitív előadásmód előnyeit, s megvilágosító jelképként a babiloni Zikkuratra hivatkozott: annak a tetejére is két út vezetett – egy rövid és meredek, egyenest a csúcs felé s egy másik, mely lassúbb emelkedővel, a roppant építményt többszörösen megkerülve haladt a magasba.

Egy tihanyi és egy veszprémi kirándulásunkat nem számítva, mindennap, ugyanabban az időben ballagtunk át Akarattyára, s jó időben a kertben, hűvösebb, esős délutánokon pedig a gazda szobájában társalogtunk. A beszéd többnyire Mózes és a régi egyiptomiak körül forgott, de Kodolányi Júdás-regényét is gyakran megvitattuk, s ő felajzottan, mint valami sikerült csínyet emlegette, hogy a pesti református teológusok sehogy sem tudnak megbarátkozni művével. A Júdás ugyanis kézzől kézre járt, s érthetetlen módon elsősorban az egyházi embereket érdekelte. Az író ilyenkor úgy viselkedett, mint egy huncut praktikákkal szórakozó, vásott iskolásgyermek, s nem állhattam meg mosolygás nélkül...

Rajnai László Pilinszky Jánosról

Az alábbiakban olvasható részletek Rajnai László Fekete könyv című, autográf naplójegyzeteiből származó részletek, amelyek Pilinszky János és költészete megítélésével foglalkoznak, egyrészt szemléletesen mutatják be Rajnainak a hetvenes, nyolcvanas években folytatott szellemi küzdelmét, önmagával vívott harcát, másrészt hű tükröi a kritikus mesterségről és követendő magatartásról vallott felfogásának, amely a szuverén állásfoglalásnak, az autonóm ítéletalkotásnak, a folytonos változások számbavételének és a velük együtt változó értékeléseknek az ötvözete volt mindenkor számára. Rajnai kezdetben súlyos, minden bizonnyal túlzásoktól és tévedésektől sem mentes, valósággal lesújtó ítéletet mond Pilinszkyről, kinek költészete – Rajnai korai megítélése szerint – „hisztéria, megalkuvás, exhibicionizmus, unalom és undorító brutalitás”. Véleménye fokozatosan alakul át. Előbb – a napló tanúsága szerint – csak megijed korábbi értékítéletének egyoldalúságától és keménységétől, majd újraolvassa a költőt, és rádöbben, hogy „a kor uralkodó eszménye és érzésvilága szemléli benne önmagát”, azaz ez a költészet szimbolikus jelentőségű és emelkedettséggű. Újragondolja hát korábbi vélekedését, és meg is változtatja azt. Így válik végül számára Pilinszky azon individualista alkotóvá, aki „nem olvad fel semmilyen közösségben, nem a nagy emberi egységek, hanem a magányosok, az elkülönültek védőszentje”, mígnem a költő halálakor, a Vigília 1981 decemberi búcsúszámára emlékezve eljut kettejük hasonlóságának felfedezéséig, s annak kimondásáig, hogy „testvérem volt Pilinszky János”. Íme a nagy út: a durva elutasítástól a rokonlelkűség megvallásáig. Csak sajnálhatjuk, hogy ez az út nem folytatódott, Rajnai nem ment rajta végig. Jóllehet a költő még hosszú éveken át foglalkoztatta, megérlelődött benne egy róla szóló monográfia megírásának gondolata is, 1986-ban ennek tervét is papírra vetette, ám több más jelentős elképzeléséhez – például a Batsányi Jánosról, a Széchenyi Istvánról, a Kölcsey Ferencről és a Weöres Sándorról szóló könyvek megírásához – hasonlóan a Pilinszky-könyvét is csak a tervei között tarthatjuk számon. Pedig a Kodolányi- és Vörösmarty monográfiája ismeretében fogalmat alkothatunk arról, hogy ezzel irodalomtörténet-írásunk mennyivel maradt szegényebb. (Szirtes Gábor)

RÉSZLETEK A FEKETE KÖNYV CÍMŰ NAPLÓJEGYZETEKBŐL

Pilinszky János könyve: Beszélgetések Sheryll Suttonnal. Up to date¹, mondtam róla – naprakész. Minden együtt van benne, ami korunkat elviselhetetlenné teszi. Egy homoszexuális néger szajha és egy vizenyős, agyonpárolt, saját színvonalra fölé kényszerített, szerencsétlen homme de lettres² találkozási. A szívárvány összes színében pompázó, fennkölt illatáldozat az alacsony korszellemnek. Pór, hisztéria, magakelletés, exhibicionizmus³, unalom, undorító brutalitás, a mocsoknak nyálkás felszínével kevert szenteltvíz – íme az írás. És Simone Weil elképesztően együgyű, hamis mora-

lizálása, mint a legfőbb kinyilatkoztatás. Ál-felfedezések zavarba ejtően gazdag gyűjteménye. Az épkezláb gondolatok és a valós dolgok emelyítő hiánya. És hazugság hazugság hátán.

A felháborodás nemcsak éltet, hanem olykor öl is. Csak meg ne öljön bennem valami nagyon lényegeset: a helyes ítélőképességet. Ne legyenek bíró az olyan ügyekben, amelyekhez semmi közöm sincs. Ne tiszteljem meg túlságosan a silányságot.

Pilinszky János nem férfi, hanem nő. Gyenge nő. Most még tovább lépett: újságírónő lett belőle.

Őt nem sajnálom, csak a verseit. A régi verseit. Kár értük.

(1978)

*

Most, vagy félesztendővel Pilinszky János halála után, újra elolvasom azt, amit ennek a füzetnek az elején írtam róla, megijeszt saját ítéletemnek a keménysége. És mégis, azon, amit *akkor* írtam, nem változtatok. Az a könyv megérdemelte a felháborodott hangú bírálatot. Nemrég viszont olvastam Takáts Imre szép – helyenként talán túlságosan is szép – emlékezését és elmélkedését Pilinszkyról. Ugyanebben a folyóiratban, egy versben, Csanád Béla „szent”-nek nevezi őt. Ezek a magasztaló, vallásos eszmekörben mozgó és vallási kifejezések teljesen őszinték és nem vádolhatók hamis hangulatkeltéssel vagy kiszámított pátosszal. De, figyelemreméltó módon, szinte nem is foglalkoznak az elhunyt költő hagyatékával, hanem, ahogy mondani szokták, csupán emberi lényével. Ez a kifejezés azonban a jelen esetben megtevesztő volna. Mert egyáltalán nem az emberről van szó, hanem csak egy szublimált emberi jelenségről, egy sorsnak, egy attitűdnek a párlatáról – hadd mondjam ki kerekén: egy szimbólumról, mely, mint minden igazi szimbólum, egyszerre jelenség is, jelentés is. A kor uralkodó eszméje és érzésvilága szemléli benne önmagát, kissé riadtan, felemás áhítattal, de csodálkozással is: hogyan volt ez lehetséges, és mégis milyen jó, hogy megtörtént, hogy itt van. Minden időben voltak emberek, akik ilyen okból vagy olyan célból szimbólummá váltak (örök emberi igény ez, másképp nem is lehetne), de számuk sohasem volt túlságosan nagy, s mindig valamely kollektív, rendszerint nemzeti gondolat vagy érdek megtestesítői gyanánt szerepeltek. A mai szimbólum-ember szigorúan individualista, nem olvad fel semmilyen közösségben, nem a nagy emberi egységek, hanem a magányosok, az elkülönültek védőszentje, még akkor is, ha ezek az elátkozott magányosok ezren és ezren vannak – ő a földre tévedt metafizikum, a földre zuhant, majd megint az égbe visszarepülő „angyal”, akinek meg lehet számlálni és meg lehet őrizni ruha- és bútordarabjait, akinek zsebkendője többet ér, mint legremekebb alkotása, mert nekünk nem hibátlan művekre (ó, Unalom Atyja, ne hagyj el!), hanem olyan, hibát hibára halmozó alkotókra van szükségünk, akik legalább annyira szenvednek, mit mi, de szenvedésük, a miénkkel ellentétben, nem hiábaló. A régiek az erőből faragtak mítoszt, mi a teremtő és üdvözítő gyöngeséget istenítjük; nem vezér és példakép kell nekünk, hanem önmagunk gyászos-isteni mása, aki szo-

morúnak mutatja az Istent, mint mi vagyunk, és isteni méltóságot ad a mi feneketlen gyászunknak. Nyugodtan elfelejtheted a művet, de helyezd oltárra a tévelygő és megdicsőült művészt: ez a mi korunk kategorikus imperatívusza⁴.

(1981)

*

Vigilia, 1981 decemberi szám. Búcsú Pilinszky Jánostól. Búcsúznak tőle a kortársak, a barátok, az ismerősök. Én viszont, ahogy olvasom e jobbnál-jobb cikkeket-méltatásokat, elemzéseket, emlékezéseket –, úgy érzem, nem búcsúzom, hanem, ellenkezőleg, ismerkedem, barátkozom vele. Most fedezném csak fel igazán? Sokszor megfordult a fejemben: akivel közelebbi kapcsolatba szerettem volna kerülni életemben, azzal rendszerint sikerült is – persze nem mindig úgy, ahogyan elképzeltem, de hálistennek, minden erőszak nélkül, a körülmények természetes alakulása révén, s aki hiányzik a névsorból, az valójában talán nem is hiányzott soha. Akkor ez azt jelenti, hogy nem volt szükségünk egymásra. Pilinszky János is hányszor jutott eszembe, csak mint lehetőség, mint lehetséges partner. Tudom, hogy tudott rólam – még Pestről, 1947-ből –, de most már azt sem tartanám kizártnak, ha közelebbi ismeretségünk később terhére lett volna. Beszélgetéseiből, gondolati írásaiból látom, hogy sok tekintetben túlságosan hasonlítottunk egymáshoz: ez megakadályozott volna bennünket a harmonikus együttlétekben, eszmecserékben. Mert rendkívül bosszantó, ha két ember minden pillanatban ugyanazt gondolja és mondja – mintha szünet nélkül kölcsönösen kirabolnák egymást, mintha ellopnák a másiktól lényeg legjavát, azt, ami legtöbbet ér a másikban. A teljes nézetazonosságban mindig van valami sértő. Az a sértő, hogy nem egy vagyok, hanem kettő. Hogy nemcsak nekem súg az Isten, hanem másvalakinek is. Hogy valakit ugyanarra választottak ki, mint engem. Magyarán: a prófétának is van önérzete, a prófétától sem vehetjük rossznéven, ha megmozdul benne helyel-közzel a hiúság. Ezzel kapcsolatban a tucatemberek kevésbé zavarók, mint a nagyok. A nagyság életveszélyes, mert kizárólagosságra törekszik. A költőknek meg éppenséggel ki vagyunk szolgáltatva, mert nemcsak a mondanivalójukat, hanem a hangjukat is Istentől kapják ajándékba. Főlényben vannak a próza hátán poroszkáló gondolkodóval szemben. A költő: az elsőszülött, a kedvenc feleség, az istenek játszótársa, aki előfizetett az olümposzi tagságra. Akkor már – ha mindenképpen hasonlítanunk kell – inkább nélkülük, olykor ellenükre, a legrosszabb esetben közelükben, de feltétlenül a másik utcában. Micsoda magányosság az, amit egy fedél alatt kell megosztanunk. Pilinszkyben pedig a magányosság volt a legnagyobb. Ő volt közülünk, szerencsés pillanataiban, a legmélyebb, tehát a legmagányosabb is. Akit ugyanaz a holdvilág ringat el, akinek sorszerű – sőt végzetserű – magányában ugyanazt árulja el az ég, aki bizonyos titkokra ugyanúgy válaszol, az maradjon egy, senki mással össze nem téveszthető, senki más tulajdonával meg nem gyanúsítható. Még a szentek glóriáját is külön-külön festik minden szentnek a feje köré. Testvérem volt Pilinszky János, és a testvéreknek jobb tisztes távolban élniük egymástól.

Mennyire értem azt is, hogy versei csak élete első felében voltak a szó klasszikus értelmében vehető műalkotások – később alighanem már csak megszokásból, elvárásból írt, esetleg művészi kísérletező kedvből: ezekben a késői verseiben csupán árnyékát vetette a földre, s az árnyék nem azonos az emberrel. Az árnyék csak jelzi, hogy egy valóságos, élő ember tartózkodik a közelben. A nap az emberre árasztja sugarait, s ez az ember nem tehet arról, hogy úgy mellékesen árnyéka is van. Ő a nap felé fordította arcát, de ez az arc, érzékelhető megnyilvánulásaiban, homályos, talányos sziluett volt csupán. Mozdulatlanul állott egyhelyben, a földön, s ő maga minél kínzóbbnak érezte saját, fekete árnyát, annál inkább tudta – tudnia kellett –, hogy közel az óra, mikor megszűnik árnyék-léte, és marad a valóság, marad ő, a fény.

(1981)

*

A hallgatás problémája. Ismét Pilinszky Jánossal kapcsolatban. Kétségtelen, hogy a hallgatás – akárcsak a világossággal szemben a *pozitív*, a teremtő műhelyként fel-fogható sötétség – ugyanannyit, olykor többet is mondhat, mint a beszéd. A fontos az, hogy a hallgatásnak *tartalma*, tehát közölnivalója legyen. A hallgatás viszont, a legmagasabbrendű is, mindenképpen az általánosan értelmezett erkölcs területére tartozik (pld. Jézus némasága, amikor Pilátus faggatja) még akkor is, ha a művész vagy a gondolkodó hallgat: az intellektushoz nem lehet köze, még kevésbé az igazi, teljes értékű alkotáshoz. A költőnek igenis beszélnie *kell*, nem becsúgyból, hanem kötelességből. Ha úgy tetszik küldetésből. S minél inkább nehezebb esik a beszéd, minél fölöslegesebbnek érzi, annál elszántabban kell szólnia, *szólania* kell mindenáron. A költő morálja más, mint a homo moralisé, sőt ennek éppen az ellenkezője: a költő akkor viselkedik erkölcsösen, ha kimondja azt, amit látszólag nem érdemes kimondani. A pusztába kiáltó szó a lehangosabb szó. Mert a szó értéke önmagában van, nem azoknak a füleknek a számáraiban, melyek azon nyomban befogadják. Ne jajveszékelyen a költő, hanem beszéljen. Ritkán, röviden, esetleg még érthetetlenül is, de a dacos vagy csüggedt hallgatás nem illik hozzá. Parancs, hogy minden valamirevaló igének testté kell lennie.

*

Vajon költő vagyok-e *én*? Azt hiszem, sajnos, igen. Bár nem írok verset, ember-alig-járta csendes, félreeső kertjeimet nagyjából ugyanaz az egzotikus, elemezhetetlen illat lengi be, mint a hivatásos poétáknak kijelölt parcellákat illenék. Ezt már sokan megéreztek, de majdnem mindig félre is értették. Többben szigorúan megróttak érte. Ennél sokkal komolyabb embernek hittek volna. De az én komolyságom és megbízhatóságom nem olyan, mint a betonjárda, melyen szórakozott nyárspolgárok sétálhatnak minden veszély és meglepetés nélkül, hanem inkább hasonlít a levegőéghez,

melyben csak szárnyas lények repülhetnek. Aki fél attól, hogy lezuhan, vagy untatja a megfoghatatlan közeg, inkább ne is vállalkozzék ilyen útra.

*

Vezérgondolatok egy tervezett, de soha meg nem írt Pilinszky-tanulmányhoz.

Pilinszky: az autonóm ember polarizált⁵ ellentéte. –

A büntudat – és minél komplikáltabb – egyre magányosabbá tesz. A bűn (vagy amit annak hiszünk) a legnagyobb teher, mert megfoghatatlan. –

Bengel: „Mindent bűneimnek köszönhetek, de leginkább azt a pillanatot, amikor az eszeveszett sóvárgás a tisztaságra bennem felébredt”. –

Pilinszky korai verseinek jambikus dobpergése a kivégzésre menetelő katonák egyhangú, ütemes lépéseire emlékeztet. Oly sikeresen szuggerálja ezt az egyébként nagyon korszerű életérzést, hogy ezért nem hatnak a túl szabályos, látszatra fantáziátlan jambusok avultnak, múlt századinak. – Mikor, miért és hogyan váltja fel nála ezt a kopogó ritmust az egyszerű, aritmikus, sortól sorig terjedő, kijelentő mondat (?). –

„Puritas impunitatis⁶” –

Pilinszky erotikus ideálja a nem-*nélküliség* (Sheryll Sutton). Mert a nemiség nála mindig tisztátalan. Semmi sem áll tőle távolabb, mint az ún. paradicsomi ártatlanság. Az intellektus nem finomítja nála az erotikus élményt, hanem rendszerint sterilizálja – vagy megmérgezi. –

A tisztaságra sohasem a tiszták sóvárognak. –

Pilinszky a lényében rejlő impuritást⁷ a versek poétikus puritásával⁸ igyekszik ösztönösen ellensúlyozni. Az effajta költészet legnagyobb veszélye a tartalmi meddőség. – A Pilinszky verseiben és prózájában mindenütt jelenlévő és bujkáló szomorúság. – Pilinszky és az *oroszlélek*. –

Verseinek és prózájának szoros rokonsága, nem ritkán (a lényegben) azonos gyökérzete. Mindkettő közös eredete valószínűleg a *vallomás* ellenállhatatlan belső kényszerében rejlik. (Dosztojevszkij regényalakjait az önvallomás szenvedélyes rohamai kínozzák.) Nem egyetlen *konfesszió*⁹-e egész életműve? – A konfesszió a keresztény (katolikus) lélek legfőbb megkülönböztető jegye az irodalomban – szabadulni akarás a büntől. –

A *képzelet* problémája Pilinszky-nél. Magyarányú víziók helyett inkább egyszerű vagy éppen hétköznapi dolgok jelképesítésére törekszik. Jellemző, hogy még az „Apokrif” is intim, otthonos képekkel operál. A *tárgyak* fontossága („Sunt lacrimae rerum...”) ¹⁰. A megváltásért epedő tárgyi világ. – Az elveszettség érzése mint önként kínálkozó magát-feláldozás.

[Pilinszky verses meséi (intermezzo¹¹). „A madár és a leány” ezek között komoly figyelmet érdemel. Tele van tipikusan pilinszkys, finom fordulatokkal, megkapó képekkel, hangulata is megragadó. – E verses mesék rímelése egyébként meghökkenően pongyola.

Az „Ének a kőszívű királyról” témája és motívumai miatt jellemző: a töredelmesen megtérő bűnösnek valamennyi ember és az egész természet megbocsát.

A „Kalandozás a tükörben” tartalmazza a legmélyebb és legszemélyesebb szimbólumot: a kisfiú gyermekkori szerelmét egy eszményi kisleány iránt, aki csak „a valóság égi másában”, a tükörben létezik. Önmaga: az elképzelt másikban. Tragikus platonizmus¹², mesében elbeszélve. –]

Pilinszky *preraffaelita*¹³ lénye. Mennyországa olyan, mint Fra. Angelicóé. Mintha Dante Gabriel Rossetti reinkarnációja¹⁴ volna.

A „mozdulatlan elkötelezettség”: ez a megfogalmazás is alkatában gyökeredzik. Mert Pilinszky nem egyhúrú, hanem *egyhelyben álló* költő. Verseiben feltűnő, hogy amikor önmagát látja egy szituációban, majdnem mindig *áll*. Máskor pedig jár. Ez a járás azonban egy irracionális erő által hipnotizált alvajárás. –

Liturgikus¹⁵ jelképei: Ez az egész költészet csupa liturgia, de a *profán*¹⁶ *tünemények* liturgiája. –

A szédülés érzését kiváltó kárhozat kívánása. Isten Országá felől nézve ez a világ a kárhozat helye. A bűn szükségessége? „Felix culpa”¹⁷? –

A szigorúan kötött formáktól és a megszerkesztettséghez való hűségtől a fellazult, de még mindig tradicionális formákon át a megkomponáltságtól való idegenkedésig. Ez a dekomponáltság félig tudatos menekülés mindenfajta konvenció kötelékéből. – *Ok és okozat* racionális követelményének elvi tagadása: ezért hevernek egymás mellett szándékos összefüggéstelenségben a dolgok és az események. –

A *fragmentum*¹⁸ mint egyetlen adekvát¹⁹ kifejezési formája e világ sivár „rend”-jének. –

Pilinszky többször nevezi magát gyilkosnak, ill. beszél a gyilkolás belső kényszeréről. (Megint Dosztojevszkij.) –

Pilinszky utolsó korszakának látszólagos „objektív lírája” nem a szubjektum feladása, hanem szubjektumának „engedelmes” azonosulása valamennyi, számára elérhető, vele együtt és általa a megváltásra váró objektummal. –

Pilinszky *vallásossága*. Utalni Spengler kifejezésére: „másodlagos vallásosság” (a civilizáció korában). A hit már nem spontán, elementáris érzés, nem az élet egészét rendező princípium²⁰, hanem vágyakozás, nosztalgia; a hitet ma *akarni* kell. A kétely olyan természetes velejárója ennek a fajta hitnek, ahogy a kései ősz nyári emlékei keverednek a közelítő tél tudatával. Emlékeztetni az istenképzet változásaira a keresztény századokban. A középkorban a hit teremtő erő. A reneszánsz válsága után a barokk vallásosság imperatívusza²¹: hinni *kell*. A mennyben trónoló Hármasság a parancsoló fenség és a teremtést befejező végső diadal materializált allegóriája²². Pilinszky a tipikusan modern keresztény: az Istene már nem fenséges és nem triumfál²³, hanem teremtményének a teremtménye. Ennek az Istennek az arcán saját kreatúrájának²⁴ kifejezhetetlen szomorúsága tükröződik: töprengő, kétségekkel teli, gondterhelt Isten. Nem bátorítja az embert, legföljebb részvétellel nézi vergődését. Ez a hit valóban abszurd²⁵: a tehetetlen fájdalom, a kiszolgáltatottság gyötrelmes érzése szüli, nem a szívós reménykedés, és még kevésbé a megdönthetetlen bizonyosság. Pilinszky kvietista²⁶

(vagyis a janzenizmus²⁷ eretneke), a hit nála nem posztulátum²⁸, hanem refugium²⁹ stb. – A vallás a hívő korokban *akció* volt, ma az elpusztíthatatlan lélek *reakciója*. –

Pilinszky vonzódása a *francia* szellemhez. Nem a *raison*³⁰, nem az *esprit*³¹, valójában nem is a *clarté*³² vonzza, hanem a XX. századi francia irodalomnak az az egyedülálló teljesítménye, (mely már az előző században is olyan klasszikus és máig érvényes példát tud felmutatni, mint Baudelaire), ahogyan a modern életérzésnek a hagyományos vallásosságot keresztező divergenciáit³³ merészen integrálni tudta egy korszerű katolicizmusba. Mert végsősoron ő is erre törekedett. –

JEGYZETEK

- 1 mai, korszerű
- 2 hivatásos író, szépirodalmi
- 3 egyesek beteges hajlama arra, hogy életüket, lelkiüket minden rendellenességével együtt mások előtt feltárják
- 4 határozott, ellentmondást nem tűrő parancs
- 5 sarkított, megosztott
- 6 a tisztátalanság tisztasága
- 7 tisztátalanság
- 8 tisztaság
- 9 vallomás, gyónás, hitvallás
- 10 Van a könyveknek haszna...
- 11 mellékes eset, epizód
- 12 filozófiai irányzat, amely szerint a tárgyak lényege a tőlük különváltan, velük szemben elsődlegesen létező fogalom, az egyesektől függetlenül létező általános
- 13 1848–1851 között működő angol művészcsoport, amelynek eszménye a Raffaello korát megelőző itáliai művészet volt
- 14 a lélekvándorlásban valakinek új testi alakban való újjászületése
- 15 szertartástani
- 16 világi (nem egyházi), mindennapi
- 17 szerencsés bűn
- 18 töredék
- 19 teljesen megfelelő
- 20 alapelv
- 21 parancsoló szükségszerűség
- 22 példázat, jelképes ábrázolás
- 23 diadalt ül, győzelmet arat
- 24 teremtmény, csinálmány (gúnyos)
- 25 képtelen, tehetetlen
- 26 a XVII. században elterjedt katolikus misztikus áramlat híve, mely szerint a megbékélés és a szemlélődő lelki elmélyülés az igazi vallásosság
- 27 a kálvinizmushoz közel álló reformmozgalom a katolikus egyházban a XVII–XVIII. században
- 28 követelmény, alapigazság
- 29 menedék, végső segély
- 30 ész, értelem, észszerűség
- 31 szellem, szellemesség
- 32 fény, világosság

Kettős múltidézés

(KABDEBÓ LÓRÁNT BESZÉLGETÉSE

RAJNAI LÁSZLÓVAL)

A múzeumot kriptának kezdtem érezni. Először az életmű interjúk zárt személyességét vittem a nagyközönség elé, négy rádiós sorozattal a rádióban szólaltattam meg az élő irodalom nagyságait (*A háborúnak vége, Költészet és valóság, Sorsfordító pillanatok, Elvesztett otthonok*). Majd rögtönzött forgószínpaddá varázsoltuk féléven keresztül Szentkuthy Miklós lakását (*Frivolitások és hitvallások*). Rómába utaztam, ott élő írók, művészek emlékeit gyűjteni, majd Londonban, pár hetet szorgos munkával töltöttem Határ Győző életét követve a szalagon (*Életút*), maradék délutánjaimat pedig útmutatása alapján a város kultúrtörténetének megismerésével tölthettem. De mindez kevés volt, az élet nyüzsgő teljességére vágytam, kollégák együttesébe, és diákok gyűréjébe. Erről panaszkodtam egy telefonbeszélgetés során Bíró Ferenc kollégámnak, aki boldogan lecsapott rám: te tanítani akarsz, vidékre is lejárnál? Le én! Bécsy Tamás (aki ekkor a Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Karának Művészettudományi Intézetét igazgatta) még nem tudja, de őstől feladom másodállásomat náluk. Elvállalnád? Persze, boldogan! Így kerültem Pécsre, óraadó tanárságtól az intézetigazgatóságig, végül az intézetet saját akaratomból szétosztva a megmaradó tanszékvezetésig. 1987 és 1993 között. Ott éltem meg a rendszerváltás mozgalmas időszakát, Bécsy Tamás, és a már általam odahívott Kulcsár Szabó Ernő és Beney Zsuzsa társaságában. Utaztunk oda autóval, vonattal, sőt az éjszakát végigaludva-beszélgetve postavonattal. Egy ilyen út boldog együttese mindig is emlékezetes marad számomra: hármasban Szegedy-Maszák Mihályt vendégül fogadva Ernővel utazunk az éjszakában Pécs és Budapest között. Akkor hoztuk össze a rendszerváltó konferenciaként elhíresült „*de nem felelnek, úgy felelnek*” *A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján* címmel a szakma legjobbait összegyűjtő megbeszélésünket (könyv alakban is megjelent 1992-ben, a JPTE Irodalomtudományi Füzetek sorozatban). A következő konferenciák egyikének díszvendége Jauss professzor volt, az akkori tudományos élet világszintű irodalomelméleti bálványa. Újragombolni a szakmát. És ehhez fiatal oktatókat, és értő diákságot nevelni. Ekkor lehettem a szakma nagymúltú folyóiratának, az Irodalomtörténetnek egy cikluson át főszerkesztője, és az Irodalomtörténeti Társaság főtítkára. Ebben az összefüggésben kell elhelyeznem a most közlésre kerülő emlékezést is. Az elmúlt időt visszaidézni, feledett nagyságokat ismét megismertetni. Pécs, a legendás Sorsunk folyóirat városa volt, az irodalmi folytonosságba pedig vissza kellett emelni az Újhold folyóiratot és mára klasszikussá emelkedett írógárdáját. Újjáéleszteni szellemét. Ekkor írtam monográfiámat Lakatos Istvánról és Jánosy Istvánról, a nagyszerű költőkről, portréimat Rába

Gyögyről, készítettem hosszú emlékezésemet Nemes Nagy Ágnessel. Másrészt egyik tanítványom Kodolányi János prehistorikus regényeiről készítette szakdolgozatát, ezoterikusnak tartott világát az irodalomtudomány korszerű eszközeivel igyekeztünk átvilágítani.

Ott, Pécssett sikerült kollegám, Vörös József segítségével felkeresnem a Bécsy Tamás által „oroszlán”-ként ironikusan tisztelt Rajnai Lászlót, Nemes Nagy Ágnes, Rába György, Lakatos István esszé-leveleket váltó bensőséges barátját. Várkonyi Nándor szellem-társát, Kodolányi monográfusát és vitapartnerét. Törötten, nyomorékan, gólya-viszi-a-fiát módjára diákjaim hozták fel órát tartani az egyetemre nem egyszer. És emlékeit összegyűjtendő felkerestem – erre volt jó a Petőfi Irodalmi Múzeumi főállásom –, mondaná el szalagra emlékeit. 1988. június 7-én Vörös József, majd június 9-én a Kodolányiról írott szakdolgozatát készítő Szalai Éva és tanársegédem, a későbbi MDF képviselő, az ős-lakitelki idealista politikus, Pap István társaságában. A hang a múzeumban őrződik, gépiratos változatával együtt, melyek alapján most életre keltettem a feltámasztott múlt néhány pillanatát, amint azt egyik résztvevője emlékezetében megőrizte számunkra. A Kodolányiról mondottak pedig egyben követték monográfiája áthangolódo emlékeit, maga a könyv csak 2002-ben jelenhetett meg, Székesfehérvárott. Most felújított beszélgetésünk ekként egyszerre lehet az értő alapvető dokumentumnak egyszerre utó- és előszava. Ugyanígy voltunk ekkor Várkonyi Nándor műveivel is. Ekkor még csak megtépzott részletek láthattak napvilágot, a teljes életmű publikálása csak a rendszerváltás után kezdődhetett meg. Ekként Rajnai László, mint egy bűvös tudás letéteményese beszélhetett számunkra akkor még ismeretlen szellemi tartományokról. Híradás egy aktívan munkáló múltról, úgy, hogy hallgatói azt még csak hallomásból ismerhették. Hasonlóképpen Kodolányi Jézus/és vagy Júdás-regénye, az *Én vagyok* is csak egy szerkesztője által oktanul megrövidített változatban volt ismert, illetőleg éppen akkoriban készítette publikálásra egyes kimaradt részeit Szalai Éva a Jelenkor számára a OSzK-ban őrzött példány alapján. A csonkítatlan változat csak 2002-ben jelent meg.

Ekként szövegközlésem kettős múltidézés. Bemutatja irodalomtörténetünk olyan eltérő szeleteit, az Újhold indulásának világát, és Kodolányi regényíró koncepciójának alakulását. De közben mára már a beszélgetés ideje is múlttá vált, a rendszerváltás kultúrtörténeti kiteljesedésének, szellemi életünk megújulásának is egy jellegzetes megelőző pillanatát jeleníti meg.

1988. június 7.

Kabdebó Lóránt: *Az irodalmi életbe, gondolom, egyetemista korodban kerültél először.*

Rajnai László: Rögtön meg kell jegyeznem, hogy én háromszor voltam egyetemista. Először 1943 őszétől '44 nyaráig jogász voltam Pécssett, mint ilyen kerültem el Erdélybe, a csíki havasokba, katonai munkaszolgálatra. Azután, amikor '45-ben vissza-

vergődtem Pécsre, éltem az alkalommal, hogy vízözön után vagyunk, abbahagytam a jogot. A Jogtudományi Kar kebelében működött egy úgynevezett tanárképző, ami a bölcsészeti karral volt egyenrangú. Itt töltöttem '45 őszétől '46 nyaráig két szemesztert. Amikor ezt az akkori kormányzat megszüntette – ahogy később kiderült, felsőbb nyomásra, tudniillik már akkor túl közelinek vélték a pécsi egyetemet a jugoszláv határhoz –, akkor pályáztam meg '46 nyarán az Eötvös Collegiumi tagságot. A vizsgák rendkívül érdekesek voltak, három napig tartottak. Meglehetősen ideges voltam a felvétel alkalmával – mint ahogy gondolom, hasonló alkalmakkor mindenki, pláne, hogy az Eötvös Collegiumról volt szó. Abban az évben tizenkét embert vettek fel. Ebbe én belefértem, sikerült a felvételem, éspedig egészen megkülönböztetett módon, teljesen ingyenesen vettek fel, úgyhogy az én dolgom csak annyi volt, hogy beköltöztem. De rögtön nehézségek támadtak, tudniillik 60 forint volt a beiratkozási díj az egyetemre. Ezt én nem tudtam kifizetni, hiszen már az is nehézségekbe ütközött, hogy egyáltalán felutazzam. Ezért teljesen elkeseredve feküdtem egyszer egy délután a kollégiumi szobámban az ágyon, amikor Tomasz Jenő, aki helyettes igazgató volt, Keresztury Dezső igazgató helyettese bejött és hűvösen rám nézett.

Azt mondja:

– Mit heversz itt az ágyon?

Mondtam:

– Professzor úr, nagyon elkeseredett hangulatban vagyok, mert nem tudok beiratkozni, nincs pénzem.

Azt mondja:

– Te marha, miért nem szóltál előbb? Gyere le hozzám, az irodába!

Lementem, elővette egy névjegyet, három sort írt rá. Azt mondja:

– Ezzel most elmész a kultuszminisztériumba és odaadod X.Y.-nak.

El is mentem, az elolvasta a névjegyet, és öt perc múlva a pénztárnál megkaptam a pénzt. Így iratkoztam be az egyetemre. De már itt Pécsen a megelőző két szemeszterben megismerkedtem Galsai Pongráccal, azután Rubin Szilárdal és másokkal is, Tillai Ernővel, az építésszel, Vörös Jóskaival, tanár barátommal és másokkal.

K. L.: *Aki itt ül mellettünk.*

R. L.: Igen, és tulajdonképpen nekem az egyetemmel és a kollégiummal egyenrangú öröm volt, hogy közülük ketten, Galsai és Rubin velem együtt mentek Pestre. Úgyhogy az első naptól kezdve velük együtt jártam a várost, ismerkedtem az egyetemmel, a környékével, a Darling presszóval, egyik-másik kávéházzal, ahová írók szoktak járni, és a szó szoros értelmében egyik napról a másikra belecsöppentem abba, amit úgy neveztek, hogy irodalmi élet. Az én számomra ez különösen zökkenős átmenet volt, tudniillik egészen addig, tehát huszonegy éves koromig irodalmon a klasszikusokat értettem. A magyar irodalom és a világirodalom klasszikusait. A legmodernebb író, akit ismertem, még csak nem is Ady volt, hanem Arany János. Azonkívül ha regényről esett szó, pontosabban modern regényről, akkor nekem Balzac, Dosztojevszkij,

Dickens jutottak az eszembe. Azt, hogy van kortárs irodalom is, tudtam, de egy kicsit féltém tőle, túl ismeretlen volt, nem éreztem benne azt a meghittséget, azt a közvetlen kapcsolódási lehetőséget, amit a klasszikusokkal. És akkor egyik napról a másikra belecsoporttam ebbe a társaságba. Nagyon jó érzés volt számomra, hogy tulajdonképpen mindenki barátságosan fogadott, aki pedig nem, az sem volt elutasító, nem éreztetett velem semmiféle különbséget. Sem azt a Magyarországon dívó jó szokást, hogy vidékről jöttem, nem Budapestről, sem pedig azt, hogy a nevem egyenlő a nullával. Úgyhogy igazán azt mondhatom, hogy az első benyomásaim nagyon jók voltak és jobbakat elképzelni sem lehet.

K. L.: *Fölkerültél Pestre. Ezt megelőzően itt Pécsen a Sorsunkkal nem volt kapcsolatod?*

R. L.: A Sorsunkkal magával még nem, de Várkonyi Nándorral, a főszerkesztővel igen. Pontosabban kezdetben vele sem, mint főszerkesztővel, hanem mint megbízott egyetemi előadóval. Ő adta elő a XIX. századi magyar irodalmat itt, ezen a pécsi tanárképzőn. Itt ismertem meg, és – ezt egyébként meg is írtam – elég furcsa körülmények közt. Az egyik előadása végén rendeztettem a jegyzeteimet, közben kiürült a tanterem, és arra lettem figyelmes, hogy valaki megáll előttem. Fölnéztem, Várkonyi Nándor volt, és rendkívül zavartan ezt mondta:

– Ne haragudj, kedves öregem, de az a szokásom, hogy mindig, amikor előadok, figyelem a hallgatóságot, és ha észreveszem, hogy valaki figyel, akkor tulajdonképpen neki, és csak neki beszélek. Úgy vettem észre, hogy te figyeltél. Ne haragudj, elfelejtettem bemutatkozni: Várkonyi Nándor vagyok.

Felálltam és zavartan én is megmondtam a nevem, amiről persze tudtam, hogy nem hallja, de ezzel mindenesetre az első találkozás véget ért. Tulajdonképpen ezután igazi, szinte azt lehet mondani, meghitt kapcsolatba akkor kerültünk, amikor én '47 nyarán visszajöttem Budapestről Pécsre és rögtön a Sorsunknál ütöttem tanyát.

K. L.: *Tehát felmentél Pestre. Pesten ismeretségeket kötsz. Kikkel?*

R. L.: Legelőször is azokkal, akiket mindig és mindenütt meg lehetett találni. A legelső volt közöttük Végh György és Vidor Miklós. Ők az egyetem folyosóin és különböző helyiségeiben voltak megtalálhatók, de ha ott nem, akkor az utca másik oldalán bármelyik presszóban. Azután rögtön az ottani társaság közül kitüntetett engem figyelmével Vajda Endre. Érdekes, hogy akit a legtöbbre tartottam, Nemes Nagy Ágnessel meglehetősen tárgyilagos viszonyban voltam eleinte. Én kissé félnék voltam, ő pedig bizonyos mértékben távolságtartó. A kapcsolatunk és a köztünk lévő hangnem akkor változott meg, jóval később, amikor '57-ben megjelent a *Szárzavillám*, és írtam neki egy hosszú, úgynevezett esszé-levelet, amely szabályszerű bírálatot tartalmazott. Az érdekes módon nagyon megtetszett neki, és azóta is szokta mondani, hogy – bocsánat, hogy ilyet mondok – ez a legjobb, amit valaha róla írtak. Akkor azután a lakásán találkoztunk, tulajdonképpen akkortól fogva kelteződik – nem az

ismeretség, mert az jóval korábbi, '47 elejéről való –, hanem – mondjuk így: – a barátság. Voltak ott mások is, sajnos például Pilinszky Jánost inkább csak láttam helyellközzel, ő nem szeretett ilyen helyeken járni, jobb szerette a meghitt összejöveteleket, lakásokban, egyik-másik barátjánál. Én viszont ilyen helyekre akkoriban nemigen voltam hivatalos. A legelső, ha szabad így mondanom, mert mit tudom én ma már, hogy időben – mert néhány nap különbségekről lehetett legföljebb szó – legelső, akit megismertem, és akivel rögtön barátságot kötöttünk, Rába György volt. Ő akkor a Szabadság-hegyen feküdt egy szanatóriumban, tüdőcsúcshuruttal. Akkoriban olvastam, anélkül, hogy bármikor hallottam volna korábban a nevét, a Magyarokban megjelent, máig – állítom – egyik legszebb verse, a *Kórházi ágyon*. Pár nap múlva azután Galsaival együtt felmentünk hozzá a szanatóriumba. Én rögtön a verssel kezdtem, ő fegyelmезetten feküdt az ágyban, már akkor megválogatta a szavait, figyelmesen végigmért, illetve felmért engem, és attól fogva azután nagyon-nagyon baráti hangon kezelt mindig, és ez a barátság a mai napig megmaradt. Mándyhoz Galsai vezetett el. Mándy pontosan olyan volt, mint ma, évtizedekkel később, aki őt ismeri, tudja. Főlöszleg leírnom, modora, egyáltalán viselkedésmódja, beszédmódja, véleményei pontosan azok voltak, amik később is egész életében. Eleinte, megvallom, egy kissé gyanakodva figyeltem Mándy irodalmi tevékenységét. Az ő egészen különös világképe, ahogy látta az embereket, az életet, és ahogyan írt, valahogy enyhén a modorosság benyomását tette rám, és csak jóval később nyílt ki a szemem az igazi értékeire, arra, amiben ő egyedülálló valaki. Lakatos Pistával is nagyon korán megismerkedtem, ő volt a különc, hogy így mondjam. Nagyon fontos hely volt az úgynevezett stílusgyakorlatok a bölcsészkaron – még a Múzeum körüti bölcsészkarról van szó –, megtörtént, hogy három-négyszáz ember is jelen volt egy-egy rendezvényen, és rögtön az első időkben én itt már többször előadtam, vagy – hogy pontosabban mondjam – felolvastam, éspedig mindig egy-egy fiatal íróbarátomról, Rába Györgyről, Rubin Szilárdról és másokról...

K. L.: *Bocsáss meg, hogy közbevágok. Rubin Szilárd is, Rába György is bejártak ezekre a stílusgyakorlatokra?*

R. L.: Igen, bejártak.

K. L.: *Mándy is?*

R. L.: Mándy is, bár érdekes módon Mándyt az úgynevezett irodalmi élet, rendezvények, előadások nem nagyon érdekelték. Ő szívesebben ült a presszóban vagy a Károlyi kertben egy padon, de bejárt.

K. L.: *Egyetemre ők nem jártak?*

R. L.: Galsai és Rubin jártak egyetemre.

K. L.: *Rubin is járt?*

R. L.: Rubin is járt, sőt Rubin annyira vállalkozó kedvű volt, hogy akkoriban még megkívánták a magunkfajta bölcsésztől, hogy görög nyelvből és irodalomból tegyünk kiegészítő vizsgát. Én vállalkoztam arra, hogy három barátomat, köztük Rubin Szilárdot két és fél hónap alatt megtanítom arra, amit az egyetemen két évig tanítottak. Viszont megköveteltem azt, hogy az utolsó szóig mindig pontosan készüljenek.

K. L.: *És Szilárd készült?*

R. L.: Szilárd készült, jelesre ment a vizsgán akkor, amikor akik két évig jártak az egyetemi tanfolyamokra, azoknak az egyharmadát meghúzták. Rubin Szilárdról ezt nehéz elképzelni, de csakugyan készült.

K. L.: *Mánda egyetemre abszolút nem járt?*

R. L.: Nem, ő nem. Sőt, úgy tudom, a középiskolát sem fejezte be.

K. L.: *Ezt tudom, csak most itthon járt Kanadából Sárkány István, a Zuárd...*

R. L.: Érdekes, amikor a cikkeket olvastam a Dunántúli Naplóban, akkor eszméltem föl a nevére, mondom, hiszen én ezt az embert ismerem, csakugyan ő is ott volt akkor a társaságban.

K. L.: *Ő arra esküszik, hogy Horváth János előadásain egymás mellett ültek. Iván azt mondta, hogy hát ő? a Horváth János előadásán? olyan nincs, az álom lehet.*

R. L.: Hát én sem tartom túlságosan valószínűnek. Arra nem emlékszem, hogy Iván egyetemi előadásokon részt vett volna. Mondom, az ő életmódja és az érdeklődési köre is olyan volt, hogy az egyetemtől meglehetősen távol állott. Még akkor is, amikor írók között volt, tehát úgy is mondhatom, hogy mint írók voltunk együtt, de ő volt talán az egyetlen, aki a legkevésbé szívesen beszélt irodalomról. Mondom, nekem pedig akkor ez töltötte be teljesen a világot, kivéve a tulajdonképpen hivatalos egyetemi stúdiumaimat. Magyar, latin és olasz szakot vettem fel, de tulajdonképpen elképzelésem, amire készültem, és amiről úgy gondoltam akkor, hogy egész életemet az fogja kitölteni, a humanizmustörténet volt, a nagy európai és természetesen a magyar humanizmus. Ez akkor annyira eltöltött, hogy a kollégiumban Gerézdi Rabán – szegény fiatalon és tragikusan halt meg, ő volt az egyik oktatóm, aki ebből a tárgykörből adott elő – a legkomolyabban figyelmeztetett, hogy foglalkozzam valami mással is, mint az olasz humanistákkal, mert még be fogok golyózni. Nem jó ennyire bezárkózni egyetlen stúdiumba. Tulajdonképpen az történt, hogy egy idő múlva, őszintén szólva, kezdtem magam nem túl jól érezni a kollégiumban. Nagyon messzire

vezetne, ha ennek az okait részletesebben ki akarnám fejteni. Az első és legfontosabb az volt, hogy én, aki nem sokkal korábban a kaszárnyának és a háborúnak, a nemkívánatos összecsúszásnak és fegyverkezésnek elég kemény iskoláját jártam ki, soha életemben nem voltam képes behelyezkedni egy olyan közösségbe, aminek a tagjait nem én választottam magamnak, amely készen várt engem, és akikhez nekem idomulnom kellett.

K. L.: *Kikkel voltál szobatárs?*

R. L.: Az úgynevezett családapám Fábián Pali volt, aki később a padovai egyetemen lett előadó. Egyébként őt is én készítettem fel görög érettségire két hónap alatt, kitűnőre vizsgázott, külön dicsérettel. (Ehhez kapcsolódva jegyzem meg: Kretzoiné Valkay Sárít, aki anglicista és amerikanista, őt is így ismertem meg, és ő is hasonló eredménnyel vizsgázott.) A családayám Sallai Géza, aki most Kardos Tibor utóda az olasz tanszéken az ELTE-n, azután Simó Jenő volt a negyedik a lakosztályomban. Ő is Eötvös-kollégista volt. Ahogy visszaemlékszem rá, képtelen volnék valami konkrét emléket citálni, tudniillik soha, egyetlen szót ki nem ejtett a száján, a leghevesebb viták, netán veszekedések közepette is néma maradt, és még szemrehányást is kapott a társaitól, hogy képtelen beilleszkedni a kollégium közösségébe. A legkedvesebb tanárain egyike a kollégiumban Gyergyai Albert volt, aki még télen is reggel hat órakor tartotta a franciaóráit az alagsorban, de akkor én még...

K. L.: *...még föl tudtál kelni...*

R. L.: Bár meg kell jegyezni, hogy éjszaka kettő óra előtt lefeküdni szigorúan tilos volt. Én egyetlen egyszer szegtem meg ezt a szabályt, mert annyira álmos és fáradt voltam, hogy már éjjel egy órakor lefeküdtem. Rövid idő múlva arra ébredtem fel, hogy betódul hozzám az egész kollégium, kirángatnak az ágyból, és úgy, ahogy voltam, pizsamában és – tulajdonképpen nem voltam még eszméletnél –, felállítottak a szoba közepén lévő asztalra, és felszólítottak, hogy tíz perces latin nyelvű beszédben üdvözljem a kollégium ifjúságát, és ahány nyelvtani hibát ejtek, annyi rúgást kapok a fenekembe. Hozzá is fogtam, bár nem emlékszem a rúgások számára, és arra sem, hogyan kerültem vissza az ágyamba, de mindenesetre ez volt a szokás. Ennek ellenére nagyon szívesen látogattam Gyergyai Albert franciaóráit. Ő nem egy egyetemi tanár módszereivel dolgozott, hanem teljesen középiskolás módon, piros tintával javította ki az írásbeli dolgozatainkat, és csodálatos érdemjegyeket tudott ráírni. Például ilyeneket, hogy három fölé, meg kettő alá és a többiek. Rendkívül precíz ember volt. *Le rouge et le noir*-t, Stendhal regényét olvastuk folytatásokban. Illetve először mindig az aznap frissen érkezett párizsi lapokat néztük át, és azokról számoltunk be azután Gyergyainak. Másik nagyon kedves tanárom Szauder József volt...

K. L.: *...nálá doktoráltam én is.*

R. L.: Rendkívül kedves, melegszívű és hallatlanul művelt ember volt. Később, amikor már nem voltam a kollégium tagja, és egyszer nagyon rosszkedvűen és éhesen, mert már két napja nem ettem, mászkáltam Pesten, az utcán, találkoztam vele. Megkérdezte, hogy mi a bajom, és amikor mondtam, hogy most pillanatnyilag éppen az, hogy két napja nem ettem semmit, azonnal benyúlt a zsebébe, elővett egy húszforin-

Kabdebo Lóránt, Szirtes Gábor és Pomogáts Béla 2015-ben a Petőfi Irodalmi Múzeumban

tost és a kezembe nyomta, meglökött és megmutatta a legközelebbi vendéglőt, hogy hova menjek be. Rengeteget tanultam Gáldi Lászlótól, aki ugyan kissé extravagáns ember hírében állott, de csak úgy ömlött belőle a tudás. Azután legszigorúbb tanárom maga Tomasz Jenő volt, aki latin klasszikusokat olvastatott velünk. Ő rendkívül szigorú volt, azt hiszem, kissé talán félre is ismertem, azt hittem róla, hogy igazában nincs kapcsolata a hallgatókkal. Csak később derült ki egy véletlen eset alkalmával, hogy mennyire szíven viselte minden egyes kollégiumi tagnak a sorsát, többek között az enyémet is.

K. L.: *Mi lett vele?*

R. L.: Korán meghalt, pedig igazán mondhatom, hogy életerős, délceg ember volt. Nem tudom, mi okozta az egészen meglepően korai halálát.

K. L.: *És miben segített téged?*

R. L.: Tudod, mindjárt az elején beiratkozni, pénzt szerezni. Azután viszont, neki köszönhetem, ami a közvetlen okot adta a kilépésemre. Nekem már Pécsen Kardos Tibor volt a legkedvesebb professzorom, aki rendkívüli módon kitüntetett professzor léte, nyugodtan mondhatom, a barátságával. Érdekelte minden sor, amit akkor leírtam, mindent komolyan elolvasott, megbírált, előadásokra kért fel, de gondja volt arra is, hogy van-e mit ennem, nemcsak nekem, hanem apámnak, anyámnak és a testvéremnek is. Nemegyszer megtörtént az inflációs időkben, hogy amikor ment haza az egyetemről, azon az utcán ment keresztül, ahol én laktam, bekopogott az ablakon és egy arasznyi kolbászt vagy egy kis darab kenyeret nyújtott be az ablakon, hogy aznap is legyen mit ennünk. Később is mindent elkövetett, hogy segítsen rajtam, előmozdítsa a pályámon. Sajnos korán megtudták a kollégiumban, ahol őt nem tudom, miért, de nem szerették, hogy ő az én patrónusom, és amikor felvettek, tulajdonképpen ennek ellenére vettek fel. Ennek az okait máig nem értem. Őt közben a Római Magyar Akadémia igazgatójává nevezték ki, és azt az évet, amit én a kollégiumban töltöttem, ő Rómában töltötte. Nomármost többek között Tomasz Jenő is – mondom, a mai napig számomra érthetetlen okokból – meglehetősen ellenséges érzülettel viselkedett Kardos Tibor iránt, és egyszer szóváltásra került a sor közöttünk éppen Kardos Tibor miatt. Ő rendkívül gúnyos modorban nyilatkozott, amit én szabályszerűen kikértem magamnak, mert igen nagyra becsültem Kardos Tibor professzor urat, és utána bejelentettem, hogy távozom. Akkor Tomasz Jenő kissé megijedt, utánam jött az utcára, amikor kimentem a kapun, vállamra tette a kezét és azt kérdezte nagyon komolyan: jól meggondoltam, amit teszek? Mondtam, hogy igen. Tavaly olvastam Szász Imre kitűnő könyvét, a *Ménesi utat*, és abból értesültem, hogy mi történt nem sokkal távozásom után. Azt hiszem, hogy a gondviselés műve volt, hogy én önként kiléptem, és el nem tudom képzelni, mi történt volna velem, hogy ha maradok, de az biztos, hogy semmi jó.

K. L.: *De ekkor még maradtál te Pesten, és maradtál pesti egyetemista.*

R. L.: Maradtam Pesten, maradtam pesti egyetemista. Egy esti egyetemi bulin megismerkedtem egy bölcsész kollégával, akit ugyan régebben is láttam többször már – Kuncz Egonnak hívták –, és éjfél után, mivel nem volt hol aludnom, azt mondta, menjek el hozzá. El is mentem, ott is maradtam egy jó fél évig, nála laktam, és vele csináltam azután '47 tavaszán azt az Igen című kis lapocskát.

K. L.: *Kuncz Egon Kuncz Aladárnak valami rokona volt?*

R. L.: Nem, a szülei már nem éltek.

K. L.: *Tehát akkor az Igen!*

R. L.: Először többféle címmel próbálkoztunk, ha jól emlékszem, a legelső az volt, hogy Jel. Aztán nem tudom már, hogy miért, de ezt elvetettük, és arra sem emlékszem már, hogy az Igen-t ki javasolta, mindenesetre ebben állapotunk meg. Nem ez volt az első kísérlet, hogy mi, akkori fiatalok – már az Újhold megvolt, és jelentkezhattünk a többi folyóiratnál is, de – mi ezt – azt hiszem, ez jellegzetes nemzedéki tünet –, ezt mégis fontosnak éreztük. Hogy a miénk legyen. Hivatalosan, mert valamiféle fedőszerv kellett, úgy jelentettük be az egészet, hogy a bölcészek folyóirata lesz, tehát folyóiratnak, vagyis periodikának számított, reméltük, hogy megjelenhetünk rendszeresen.

K. L.: *Az Újhold tehát akkor már volt.*

R. L.: Hogyne, hogyne, volt az Újhold, de mi valamiképpen kissé külön társaságot alkottunk. Jellemző volt például, hogy a Centrál kávéházban, amit a Nyugattól örökölt a Magyarok folyóirat, hetenként egyszer este összetolt hosszú asztalok mellett Kéry László, a főszerkesztő az asztalfőn ült, és két sorban a munkatársai, illetve akik egyáltalán már komoly írónak számítottak, Galsai, Rubin, én és esetleg még egyik-másik barátunk egy külön kis asztalnál ültünk le szerényen, és néha vágyakozva pislogtunk a nagy asztal felé. Egyszer csak onnan felkelt valaki és odajött hozzánk, következő szöveggel: Kéry azt mondja, hogy üljetek át a mi asztalunkhoz, de a végére. És mi rendkívül meghatódtunk és valóban felkeltünk és át is ültünk a legvégére, de szólni természetesen még nem mertünk. Namármost ilyen körülmények között magától értetődött szinte, hogy magunk is akartunk valamit csinálni, mert valahogy túl nagyak rémlett a távolság közöttünk és a gyakorlók között. Így jutott eszünkbe azután az Igen. A legfőbb nehézség természetesen az volt, hogy ezt a lapot természetesen finanszírozni kellett. Egyébként olyanokban, akik kéziratot adtak, és akik részt vettek volna a szellemi irányításban, igazán nem volt hiány. A leglelkesebb Vargha Kálmán volt, akit én talán minden akkori barátom között a legjobban szerettem, a legközelebb állónak éreztem magamhoz, vele leginkább baráti, intim hangot sikerült megütni. Odáig ment például a dolog, hogy egyszer megkért, kísérem el őt a Kálvária térre, ahol gyerek volt és felnőtt, mert meg akarja mutatni a gyerekkora színhelyét. Ez nem nagy dolog, de mindenesetre mutatja, hogy csakugyan vonzódott hozzám, én ugyanúgy őhozza. Rendkívül lelkes fiatalember volt, szaladgált jobbra-balra, kéziratokat szerzett és egyáltalán minden ügyes-bajos dologban készséggel segített. Arról negyven év után értesültem, hogy a szerkesztést illetően ő tulajdonképpen Rába Györgyre gondolt, és valóban lehetett valami a dologban, mert, ahogy nem olyan régen megtudtam, a mi vállalkozásunk állítólag már nem az első felvonás volt. Az egyik érdekelt így fejezte ki magát. Én mindenesetre úgy tudtam, hogy valóban nem az első felvonás, de hogy egyáltalán lett valami a dologból, az néhányunknak volt köszönhető. Jelentkeztek is seregestül a fiatalok, és Kuncz Egónak a lakásán, ahol magam bejelentetlen albérlő voltam – sok bajom is volt a házmesterrel, mikor néha

későn mentem haza és zárva volt a kapu –, elég az hozzá, hogy éjszakánként ottan a padlón kiterítettük a kéziratokat és ott szerkesztettük meg az Igent.

K. L.: *Helyileg hol volt ez?*

R. L.: A Katona József utcában. Most tizenharmadik kerület. Kuncz Egon szerezte meg a lapengedélyt. Elkészítettük a kérvényt. Azokban a napokban bölcsész bál volt a Bristolban és a következő haditervet eszeltük ki. Merthogy lapengedélyt szerezni nem volt olyan könnyű dolog, de a miniszterelnökségről a sajtófőnököt meghívtuk a bálra, és néhány barátomnak megmondtuk, hogy addig itassák a sajtóüggyek felelő-sét, amíg már azt sem tudja, hogy hívják, akkor tegyék elé a kérvényt és írassák alá vele. Ezt csakugyan így, szóról szóra le is bonyolítottuk. Igen, de ott volt még a nyomda. Közel kilencszáz forintba került a példányok kinyomtatása és a nyomdász határidőt szabott...

K. L.: *Mennyi példányban, nem emlékszel?*

T. L.: Sajnos a példányszámra nem emlékszem, és nem akarok a hasamra ütni, úgy körülbelül háromszáz körül lehetett, de ez lehet kétszázötven is, meg ötszáz is. Nem tudom, valahogy így. És kijött a példány, az utolsó pillanatban kineveztük antológiai-nak, mert beláttuk, hogy ha már az első szám megjelentetése is ilyen körmönfont akciókra késztet bennünket, akkor semmi reményünk a folytatásra, tehát egész egyszerűen legyen ez egy gyűjtemény, melyet a fiatalok írnak. És akkor már nem is voltunk tekintettel arra, hogy ki bölcsész, ki nem bölcsész, vagy ki volt az valamikor, elég volt az hozzá, hogy közel állónak éreztük magunkhoz, és megfelelő kéziratot kaptunk. Amikor kijött a lap, akkor megszálltuk az egyetem épületét, elálltuk a kaput, a folyosók nyílásait, úgyhogy emlékszem, volt valaki, aki az ablakon ugrott ki, csak meneküljön előlünk. De nekünk létkérdés volt, hogy két-három napon belül minden példányt eladjunk, hogy ki tudjuk fizetni a nyomdát. Vargha Kálmán azt állítja most, hogy a bölcsészeti elnöke, Rózsa Ödön csak úgy belenyúlt a zsebébe és odaadta a nyomdaköltséget. Nekem erről semmi tudomásom nincs, akkor sem hallottam egy árva szót sem ilyesmiről. Őszintén szólva, el sem bírom képzelni, mert a világon nagyobb és skrupulózusabb bürokratát, mint ez a Rózsa Ödön, nem tudok elképzelni.

K. L.: *Ővele mi történt?*

R. L.: Ő a kisgazdapárt tagja volt, és mint a párt embere lépett fel az egyetemen, '48-ban ugyanúgy eltűnt, mint mások. Sikerült az eladott példányok árából összeszedni a nyomdaköltséget, az utolsó órában kifizettük a nyomdászt és fellélegeztünk.

K. L.: *Milyen nyomda volt ez?*

R. L.: A Szent István körúttól délre egy kis utcában volt egy maszek nyomda, a nevére már nem emlékszem, a példányon rajta kell, hogy legyen. Mint szerkesztő én szerepeltem, a kiadvány kiadójaként pedig Kuncz Egon barátom. Vargha Kálmán soha egy árva szót nem szólt arról, hogy másféle elképzelései is voltak. Utána még két évig leveleztünk egymással és a legjobb barátok voltunk, úgyhogy nagyon sajnáltam, amikor az ötvenes évektől fogva – amikor általában is meglazultak az emberi kapcsolatok –, már csak Rába György leveleiből értesültem időnként róla, mert kollégák voltak az Intézetben. A kiadványunkra nagyon büszkék voltunk, és pedig akkor nemcsak úgy, mint most, hogy egyáltalán csináltunk egy ilyen huszárcsínyt, mert nehéz volna másnak neveznem mai szemmel nézve, hanem a tartalmára is büszkék voltunk, és kíváncsiak, hogy a nagyok mit szólnak hozzá. A legelső utunk Cs. Szabó Lászlóhoz vezetett, aki akkor a Duna parton lakott, és éppen egy angol irodalomtörténetet írt, ami aztán soha nem jelent meg, a mai napig sem. Amikor beállítottunk hozzá, éppen egy zoknit húzott fel, és odakiabált az előszobába egy nyomdászgyerekeknek, erre még emlékszem: a Keats-et holnapra tudom szállítani! – utána fölívágta a fejét, és kérdezte, hogy mit akarunk. Mert Kuncz Egonnal jelentkeztünk nála, megmondtuk, hogy miért bátorokdtunk tiszteletünket tenni, és átadtunk neki egy példányt. Pár nap múlva újra elmentünk hozzá. Két dolgot említett belőle, ami tetszett neki. Az egyik Rubin Szilárd tanulmánya volt, akkoriban két nagyon nagy feltűnést keltett, és máig azt hiszem, kitűnőnek tartott filmről, *Latin film – germán film* címmel. A latin film *A szerelmek városa* volt (*Les enfants du paradis*), a másik pedig *L'éternel retour* Cocteau-tól, *Az örök visszatérés*. Ezeket állította párhuzamba Rubin Szilárd, nagyon ügyesen. A másik pedig az én nemzedéktanulmányom volt, ami érdekelt Cs. Szabót. Emlékszem még, hogy nagy, széles gesztusokkal beszélt, általánosságban tett akkor nagyon érdekes kijelentéseket. Máiról beszélt például, és „üresen járó malom”-nak nevezte, erre még emlékszem, és egyáltalán: nagyon elégedetlen volt mindennel. Tulajdonképpen nekem ezek után örülnöm kellett volna, úgy illett volna, hogy valami jó érzés töltjön el, de én nem tudom megmondani, hogy mi történt velem, ilyesmi sokszor előfordult életemben később is, lejöttem és leültem a Duna part lépcsőjére, körülnéztem a városon, és valami olyan érzésem támadt, hogy ez nem a kezdet, amit most csináltunk, hanem valaminek a vége. Természetesen ez az érzés minden logikával szemben állt, de engem olyan hatalmas erővel rohant meg, hogy órákig nem tudtam felkelni a lépcsőkről, és nagyon leverten mentem haza. Természetesen olyan könnyen azért nem adtuk fel a dolgot, és Budapesten is, Pécsen is, ki-ki a maga módján bekapcsolódott...

K. L.: *Mondod, hogy elmentetek a „nagyokhoz”. Kibez juttattátok még el?*

R. L.: Volt, akit útközben kaptunk el, ilyen volt például Devecseri Gábor. Emlékszem, a Múzeum körúton jött velünk szembe, és gyorsan odaadtunk neki egy példányt. Az ő megszokott, kedves modorával a kezébe vette, nézegette és mosolyogva mondogatta magában a címet, hogy Igen. Azt mondja, ez nyilván arra akar célzás lenni, hogy ezt

a mi kacsalábon forgó várunkat, ezt az újdonsült demokráciánkat valamiképpen megtámogassuk. Nem szólunk semmit, megköszöntük és továbbmentünk, de – már nem tudom, hogy kinek – másoknak is küldtünk természetesen, illetve ha arra járunk, adtunk. Érdekes, hogy az Újhold folyóirat részéről semmiféle megjegyzésre nem emlékszem, és azt hiszem, nem is voltak megjegyzések, se pozitív, se negatív. Mindenesetre, akiket ismertünk közülük, továbbra is baráttan viselkedtek velünk, de feltűnést, hogy úgy mondjam, még a szó legenyhébb értelmében sem tapasztaltunk. A pécsi Sorsunkban megjelent egy rövid kritika róla, Harcos Ottó írta, és nagyon nehezményezte a nemzedéki szemléletet...

K. L.: *Ő ki?*

R. L.: *Ő* egy időben szintén az Eötvös Collegiumban volt, de nem lakott a kollégistákkal, hanem Kereszturyéknál lakott, akiknek a földszinten volt a lakásuk, úgy is került oda, hogy már eleve bejáratos volt.

K. L.: *Ez valódi neve volt?*

R. L.: Igen, valódi neve volt. Még két emberről beszélnék, aki nagyon fontos volt. Az egyik – szintén még ezekben a hónapokban – Nemeskürty István, aki azután egyik legjobb barátom lett, és amikor a következő évben ősszel ismét nekiugrottam, hogy folytassam az egyetemet, de akkor nem volt hol laknom, – igaz, hogy Kodolányi János kérte, engedjem meg, hogy bejelentsen engem az ő lakásába, nehogy nemkívánatos társbérletet rakjanak a nyakába...

K. L.: *Még a Pasaréten?*

R. L.: Igen, még ott a Pasaréten, és én oda be voltam jelentve, de ezt nem úgy értette, hogy én ott is lakjam...

K. L.: *Te nem is laktál nála sosem?*

R. L.: Nem, egy éjszakát töltöttem ott a padlón fekvé, – ellenben Nemeskürty Pista nagyon kedvesen megkért, hogy költözsem hozzájuk, a Ráday utcába, és egész egyszerűen legyek a vendégük. Oda is mentem és királyi módon bántak velem, egy teljes hónapig laktam náluk, szobalány tolt be reggel kerek kocsin a reggelimet és így tovább. Egy idő múlva már én éreztem azt, hogy ennek véget kell vetnem, ez nem lehet így tovább, és akkor gondoltam arra, hogy Kodolányit kérem meg, hogy nála lakhassam, hogy folytathassam az egyetemet. Ő azonban akkor úgy fogadott, hogy még aznap este legjobbnak láttam vonatra ülni és visszajönni Pécsre.

K. L.: *És ki volt a másik, akiről említést akarsz tenni?*

R. L.: Miközben Nemeskürtyéknél laktam, Nemeskürty hozott nekem egyik nap egy cédulát Rónay Györgytől, aki arra kért, hogy keressem fel, bár soha nem láttuk egymást, nem ismertük egymást. Én adtam két esszét már nem tudom, hova, ahol valami okból nem tudták közölni, mert nem vágott a téma, és ez a valaki eljuttatta Rónay Györgyhöz, aki kíváncsi lett rá. Mondta, hogy a rózsadombi lakásában egy nap délután három óraker – még erre is emlékszem – keressem fel. Ez nagy megrökönyödést keltett a barátaim között, mert azt mondták, hogy Thurzó Gábor, aki Rónay legjobb barátja volt akkor, meggondolja, mielőtt beállít Rónay Györgyhöz, és előtte napokig beszélnek a dátumról. Hogy ez igaz volt-e? Nekem ezt mondták, mindenesetre nagyon nagy élmény volt a Rónayval való találkozás, máig az egyik legszebb emlékem. Délután három órától este tíz óráig, bár többször menni akartam, nem eresztett el magától. Mindenről beszélhettünk, ami egyáltalán szóba jöhetett köztünk. Utána még le is kísért a dombról késő este, és további kéziratokat kért tőlem a Vigília részére. Egyet, ami a megszűnése miatt a Sorsunkban nem jelenhetett meg, egy nagyobb tanulmányt, közölte is Takács Gyuláról. Ezzel azonban akkor be is fejeződött ez a kapcsolat, de nekem nagyon kedves emlékem.

K. L.: *Te ezek után hazajöttél?*

R. L.: Hazajöttem és a Sorsunkhoz kezdtem járogatni.

K. L.: *Egy anekdotát kezdte a felvétel előtt mondani Darázs Endréről. Még a pesti idők-ből.*

R. L.: Negyvenhétben, nem túl érdekes, csak jellemző mindnyájunkra és az egész akkori életmódunkra. Én akkor – és ez egyáltalán nem volt újság – már megint legalább két napja nem ettem semmit, és átmentem a szomszédos vendéglőbe, hátha van ott egy ismerős, és hozzájutok legalább egy leveshez. Darázs Bandit találtam ott, és mondtam neki: Bandi, hidd el, hogy nagyon éhes vagyok, nem tudnál nekem adni pár forintot, hogy itt legalább egy levest vagy egy főzeléket megegyek? Idegesen kutatni kezdett a zsebeiben, előhúzott egy tízforintost és odaadta, az pedig akkor nem volt kis pénz. Nomármost, nekem abban a pillanatban eszembe jutott valami, hogy egy pillanatra még, mielőtt megebédelek, visszamegyek a Darlingba, mert valamit elfelejtettem ott egy barátomnak mondani, és hátha időközben elmegy. Vissza is mentem, de alig tettem be a lábam, mögöttem megint nyílt az ajtó, és megjelent az ajtóban egy pécsi lányismerősöm, aki akkor jött fel az egyetemre és valami egészen tüneményes jelenség volt, az egész presszó közönségében elállt a lélegzet, és csak bámulták. De rögtön megismert, és barátságosan megszólított, azt mondta, hogy üljünk le. Le is ültünk, odajött egy pincérnő, kérdezte, hogy mit parancsolunk? Én zavaromban azt mondtam, hogy két konyakot kérünk. Ami körülbelül tíz forintnak felelt meg. Pár perc múlva nyílik az ajtó, bejön Darázs Bandi, megmerevedik, rám néz, felordít és azt mondja: Te Rajnai! Te az előbb azt mondtad nekem, hogy éhen halsz, és most

itt konyakozol egy nővel! Én aztán magyarázhattam, amit akartam, nem hitte el egy szavamat sem.

K. L.: *Mikor jössz vissza Pécsre, dátumszerűen?*

R. L.: Én többször jöttem vissza.

K. L.: *Na jó, mikor hagyod ott a pesti egyetememet?*

R. L.: Véglegesen? Akkor nem úgy éreztem, hogy véglegesen, de úgy sikerült, '48 végén, '48 utolsó heteiben. Akkor azután beláttam, hogy ez így nem megy. Próbálkoztam ugyan Pesten többféle módon is, albérleti szobákat kerestem, de rettenetesek voltak, azután valaki azt ajánlotta, hogy egy népi kollégiumba vetessem fel magamat. El is mentem valahova, de alig léptem ki a körfolyosókra, benéztem a szobákba, valami rettenetes látvány volt, tipikusan háború utáni még, el nem tudtam volna képzelni, hogy egy napot is kibírjak ott. Közben édesapám meghalt, idehaza édesanyámnak egy fillér nyugdíja nem volt, a húgom is állás nélkül, csak én próbálhattam meg, hogy tehetek itt valamit és szerzek egy pár forintot. Magától értetődően a Sorsunkhoz mentem és sikerült is a húgomat egy jó fél évre titkári teendőkkel megbízatni, ő intézte a Sorsunknak az adminisztrációját. Akkor azután a barátaimmal ott töltöttük szinte minden nap reggeltől estig minden időnket. Segítettünk a lapnak a gyakorlati teendőket lebonyolítani, nyomdába szaladgáltunk, de kéziratokat is kértünk, főleg budapesti barátainktól, közöltünk is tőlük, amit tudtunk, és a legfontosabb az volt, hogy Várkonyi Nándorral olyan barátságot kötöttem, ami az elkövetkező húsz esztendőben meghatározó volt. Tudniillik a Sorsunk megszűnése után és egyáltalán mindennek a megszűnése után tulajdonképpen egymásnak maradtunk meg, és ez azután életem egyik fő meghatározó élménye volt minden tekintetben.

K. L.: *Pesti időszakodban az Újholdon kívül más kortársaiddal, népi kollégistákkal, vagy a Válasz gárdájával nem találkoztál?*

R. L.: Érdekes módon nem. Pedig szinte ötpercenként találkoztam olyan emberekkel, akik mondjuk ilyen irányba terelhetek volna, de nem emlékszem. Lakatos Pistával voltam később a legjobb viszonyban, kölcsönösen látogattuk egymást és bár kissé különöncnek találtam a gondolkozását, ezt hamar megszoktam, mert rendkívül eredeti valaki volt, és az eredetiséget mindig szerettem. A stílusgyakorlatokon ő is állandó szereplő volt.

K. L.: *És ki volt a vezető? Ezen vitatkozott össze utóbb ugyanis a két jó barát, Lakatos Pista és Vargha Kálmán.*

R. L.: A vezető hivatalosan Waldapfel József professzor volt, aki tulajdonképpen csak rábeszélésre vállalta a védnökséget, gyakorlatilag ő nemigen szolt bele a dolgokba. Valószínűleg Vargha Kálmán volt az igazi lebonyolítója ezeknek az összejöveteleknek, de mellette még mások is. Tulajdonképpen mindig alkalomról alkalomra külön beszéltük meg nemcsak a témákat, hanem azt is, hogy ki fogja az egészet megszervezni, nyélbe ütni. Nem emlékszem arra, hogy valami kiépített, merev szervezet dolgozott

Galsai Pongrác, Várkonyi Nándor, Harcos Ottó és Rajnai László az 1950-es évek végén

volna ott. Mindenki beleszólhatott a dolgok menetébe, mindenki tehetett javaslatokat, tulajdonképpen minden későbbivel ellentétben inkább úgy emlékszem az egészre, mint egy igen nagy létszámú, de lényegileg mégiscsak egy baráti társaságnak az időközönkénti összejöveteleire. Waldapfel József ült a katedrán, és csak akkor szólalt meg, amikor valamit már komolyan kifogásolt. Erre azonban ritkán került sor. Érdekes módon engem nem tudott megmagyarázni magának. Egyszerűen nem hitte el, hogy munkás, vagy helyesebben munkanélküli munkásnak a családjából származom, és amikor több nézetemmel és felfogással az irodalomról nem tudott egyetérteni, akkor ezt azzal magyarázta, hogy ő holtbiztos abban: valami nagytőkés, vagy földbirtokos családból származom. Én nem akartam őt az ellenkezőjéről meggyőzni, mindenesetre emberileg nagyon jóindulatú volt hozzám, és semmiféle módon nem érezte, hogy ő egyetemi professzor, én pedig egyszerű hallgató vagyok. Viszont nagyon sokat tanultam Imrétől, mármint Trencsényi Waldapfel Imrétől, akinek nagyon szívesen látogattam az előadásait, úgy is, mint a humanizmus leendő komoly kutatója, mert ő aztán kitűnően értett ehhez is, mint minden máshoz, és élvezet volt hallgatni az előadásait. Csak nagyon szomorúan láttam, hogy alig négy-öt hallgatója

ténfergett mindig a teremben. Másik, nem mindennapos élményem az egyetemről Füst Milán előadásai. Hát ő egy egészen külön fejezet lenne, hogy úgy mondjam. Nem túl sok előadását hallgattam, de azok egytől egyig felejthetetlenek voltak. Rapszodikusán váltogatta a témáit, akkor, amikor Thomas Mannról vagy Tolsztojról tartott előadást, egyszer csak minden átmenet nélkül, valami képzettársítás révén megszakította az előadását, mert eszébe jutottak héber zsoltárok, és elkezdte őket énekelni a katedrán. Semmi nem kötötte, teljesen az impresszióira bízta magát. Egyszer egy ilyen alkalommal egy hallgató felállt, és hogy unalmát jelezze, kiment az ajtón. Füst Milán kétségbeesetten ugrott fel a katedráról, utánarohant és kiabált: Uram, hova megy, jöjjön vissza, hát nem tudja, nem látja, nem érzi, hogy micsoda isteni dolgokat mondok?!

K. L.: *Az esztétikáját adta elő?*

R. L.: Azt, igen, igen. De egyáltalán, aki őt csak egyszer is hallotta, látta, az azt hiszem, soha nem felejt el. Emlékszem, a Fővárosi Könyvtár központi épületében egyszer Tolsztojról tartott előadást. Az előadást délután négy órakor kezdte és este tíz órakor fejezte be. Addig beszélt egyfolytában. A terem eleinte zsúfolásig tele volt, legalább háromszáz ember lehetett ott, a végén már csak ketten maradtunk Mátyás Ivánnal. Emlékszem, én azért, mert kíváncsi voltam arra, hogy Füst Milán mit mond, Mátyás Iván pedig a figurát élvezte, hogy így mondjam. De Füst Milán nem vette észre, hogy közben kiürült a terem. Különben tikkje volt, állandóan rángatta a fejét, és a végén már nem is a hallgatósághoz beszélt, hanem egyenesen Tolsztojhoz és időnként felkiáltott, amikor valami gyönyörű részét taglalta a *Karenina Annának*: Mondd már meg nekem, áruld el végre, Nyikolájevics Leó bátyuskám, hogyan csináltad te ezt?! Ez volt az előadói modora.

* * *

1988. június 9.

Szalai Éva: *Szeretném megkérdezni, hogyan ismerkedett meg Kodolányival.*

R. L.: Ismeretségünk két irányból indult. Az első a műveivel való ismerkedés volt, ezt követte a személyével való megismerkedésem. Először csak közvetve, később pedig közvetlenül, de ez későbbi esemény. Tizenöt éves lehettem, a pécsi jezsuiták gimnáziumába jártam. Kortárs irodalmat, a harmincas-negyvenes évek irodalmát megtalálni ott legfőjebb rendkívül megtűrten és nyomaiban lehetett. Ennek ellenére, meg kell mondanom, hogy a könyvtár kitűnően fel volt szerelve, nekem egészen érettségiig szinte minden igényemet kielégítette. Amit a múltkor mondtam neked, Lóránt, hogy a magyar irodalmi értesültségem a XIX. század végével befejeződött, ezt nem kell teljesen szó szerint venni. Mert például Babits európai irodalomtörténete már tizen-

négy éves koromtól kezdve a Bibliám volt, hogy így mondjam. Nem sokkal az érettségi előtt a Nyugat nagy íróival én már tulajdonképpen végeztem. De különben akkor mégiscsak jól mondtam, mert ez mégsem volt azonos az első világháború utáni irodalommal. Elég az hozzá, hogy ebben az egészen megszárt anyagban is felfedeztem tizenöt évesen Kodolányi *Julianus barátját*. Nem szégyellem bevallani, hogy hallatlan gyönyörűséggel olvastam. Ebben nemcsak az játszott szerepet, hogy bár egy tizenöt éves gyerek esztétikai érzéke inkább csak ösztönös, mint tudatos, megéreztem, hogy a regény nem közönséges technikával és ismeretekkel lett megírva, de ugyanannyi része volt annak is, hogy történelmi regény volt. Engem a történelem mindig rendkívül érdekelt, már kilencéves koromban világtörténelmet olvastam, régi magyar világtörténelmeket, egyiptomiakat, görögöket, rómaiakat. Rendkívül izgatott és érdekelt mindaz, ami történelem. Tizenkét-tizenhárom éves koromban világotutazónak készültem, és úgy éreztem, az utazás térben tágítja ki a meglehetősen szűk világot, a történelem ellenben párhuzamosan azzal időben. És ezért mindent elolvastam, ami ilyen tárgyú volt. A *Julianus barát*tal határozottan szerencsém volt, mert a magyar középkor kellős közepébe vezetett, és bár nem tudtam, de valamiképpen éreztem, hogy nagyon sok személyes élményét, legbelső mondanivalóját is elmondja benne az írója. Pusztán annak a világnak a meglehetősen hű rekonstrukciója ugyanúgy megfogott, mint a könyv esztétikai értékei. Azt hiszem, hogy ezzel én akkoriban nagyjából be is fejeztem a műveivel való ismerkedést, egészen más irányba fordultam. Érettségi után, illetve 1942 decemberében a Janus Pannonius Társaság Pécsen fellépett az akkori vármegyeházán, egy rendszeres program egyik pontjaként meghívták Kodolányi Jánost előadni, aki egyébként a Társaság társelnöke is volt. A terem zsúfolásig megtelt, én csak a karzaton kaptam valahol helyet, és az recsegettropogott, minden pillanatban attól lehetett félni, hogy leszakad. Mindenesetre én ott voltam, és meghallgattam az író előadását. Ez 1942 decemberében volt, a háború teljes erővel tombolt, elsősorban a keleti harctéren, tehát a Szovjetunió területein. Kodolányi előadása közvetlenül kapcsolódott az akkori aktualitásokhoz, tehát a keleti fronton folyó harcokhoz. Meg kell jegyeznem, hogy Magyarország akkor még a náci Németország szövetségese volt, és együtt harcoltak a keleti fronton. Emlékszem, Kodolányi körülbelül a következőket mondta: A háborúnak előbb-utóbb vége lesz. Amennyiben a németek győznének, Magyarországról az egész magyar lakosságot ki fogják telepíteni a Szovjetunió sztyeppéire, és akkor én, ha még élni fogok, nem megírni fogom a műveimet, hanem este, a tábortűz mellett fogom elmesélni őket, ott a pusztán, ahova kitelepítettek bennünket. A közönség első soraiiban ott ült a püspök, a főispán, az alispán, a polgármester és a többi notabilitás. Egy pissenés sem hallatszott. Hogy magukban mit gondoltak, azt nem tudom. Mindenesetre az előadás így zajlott le, utána megrohanták Kodolányit valószínűleg régebbi barátai, hívei, ismerősei, rajongói, hát én még csak gondolni se mertem arra, hogy a közelébe menjek. Mindenesetre ezt később megírtam neki, amikor már személyesen ismertük egymást, egy levélben, és megemlítettem, hogy nem kis csodálkozásomra – hiszen ő nem számított éppen klerikális érzelműnek – az előadás után egy fiatal jezsuita odament

hozzá, és Kodolányi néhány szó beszélgetés után a nyilvánosság előtt átölelte a fiatal papot. Azt mondta: miért nem jöttél te is oda, veled ugyanúgy elbeszélgettem volna. De ez nekem eszembe sem jutott. Döntő fontosságú volt a továbbiakban, amikor 1947 második felétől és még inkább 1948-ban, amikor a Sorsunk szerkesztőségében lebzseltem, nemcsak segédkeztem, hanem minden számban megjelent valamim (ugyanígy Pesten is, nem is tudom, miért állítottam le ezeket a dolgokat), hamarosan megtudtam Várkonyi Nándortól, akivel már aztán inkább a lakásán találkoztunk eszténként, hogy legjobb barátja, fiatalkori barátja Kodolányi János. Akkoriban jelent meg, '48 kora nyarán vagy késő tavaszán, pontosan már nem tudom, a *Vízöntő*. És Várkonyi Nándor, lévén Kodolányi egyik legjobb és legközelebbi barátja, Péccsett mindenesetre a legelső, rögtön megkapta a könyvet, az ő szokása szerint egy nap alatt el is olvasta mind a két kötetet. Tudniillik éppen a süketsége miatt teljesen a szemére utalva nem olvasott, hanem fényképezett a szemével. Egyszer csinált egy próbát előttem. Kinyitott egy könyvet olyan átlag tükörrel, átlag szedéssel, amíg azt mondtam: egy-kettő-három, addig nézte, aztán ideadta a kezembe, és azt mondta: most figyelj, elmondom ezt az oldalt, fejből, végig. Figyeld meg, hogy ejtek-e hibát. Nem ejtett hibát. Ő így olvasott. Ennek az volt a jó oldala, hogy naponta átlag három-négy könyvet tudott elolvasni, a hátránya viszont, amiről én nem akartam neki beszélni, bár észrevettem, hogy bizony eléggé tünékeny, röpké benyomásai voltak az olvasmányairól. Főleg a jó műveket mégiscsak lassabban kellene olvasni, és jobban elgondolkodva. Az volt az ő kedvenc szava: összbenyomás. Folyton ezt emlegette, ezért nem szerette az elemzéseket, mindig csak az összbenyomásra hagyatkozott, éppen emiatt, amit az előbb említettem. Elég az hozzá, hogy a *Vízöntőt* is egy nap alatt olvasta el. Másnap bejött a szerkesztőségbe a könyvvel a kezében, és szinte magánkívül újságolta, hogyan ismerte fel önmagát és a többi kiválóságot, nemzedéktársait, írótlársait a regényben. Feltétlen elismeréssel beszélt a könyvről. Odaadta, hogy olvassam el. El is olvastam, nekem is nagyon tetszett. Minden új volt benne. Először is a téma. Ki gondolt valaha is arra, hogy regényt, mégpedig nagy terjedelmű regényt lehet írni prehistorikus korokról, sumérokról, a nagy mezopotámiai kultúráról, meg lehet eleveníteni a Gilgames-eposzt, és az író a legszemélyesebb önéletrajzát, benyomásait is beleírhatja, kortársait megjelenítheti. Őszintén szólva, nekem sosem volt túl nagy véleményem a kulcsregényekről, eleve valahogy viszolyogtam ettől az írói megoldástól, mint ahogy azokért a regényírókért sem rajongtam, akik notesszal a kezükben járták az országot, szó szerint feljegyeztek mindent, és tényleg szó szerint beleírták azután a könyveikbe. A fantázia hiányát éreztem, ami egy regényírónál mégiscsak kötelez, hogy a képzelete szabadon mozogjon. Elég az hozzá, hogy ebben az esetben ez sem bántott. Valószínűleg azért nem, mert egyrészt aki ezt nem tudta, azt egyáltalán nem zavarta az olvasásban, másrészt pedig, aki tudta, hogy kik a regény szereplői, azok felfokozott kíváncsisággal olvasták a történetet, és hasonlították össze a regénybeli figurákat az eredeti „példánnyal”. Akkoriban nálam, hogy egy irodalmi mű megnyerje a tetszésemet, és hogy én arról írjak, egy pillanat műve volt, semmiféle meggondolás nem játszott közre. Várkonyi Nándor volt a Sorsunk főszerkesztője, akiről tudtam, hogy ha

valami, akkor egy írás erről a regényről feltétlenül jól jön neki. Meg is írtam, de '48 áprilisában – ha jól emlékszem – megszűnt a Sorsunk, részben az anyagiak hiánya miatt, részben az egyre erősebb támadások következtében. Úgyhogy magamra maradtam ezzel a kéziratral, és hogy egészen ne vesszen kárba, elküldtem a legilletékesebbnek, a címzettnek, Kodolányi Jánosnak, aki akkor már a legzordabb téli hónapokat kivéve, később már azokban is, egészen '55-ig vagy '56-ig a balatonakarattyai házikójában élt. Oda küldtem el a tanulmányt, és pár nap múlva vissza is küldte, rá jellemző módon mindenütt megjelölve azokat a germanizmusokat, amelyeket nem bírt elviselni, és amelyek véleményem szerint nem is voltak mind germanizmusok – ő mindenesetre annak tartotta ezeket. Egy körülbelül fél gépelt oldalas levélben megköszönte, nagyon megdicsérte, csak azt sajnálta – ahogy írta –, hogy nem lát módot a megjelentetésére, a Sorsunk lett volna az egyetlen hely, ahol még megjelenhetett volna, de nem baj – azt mondja –, te még olyan fiatal vagy, hogy nem érzed azt, hogy az írás csak akkor van készen, amikor nyomdafestéket látott már. Csakugyan nem éreztem ennek a hiányát, nagyon örültem, hogy tetszett neki, elismeréssel fogadta. Egyébként ebben az évben és a következőkben pótoltam a mulasztásaimat, és akkor olvastam el az egész addigi életművét. '48-ban, tehát ugyanabban az esztendőben, ahogy a múltkor mondtam neked, Lóránt, bejelentkeztem a pesti lakásába, megelőzendő bizonyos kellemetlenségeket...

K. L.: *Személyesen hogy ismerkedtetek meg?*

R. L.: Személyesen csak ennek az évnek, 48-nak késő őszi, október végén, amikor ő éppen a feleségével hazatérőben volt Akarattyáról a pesti lakásba. Én a megelőző éjszakát nála töltöttem a lakásában, és attól tettem függővé a további Pesten maradásomat, ami azt is jelentette, hogy folytatom-e az egyetemet, hogy ő milyen hajlandóságot mutat arra, hogy esetleg mint albérlő kapjak valami helyet a lakásban. Addig személyesen nem ismertem.

K. L.: *A kulcshoz hogy jutottál hozzá, hogy a lakásában töltöttél egy éjszakát?*

R. L.: Becsöngettem a lakásba, illetve Kodolányi azt írta nekem Akarattyáról egy lapon, hogy nyugodtan menj el a lakásomba, nincs ott senki, ennél és ennél a szomszédnál van a kulcs, az oda fogja neked adni. Menj be és érezd jól magadat.

K. L.: *De még nem ismerted...*

R. L.: Még nem ismertem. Hát ezek után én különösebb félelem nélkül el is mentem a lakásba, bár nem egészen úgy volt, ahogy ő mondta, mert a lánya akkor már ott volt. Mindenesetre ott töltöttem azt az éjszakát. Másnap elütöttem valahogy az időt, járkáltam a városban. Akkor találkoztam utoljára Kuncz Egon barátommal, ő azután elhagyta az országot. Úgy este 5-6 óra tájban, emlékszem, akkor már sötét volt, úgy

gondoltam, már megérkezett és kipihente magát, visszamentem a lakásba. Elég rosszkedvű volt, nem volt a legjobb formában, hogy úgy mondjam. Lehet, hogy az utazás fárasztotta ki, vagy valami más baj volt. Vendégek is voltak nála, egyvalakire emlékszem, egy műrepülőre, egy pilótára, aki nagy híve volt. A másik pedig egy húsz-va-lahány éves fiatalember, aki azokban a napokban tért haza szovjetunióbeli hadifogságából, és éppen azon az éjszakán velem együtt ott aludt Kodolányiék lakásában. De ott voltak a család többi tagjai is, és Kodolányi meglehetősen vontatottan, kissé nehézkesen beszélt, rólam különösebben nem vett tudomást, illetve sorba ment a vendégeken, mindenféle okkult témára terelte a beszélgetést, például a tenyérből való olvasásra. Aztán példaként felhozta a jelenlegi pilóta ismerősét, akinek a tenyerében katasztrófális halál kilátása volt – volt valamikor –, és a pilóta csakugyan egy vagy két évvel korábban valamikor elvesztette az uralmát a gépe fölött, zuhanni kezdett, alig valamivel a föld felett sikerült egyensúlyba hozni a gépét, úgyhogy valóban halálos veszélyből menekült meg. Utána megvizsgálták a tenyerét, és akkor a végzetes vonás már eltűnt belőle, hiányzott a tenyeréből.

K. L.: *Ezt Kodolányi emlegette?*

R. L.: Kodolányi emlegette, el is mondta részletesen, a páciens jelen volt, meg is erősítette, és anélkül, hogy hittem volna benne, én is nyújtottam a tenyeremet, hogy mondjon róla valamit. De elkomorult az arca, amikor megnézte, megpróbált kitérni a kérdés elől, azt mondta, rossz a világítás, meg nagyító kellene és így tovább. Azután mégis megnézte, azt ajánlotta, hogy foglalkozzam minél magasabb rendű, lehetőleg kulturális témákkal, azonkívül okkult jelenségekkel is, középkori misztikával, végül pedig óvott az elkeseredéstől és különös módon az öngyilkosságtól is. Tulajdonképpen mindennel egyetértettem, kivéve a legutolsót, mert ehhez valahogy soha a legcsekélyebb kedvet sem éreztem, és eszembe sem jutott, még mint lehetőség sem. Tulajdonképpen az egész beszélgetés alatt azt vártam, hogy mond egy szót, ami számomra egzisztenciális fontosságú volt, hogy maradhatok-e nála vagy sem, hogy az egyetemet folytassam. Ezt ő nagyon is jól tudta, mert azt hiszem, én is írtam neki róla korábban, Várkonyi Nándor egészen biztos, hogy részletesen tájékoztatta. Vártam, és egyre kellemetlenebb benyomást tett rám. Én folytatni akartam az egyetemet mindennek ellenére, szóval vártam egy szót tőle, de ő hallgatott. Illetve egyszer csak megszólalt: „Ha az este nyolc órai személyvonattal vissza akarsz indulni Pécsre, akkor most már legfőbb ideje, hogy indulj.” Hát ez teljesen egyértelmű volt. Elbúcsúztam és visszajöttem Pécsre.

Utána váltottunk egy-két levelet, de teljesen személyes ügyekben. Én szellemi, netán világnézeti problémáimat tártam eléje, ő igyekezett engem felvilágosítani, a maga meggyőződése szerint még irányítani is, de különösebb kapcsolat nem jött létre. A mai napig nem tudom, miért, egyszer csak, jóval később, valamikor már '51-ben, amikor én szinte naponkénti vendég voltam Várkonyiékknál, és Várkonyi levelezett Kodolányival, aki akkor télen-nyáron Akarattyán élt, és a leveleit mindig megmutatta

nekem, nem tudom, miért, újra elővettem az önéletrajzát, a *Süllyedő világot*. Nem azt, ami később jelent meg, azt hiszem, a hatvanas években, mert azt ő kiigazította, hanem még az eredetit. Valami erősen különös rokonszenvet éreztem iránta. Pontosabban szólva, nem ő volt rokonszenves, mert ő képtelen volt arra, hogy rokonszenvet keltsen bárkiben is. Valahogy az, ahogyan, mindegy most már, hogy az ellenségei voltak vagy azokat ő kreálta magának, de ahogy ezekkel az ellenségekkel egy életen át

Csorba Győző és Bertók László 1986-ban

küzdött, és a legszörnyűbb nyomorból küzdötte föl magát, és ahogy kitartott a fontosabb ideái mellett – ez keltett bennem rokonszenvet. A *Süllyedő világ* újraolvasása valahogy emberileg is közelebb vitt hozzá. Ahogy egy este Várkonyi Nándorral beszélgettünk, egyszer csak, egészen váratlanul – egy perccel előbb jutott eszembe – azt kérdeztem tőle: Te Nándor, mit szólnál ahhoz, hogy én most hozzáfogok és írok egy könyvet Kodolányiról, akiről, sokat írtak ugyan, de inkább csak kritikákat, a legjobb esetben is legfeljebb egy-két kis tanulmányt, de összefoglaló művet nem, holott ezt bizonyára megérdemli. Várkonyinak rendkívül megtetszett a gondolat, és lelkesen buzdítani kezdett, fogjak hozzá. Sőt, azonnal írt egy levelet Kodolányi Jánosnak, amiben bejelentette ezt a szándékot, egy kicsit talán elhamarkodottan, mert én akkor már állásban voltam, és az bizony, a könyvesbolt vezetése az utolsó csepp erőmet is kiszívta. El kellett készülnöm arra, hogy először is egyáltalán nehéz lesz belefogni, még nehezebb lesz rendszerbe foglalni a munkát, és ki tudja, befejezhetem-e valamikor. Ha igen, milyen sikerrel. És egyáltalán kissé gyorsnak találtam ezt az ér-

tesítést, de mindenesetre szilárd elhatározásom lett, hogy megcsinálom. Amitől tartottam, be is következett: valóban rendkívül lassan tudtam előrehaladni. Örültem, hogy egy vagy két alkalommal már késő este egy vagy két órát tudtam dolgozni. Természetesen ez együtt járt azzal, hogy a munkáit is újra kellett olvasnom, és akkor alakult ki bennem az addigi termésről alkotott felfogásom: én őt naturalista tendenciákkal kacérkodó – de csak kacérkodó – realistának tartottam. Realista írónak tartottam, alapjában véve realistának, mert amit mi naturalizmuson értünk, az valami más, az egy sokkal következetesebben használt írói modor, megfelelő világlátás is kell hozzá, ami Kodolányinak soha nem volt olyan egyértelmű, mint a nagy nyugati naturalistákban, tehát teszem azt Zolában vagy akárki másban. Kodolányit én inkább realistának nevezném. A korai regényei közül a legsikerültebb a *Börtön*. Érzésem szerint máig a magyar naturalista regény legsikerültebb alkotása. Sikerültebbnek tartom a nagy realista regényeit, itt most már a magyar történelmi regényeit is beleértve, vagy legalábbis eszmeileg igényesebbnek és művészi kivitelezés dolgában egyenletesebbnek, mint akár Móricz Zsigmond bármely regényét. (Itt kell zárójelben megjegyeznem, hogy nekem már nagyon régóta különvéleményem van a hivatalos Móricz értékelésről, annak ellenére, hogy szerintem is van egy pár kitűnő dolga, az életművét én nagyon is egyenetlennek érzem. Sokkal egyenetlenebbnek, mint amilyennek tartják, sőt ugyanazon a művön belül is váltakoznak hevenyészett részek telitalálatokkal. Legjobb példa erre az *Erdély-trilógia*, amelynek a közepét, a középső kötetét elsőrendűnek tartom, de az első és a harmadik részt néhol meglehetősen gyöngének. Amit mindenki a legnagyobb dicsérettel és elérékenyüléssel emleget, például a *Légy jó mindhalálig*, szerintem inkább csak szentimentális mint akár művészi munka. Mindenesetre feltárja a népek azt a rétegét, amit nem szokás tekintetbe venni. Hogy mindebben csak östehetség és öserő van? Ellenkezőleg, véleményem szerint nagyon is túl finom és túlérzékeny valaki, aki viszont nem mindig tudta ehhez megtalálni a kellő írói modort, stílust, és ezért érezhetőek nála hol naturalista, hol pedig a szentimentális részek. De ezt csak zárójelben.) A másik csoport, a magyar történelmi regények, tehát amelyeket javarészt Finnországban – szerelmes volt abba az országba – írt, a *Julianus barát*, a *A vas fiai*, később a *Boldog Margit*, valamint amit azután már a háborús években írt, a hat részesre tervezett honfoglalás kori ciklus, amiből az első hármát írta csak meg, abból kettő jelent meg. Megírta a harmadikat is, de annak a kézírata Budapest ostromakor megsemmisült. Ezeket egyébként elválasztanám, a honfoglalás kori ciklust a korábbiaktól, mert amíg a korábbiak klasszikus minták, érzésem szerint a honfoglalás kori regényei rendkívül terjengősek, és fölösleges ismétléseket mutatnak a *Julianus barát* és a *A vas fiai* után.

K. L.: *Most nekem lesz egy kérdésem, ha megengeded, még az ősmagyar könyv előtt. A Julianus barát majd A vas fiai, a tatárjárás-regényekben szerinted van-e nyoma, hogy ezek a jelenkorból ihletődtek, tehát hogy a tatárjárás víziója egy katasztrófa várása lenne.*

R. L.: Erre nézve egy elég érdekes dolgot mondhatok, nem tudom, mennyire közismert, egyáltalán közismert-e. A tatárjárásról szóló regényben, *A vas fiaiban*, amikor a mongol-tatár csapatok rohamra indulnak egy ütközetben, a lándzsájuk hegyére vörös zászló van szúrva. Holott köztudomásszerűleg a tatárok fekete zászlóval rohantak a csatába. Kodolányi szándékosan változtatta vörösre, és azt a részben imponáló, részben pedig félelmetes erőt, hatalmat, amit ez a mongol sereg képvisel, ahogy a vezetői fellépnek, ahogy tárgyalnak például a nyugati követekkel, ezt egy nagyon komoly figyelmeztetésnek szánta Kodolányi. Ő – bár többször eltérően beszélt erről – egy ízben, úgy 1940 táján, mikor éppen a *Sülyyedő világ* írása alkalmával a Tanácsköztársaság bukásáról beszél, megkérdezi önmagától: Kommunista voltam? És erre így felel: Nem, nem voltam az. Nem tudom, az új kiadásban ennek a helyén mi áll. A régi kiadásban ez van. Ezzel szemben az igazság az, hogy csakugyan az volt. Én nem tudtam ellenőrizni, de Várkonyi Nándor például magától értetődően mondta, hogy amikor Kodolányit a Janus Pannonius Társaság társelnökének ajánlotta, akkor Fischer Béla, az akkori alispán csendben megjegyezte: ő még emlékszik arra az időre, amikor a vajszlai erdőfőtanácsos fia fél évet ült a pécsi megyei börtönben kommunista izgatás miatt. De a későbbiekben erről én nem hallottam semmit, mindenesetre a legutolsó regényében, a *Vizválasztóban* úgy mutatja be magát, mint száz százalékos meggyőződésű, aktív, mindenre elszánt hívét a proletárdiktatúrának, és így jellemzi valamennyi akkori ismerősét, akkoriban Baranyában ismert embereket és így tovább. Hogy most a többféle változat közül valójában melyik a hiteles, erről azt hiszem, nem annyira őt kellene kérdeznünk, nem nála kellene keresgélünk, inkább a még élő kortársait kéne megkérdeznünk, hogy valamiképpen tiszta képet kaphassunk erről a dologról.

K. L.: *Neked erről a mongol trilógiáról nem tett semmilyen, a fogantatásával kapcsolatos megjegyzést?*

R. L.: Nem tett megjegyzést, de teljesen egyértelmű volt, és azóta talán feledésbe merült beszélgetésekben is az az érzésem, hogy szó esett arról, hogy ő nagyon is aktuálisnak érezte a témát, és amennyire a művészi öntörvényűsége egy műnek ezt megengedte, nem is rejtette véka alá. Természetesen ahhoz külön elemzés kellene, hogy ezeket a helyeket kiemeljük és megvilágítsuk. De hogy aktuális gondolatokból fogant a regény terve, azt teljesen egyértelműnek, kétségtelennek tartom.

K. L.: *Akkor miért kezdett bele az ősmagyar történetekbe?*

R. L.: Ő tulajdonképpen időben állandóan visszafelé ment, kezdte a XIII. századdal, azután pedig egyre inkább visszament. Tudniillik a XIII. századi magyarság a paraszti rétegekben bármennyit őrzött is még az eredeti kultúrájából, valójában mindez a kereszténység leplelve volt letakarva akkor már kétszáz éve, tulajdonképpen üldözött volt, nem nyilatkozhatott meg szabadon. Kodolányit viszont a keresztény magyar-

ságnál jobban érdekelte a kereszténység felvétele előtti magyarság, annak az életmódja, világlátása, mítoszai, és ezért szinte kényszerűen ment vissza az ezer előtti két évszázadhoz...

K. L.: *Pont a világháború alatt írt regényekben? Mi izgatta benne?*

R. L.: Ő – és ezt később fel is róta nekem, hogy emlegetem – valami leküzdhetetlen ellenszenvet, sőt, nyugodtan merem mondani, az ő karaktere ismeretében, gyűlöletet érzett a németiség ellen. És ez teljesen független volt, bár ez ellen ő azért okkal-móddal tiltakozott, független volt a hitleri Németország ellen érzett utálatától. Neki – sajnos ezt kell mondanom – minden, ami német volt...

K. L.: ... *pedig ő német szakos volt...*

R. L.: Nem, ő soha be se tette a lábát egyetlen egyetemre se.

K. L.: *Tényleg?*

R. L.: Nem. Mert amikor ennek elérkezett volna az ideje, akkor olyan nyomorban élt, hogy a mindennapi betevő falatot kellett megkeresnie. A feleségével átszökött a demarkációs vonalon, Pesten egy borzalmas albérletben laktak. Erről szól a *Tavaszi fagy*. Még suszterként is próbálkozott, suszterinasként. Hát egyetemre ő nem is gondolhatott...

K. L.: *Később sem?*

R. L.: Később sem.

K. L.: *De németül tudott?*

R. L.: Németül tudott, fiatalon fordított klasszikus német költőket, diákkorában, és érdekelte a német irodalom, értékelt is annak nagyjait. Csak maga a nép ellen érzett olyan antipátiát, amit nehéz volna megmagyarázni, de elég az hozzá, hogy nincs szinte egyetlenegy olyan regénye, (kivéve a nagy mitologikus regényeket, amelyeknek ehhez már semmi köze nem volt), amelyben az ellenszenvének valami módon hangot ne adott volna. A korai önéletrajzi regényeiben, a *Fekete vízben* például, aztán magában a *Süllyedő világban* is, és egy-két kevésbé jelentős munkájában. Költ például a semmiből ősmagyar énekeket, ilyen sorokkal: Teutonok tetves népe... és a többi, vagyis átviszi az ellenszenvét, de nyugodtan mondhatom, a gyűlöletét magára a németiségre. A honfoglalás kori magyarságot ő, azt hiszem, kissé romantikus módon látta. Bár ő nagyon büszke volt arra, hogy tudományos módon igazolni tudja minden nézetét, minden feltevését, az igazság az, hogy teljességgel érzelmi jellegű volt. És

ebből az érzelmi talajból fakadt azután a szerinte tudományosan megalapozott ősmagyar képe. Tudniillik a honfoglaló magyarság egy egész sereg olyan szokást őrzött még bizonyítottan – és ez egyre inkább megbizonyosodik napjainkban –, amelyek még teljesen a prehisztorikus, tradicionális kultúrákból eredtek, a rituális fejedelmöléstől kezdve a települések megtervezéséig, a királyság, illetve a fejedelmi hatalom megosztása nap-hold alapon, a nagy király, a kis király és így tovább. Egy egész sereg ilyen dolog, amelyek már mindenestre arra utaltak, hogy ő még ennél is tovább, megszzebberre fog egyszer visszamenni, már nem is olyan sokára. Mindenesetre ez ebből a szempontból átmeneti fázisnak tekinthető. Azt a kérdést szokták nagyon sokan feltenni, éspedig rosszalló értelemben, hogy nem volt-e eleve tévedés az az archaizált magyar nyelv, amit ő ezekben a regényeiben használ, éspedig teljesen függetlenül a valóságos történelmi kortól, amelyben játszódnak. Szerencsés dolog volt-e ez? Megvallom őszintén, hogy amikor először találkoztam ezzel a *Julianus barát*-ban és később azután a többiben, nekem megadta a régiségnek, az ódonyságnak, a történelmiségnek azt az ízt, amit ily módon egyáltalán meg lehet adni. Természetesen sokkal szerencsésebb helyzetben volt például Laczkó Géza az ő Zrínyi-regényével, amely már a mai olvasó számára is tökéletesen érthető, és valóban korhű nyelvet használ a dialógusaiban...

K. L.: Német maszlag, török áfium. *Neki már voltak források hozzá...*

R. L.: Kodolányinak nem voltak, ennek ellenére ő éveket töltött azzal, hogy a tizenhárom kötetes magyar nyelvemléktár kötetait tanulmányozta és ezekből szűrte le és alakította ki azt a nyelvet, amelyet azután már a *Julianus barát*-tól végig következetesen használ. De mondom, függetlenül a századoktól, és azoknak az esetleg rekonstruálható nyelvtől. Még az az érdekes, hogy alapként vette az ormánsági tájszólást, és ebben tulajdonképpen igaza is volt, mert a tájnyelvek, az önmagukban századok óta bezárkózott tájegységek nyelvei kétségtelenül a leghitelesebben őrzik a mai napig ellenőrizhetően...

K. L.: *Ezt az ormánsági nyelvet valóban jól, szabályosan használja?*

R. L.: Ezt valóban. Komolyan vette, és a sors iróniája, hogy német író hívta fel a figyelmét erre, és tette lehetségessé: Theodor Storm. Storm az észak-német dialektusban írt több verset és novellát, és éppen ez a kitűnő német sugallta Kodolányinak azt a gondolatot, hogy ő ugyanezt a baranyai, ormánsági tájnyelvvvel kísérelje meg. Természetesen sokkal nagyobb arányokban fogott aztán hozzá és következetesebben vitte végig, mint Storm. Mindenesetre az indítás onnan ered.

K. L.: *Na most ő, ugyanakkor, a háború alatt a lapokban írt cikkeket.*

R. L.: Rengeteg politikai cikke van. Nekem szemrehányást is tett, hogy nem méltányolom ezeket kellőképpen a róla írt munkámban. Ő legalább annyira fontosnak tartotta, mint a szépirodalmi munkáit.

K. L.: *Állítólag magáról mintázta a Vizöntőben Lugal, a politikus királyt is.*

R. L.: Ő volt Lugal is, és a bárkaépítő Utnapistim is, majd az *Új ég, új földben* pedig ő Gilgames.

K. L.: *Én még a háborúnál vagyok. Memorandumot csinál, fegyverszüneti kérelmet fogalmaz, és ugyanakkor mint szépiró az időtlen Emese álmát írja, meg a honfoglalási mesét.*

R. L.: Az igazság az, hogy tőle távol állt – ezt komolyan állíthatom, nem utólagos mentegetés – a marxizmus minden formája, a magyarság megmaradását – döntő szempont, amit most mondok – a finn példa alapján képzelte el, mert a finnek az emelte ki a több évszázados letargiából, hogy felfedezték a múltjukat, és annak minden egyes emlékét tudományos alaposással, precizitással regisztrálták, és – ami ennél sokkal több – bevitték a mindennapi életbe az elemi iskolai oktatástól kezdve az egyetemekig, és így tovább. Ő ezt követendő példának tartotta, és így akart hozzájárulni ehhez a maga részéről, mert tudományos értekezések írására mégsem volt eléggé felkészült. Így akarta mintegy szuggerálni az olvasóközönségén keresztül ezt a vágyát, elképzelését, mert szerinte egyedül ez menthette meg a magyarságot. Rendkívül népszerű író volt. Az Athaenaum például abban az időben az ország, azt hiszem, második, ha nem legelső, legnagyobb könyvkiadója volt, és a háború alatti években az Athaenaum Kiadó jövedelmének az egynegyede Kodolányi regényeiből származott. Ez pedig, azt hiszem, elég sokat mond. Tehát igenis bízott abban, hogy hatással tud lenni a magyar közgondolkodásra.

K. L.: *Miből származott az a gyűlölet, amivel ellene fordultak '45-ben?*

R. L.: Kodolányi még akkor is, amikor internacionalista elveket vallott, tehát hivatalosan, illetve ellenőrizhetően 1922 előtt, de utána is még sokáig, tulajdonképpen ezzel párhuzamosan nacionalista volt. Nacionalista volt, és a magyar szellemi életnek tekintélyes része viszont nem az volt. Nomármost ő nem elégedett meg azzal, hogy úgy általánosságban fejtette ki a véleményét ideológiai és politikai kérdésekben, hanem – és ez már a természetéből következik – neki vitára volt szüksége, ő a duellumok embere volt, és azoknak vérrre kellett mennie, tehát nem fakarddal vívott párbajok voltak ezek, neki szüksége volt ellenségekre. Ha szabad itt megjegyezmem, észrevettem életem folyamán, hogy ez egy külön embertípus. Vannak emberek, akik csak akkor érzik elemükben magukat, akkor érzik aktívnak magukat, ha ellenségekkel harcolhatnak. És ha az ellenségek nem jelentkeznek maguktól, akkor ők csinálnak

maguknak ellenségeket, kineveznek maguknak ellenségeket, és akár mennyire panaszkodnak is, hogy ezek tönkreteszik az ő életüket, ezek az ő gyilkosaik és így tovább – mint ahogy elhangzik nem egyszer – nekik ezekre szükségük van. Szükségük van ellenségekre. Kodolányi harcias természet volt, neki harcolnia kellett és harcolt már kisgyerek korában az apjával, a rokonaival, a falubeliekkel, később az írókollégáival, még később a politikai ellenfeivel. Utolsó lehetéig harcolt. Egészen egyszerűen harcos természet volt, és minthogy meggyőződése volt, hogy végső veszélyben védelmez valamit, és az általa ajánlott recept az egyedül üdvözítő, ezért meggyőződése volt, hogy teljes joggal, majdhogynem prófétaszerűen, egy küldetésnek engedelmeskedve harcol mindenki ellen, mint a nemzet megrontói ellen. Éppen ez az oka például annak is, hogy bár ő személy szerint igen sok úgynevezett urbánus magyar íróat nagyra becsült, sokra tartott, a publicisztika terén mégis szembeszállt velük, mert úgy érezte, hogy rendkívül veszedelmes, luxusszámba menő játékot űznek a nyugatkultuszukkal, amikor itt valami sokkal fontosabb, sokkal veszedelmesebb dologról van szó.

K. L.: *Így születik Gubbubu figurája a Vízöntőben? Márait vélik a modelljének.*

R. L.: Igen, igen.

K. L.: *Máraival milyen viszonyban volt?*

R. L.: Máraival tudtommal semmi szorosabb kapcsolata nem volt. Az ő igazi ellensége a Nyugat törzsgárdája volt, mégpedig a harmincas években elsősorban Babits Mihály. Annak ellenére, hogy úgy emlékszem, 1937-ben kapott Baumgartner díjat *A vas fia*i, rendkívül rossz véleménye volt az egész Nyugat-gárdáról, és természetesen ebből következik, hogy elsősorban a vezér ellen voltak kifogásai, Babits ellen. Babits Mihálynak tudniillik nem tetszettek Kodolányi regényei, még a nagy magyar történelmi regények sem. Tulajdonképpen nem értem, hogy miért nem, hacsak őt bele nem rakta eleve egy olyan kosárba, ahová azután Szabó Dezsőtől kezdve végig az egész társulatot, a népieket. Egyébként tisztán irodalmi szempontból sok kifogása nem lehetett ellene, ezt bizonyítja gondolom az is, hogy *A vas fia*i Baumgartner díjat kapott. Azonban ez a két ember – ez alatt Kodolányit és Féja Gézát értem, Gézát később személyesen megismertem, nagyon sokat voltam vele együtt, akkor, a hatvanas évek elején ő már réges-rég leszokott a régebbi modoráról és ideáiról, de ebben az időben, tehát a háború felé közeledő években és a háborút követő években – ők ketten harcoltak a legelkeseredettebben a Nyugat ellen. Féja Géza háromkötetes irodalomtörténetében például az utolsó kötet, a *Nagy vállalkozások kora*, ha abban elolvassuk, hogy az úgynevezett urbánusokról és ebben az esetben különösen Babits Mihályról hogyan ír, ha azt mondom, hogy bántó a modora, akkor azt hiszem, nagyon enyhén fejeztem ki magam. Mindenesetre ők ketten a Nyugatban és annak fejében, Babitsban látták a fő ellenséget.

K. L.: *Ketten egymással hogyan voltak?*

R. L.: Személyesen tudtommal semmiféle viszonyban nem voltak.

K. L.: *Babitscal, de Féjával...*

R. L.: Féjával? Féjával, hogy úgy mondjam, az eszmék terén egyetértettek. De emberi dolgokban majdnem minden pillanatban öltre mentek. Általában az volt a szokása – ha hihetek Féja Gézának –, hogy amikor Kodolányi megpillantotta őt a pesti utcán, akkor – minthogy Kodolányi mindig bottal járt – megállt, felemelte a botját, rázta Féja felé, azzal a kiáltással: Te gazember! Te tölem lopsz! És vice versa. Ilyen viszonyban voltak. De ez nem jelent semmi különöset, mert ő minden harcostársával és mindazokkal, akikkel az ideológiájában osztozott, – tudomásom van róla –, amikor megittak egy-egy pohár bort, ugyanilyen viszonyban volt. Például Sinka Istvánnal. Egy alkalommal Kodolányi széttépte a mellén az inget, előrántott egy bicskát, és odaadta Sinkának, a szívére mutatva, ezekkel a szavakkal: Ide szúrj, pajtás! Ez volt az ő modoruk. Erdélyi Józseffel pontosan ugyanilyen volt a viszonya, de mondom, ez is mutatja, hogy neki mennyire szüksége volt, mennyire a természetéből eredt ez a gladiatori modor...

K. L.: *Honnan jön hát akkor Utnapistim, az időtlenség, és az a bölcsesség, ami végül a mitologikus regényeiben győz?*

R. L.: Amikor véget ért az a korszak, ami csakugyan katasztrófával végződött, tehát az ország elveszítette a háborút, csakugyan vízözön utáni korszak kezdődött el. Ezt tudjuk mindannyian, akik akkoriban elég tudatosan néztük az életet. Ő úgy látta, hogy amitől tartott, attól fogva, hogy belépett az irodalmi életbe, az a korszak, most már mindegy hogyan, így vagy úgy, de valóban lezárult. Valami egészen más következik, és akkor ő már azt lehet mondani, teljes egészében Várkonyi Nándor világlátásának, történelemlátásának hatása alatt élt. Ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni, döntő hatással volt rá. Ha azt mondom, hogy a *Szíriat oszlopai*, akkor ez csak egy jel, egy szimbólum, mert ennél sokkal, de sokkal többet, százszorta többet, kötetekre rúgó levelekben írt neki Várkonyi, látva barátja érdeklődését ezek iránt a dolgok iránt. És azután, minthogy Kodolányit valóban proskribálták 1945 után, nem látott semmilyen módot arra, hogy az aktualitások felé forduljon, azokhoz érdemben hozzászóljon, tulajdonképpen tehát azt lehet mondani, hogy belülről is és kívülről is őt a prehisztórikus világ felé szorították. Várkonyi Nándor hatását említettem. Természetesen a legerősebb és a legkövetkezetesebb hatás sem elegendő ahhoz, hogy nagy művekre inspiráljon, ha egyszer belül nem alkalmas arra az a szerző. Úgyhogy valószínű, hogy Kodolányiban egyrészt a magyar múlt és a magyar mitológia tanulmányozása, másrészt pedig Várkonyi Nándor meglehetősen szuggesztív előadásai, baráti magyarázatai révén ő, amikor 1945 után végképp nem látott lehetőséget arra, hogy

az akkori magyar szellemi életbe közvetlenül beleszóljon, áttételesen próbálta meg elmondani a véleményét. Részben arról, ami lejátszódott, részben arról, ami van, részben pedig arról, ami szerinté jönni fog. Ez a *Vízöntő*. Ami jön a *Vízöntő* végén, a vízözön.

K. L.: *Ami eljött. Volt a világháború.*

R. L.: Csak az első vízözön volt, mert több vízözön volt, ő azt az elsőnek tartotta. Nagyon érdekes ebből a szempontból Hamvas Béla legutóbb megjelent kétkötetes regénye, a *Karnevál*. Utolsó mondatai arról szólnak: nem tudja, meddig él még, de legalább látni szeretné a valóban végső katasztrófát, az apokalipszist, amikor valóban lezárul, nem egy korszaknak, nem egy történelmi kornak, hanem az emberiség kifürkészhetetlen múltba vesző történetének egy valóban döntő és lezáró szakasza. Kodolányi az igazi nagy vízözönt – mert hiszen ugye a *Vízöntő*-ben a hullámokban leli a halálát Úr-Ba'u, Várkonyi Nándor, aki pedig élt 1945 után is, azután Hétil, jellemző módon, de ez ironikus dolog, Namzi, Németh László éli túl, aki folyton mérget hord magával és készül a halálra, ő az egyetlen, aki túléli. És természetesen maga Utnapis-tim, aki ebben a regényben maga Kodolányi, de ő belefulladásztja a vízbe azokat, akik akkor még de facto éltek. És ez mutatja az utolsó nagy katasztrófát. Ő még várta, az még hátra van.

K. L.: *Itt már csak pici hely van a szalagon, Simeánt nem mondtad, lehet hogy az Borbély Ervin, az ezoterikus gondolkodó, Ékes Ákos névvel különleges költészet megalkotója?*

R. L.: Leghitelesebb értesülésem szerint ő. És már csak azért is, mert Várkonyi Nándor őt nem ismerte, ha ismerte volna, akkor ráismert volna, tehát nyilván olyasvalakiről volt szó, aki kívül állt az ő ismeretségi körén, ami pedig elég nagy szó, mert mindenkit ismert az országban, azt lehet mondani. És amikor magát Kodolányit megkérdezte egy barátom, akkor ő nem mondott nemet, bár igent sem. Én ezt bevallásnak veszem.

K. L.: *És csatoljunk ide még egy pótlást!*

R. L.: Pótlás. Az előzőekhez, Lóránt kérdésére, hogy miért volt annyi ellensége Kodolányinak 1945 után, most utólag jutott eszembe, hogy a legfőbb vád az ő antiszemitizmusa volt. Kodolányi nem volt antiszemita, visszafelé következtettek, tudniillik vitapartnerének zöme az akkori magyar zsidó értelmiségből került ki. Ez az értelmiségi réteg Kodolányi szenvedélyes hungarológiai kutatásaiban és ezzel kapcsolatos ideológiájához kapcsolódó nacionalizmusában nem látott mást, mint a nácizmusnak, általában a fasizmusnak magyarországi változatát. Itt tulajdonképpen egy végzetes és nagyon sajnálatos félreértésről van szó. De tény, hogy érzelmi vonalon ez rendkí-

vüli erővel hatott 1945 után, és nemhogy haláláig nem szűnt meg, de attól tartok, magánvéleményem, a mai napig sem egészen...

K. L.: *És akkor most eljutottunk a Vízöntőhöz.*

Sz. É.: Milyen tervrajza lehetett a regénynek?

R. L.: *A Vízöntő.* Ahogy Éva nagyon helyesen kérdezte, hogy volt-e ennek egy olyan tervrajza, hogy úgy mondjam, amire mintegy rá lett rajzolva maga a regény. Tehát itt nem pusztán a Várkonyi-féle prehisztóriai kutatásokról és mítosz magyarázatokról van szó, hanem ezektől teljesen független, világszerte művelt tudomány alaprajzáról. Ez pedig az úgynevezett asztrológiai világgép, világhoroszkóp. Aminek a lényege a következő: a Nap a precessziós mozgása következtében közel huszonhatezer év alatt megy végig, kíséri végig a Föld meghosszabbított, képzeletbeli tengelyével a 12 csillagképen. A csillagképek megkülönböztetendők az állatövjegyeiktől. A gyakorlati horoszkópkészítés állatövjegyekkel dolgozik. Ez a világhoroszkóp azonban, amin az asztrológiai világgép alakul, a csillagképeket veszi alapul, és a Napnak a sorrenddel ellenkező irányban való végighaladását. Egy ilyen, közel 26 000 éves periódus a nagy Nap-év. 2160 év esik egy jegyre, egy csillagképre, ezt nevezik világ-hónapnak, és ezt tovább felbontva (tehát 30 fokokra való felosztását a jegyeknek), 72 esztendőt egy világnapnak. A hagyomány úgy tartja, hogy ez a Napnak a precessziója, de tulajdonképpen a Földről van szó, minthogy azonban geocentrikus az asztrológiai világgép, azért folyton a Napot említjük, holott voltaképpen a Földről van szó. Tehát amikor a Nap, ahogy mondják, az Oroszlán jegyében jár legfelül, ez az emberiség úgynevezett paradicsomi állapota. Ez a tökéletes egység, az egybeolvadás a természettel. Az emberiség a világmindenség életét éli, rítusaival, szertartásaival, ezt fejezi ki, ezt utánozza, mintegy – utálom, de német szóból származó magyar szóval: – leképezi, és ennek az alapján állítja fel a maga hierarchikus társadalmi rendjét. A legaprólékosabb beosztással, lásd például Indiában, ahol az európai ember négy kasztról tud, holott a valóságban több száz van. Lényegében persze négy. Tehát az abszolút hierarchia, élén az Istenkirállyal, aki nem az istenség földi helytartójaként működik, hanem maga az Isten. Ő maga az. Ezt nevezik delelőpontnak. Ennek az ellenkező pontja az úgynevezett éjfél-pont, amikor is a Vízöntő huszonkilencedik fokára érkezik a Nap, itt tart jelenleg csillagászatilag is a Föld. Itt állunk most, pontosan itt állunk az éjfél-ponton. Ez 26 000 évenként egyszer fordul elő, ilyenkor süllyed az emberiség minden tekintetben a legmélyebbre. Mondja ez a fajta világszemlélet. Ez két kardinális pont volna, amely polárisan szembehelyezkedik egymással. Ha felrajzoljuk, mondjuk kör alakban. De ezt a függőleges tengelyt keresztezi egy vízszintes tengely, amely a függőleges tengelytől eltérően, amely a Nap és a Vízöntő jegyét jelenti, van egy úgynevezett le szálló pont, az alsó, sötét féltekére. Ez a Bika jegye. És van a másik oldalon, keleten egy felemelkedő jegye, a Bikával szemben álló Skorpió jegye. A hagyomány szerint,

amikor ezen a négy kardinális ponton a Nap keresztülhalad, akkor kozmikus katasztrófák pusztítják el a Földet, kultúrájának javarészét és lakosságának is a javát...

K. L.: *Az Oroszlán alatt is?*

R. L.: Igen... Az Oroszlán alatt is. Nomost, paradox módon, amikor az úgynevezett tüzes jegyben jár a Nap, akkor víz pusztítja el a Földet, amikor pedig vizes jegyben, akkor tűz. Tehát tűz- és vízözönök váltogatják egymást ebben a nagy, kozmikus földi történelemben, és a *Vízöntő* regénycím semmi más, mint Kodolányi félreértése. Azt hitte, a *Vízöntő* vízözönt jelent, viszont az egészen mást jelent – ő mindenesetre

Várkonyi Nándor, Rajnai László, Várkonyi Nándorné és Galsai Pongrác

vízözönre gondolt, és ez benne a jósló, az előremutató, a profetikus mozzanat. Tehát amikor ő leírja a vízözönt a *Vízöntő*-ben, akkor nem arra gondol, hogy amikor a Nap a *Vízöntő* jegybe kerül, ez az ő szándéka, hanem amikor körülbelül hatezer évvel ezelőtt a Bika csillagképebe, tehát a leszálló, nyugati pontba került a Nap, akkor is volt egy vízözön, a hagyomány szerint, Platón *Timaiosza* szerint ez Atlantisz elsüllyedésének ideje. Az akkori vízözönt jeleníti meg a regényében, a sumérok lakta Mezopotámiában, de a regény címe, a *Vízöntő*, ismétlem, félreértés, amit ő vízözönként értelmezett akkoriban, az új kiadásban már *Vízözön*. Ez szól a mának, a jövőnek, hogy erre készüljön a világ. Erre készüljön a világ, éspedig ne úgy készüljön, hogy háborúkat indít egymás ellen, és gyilkolja egymást, teljesen céltalanul és okatlanul, minden kézzel fogható nézeteltérés ellenére, hanem minthogy csak kevesen élhetik át, ezeknek a keveseknek kötelességük, hogy visszavonuljanak önmagukba. Akit viszont a

sors kijelölt a népek vezetőinek, tehát Lugal, az nem teheti azt, mint Utnapistim. Így osztja magát ketté Kodolányi, mert ő a maga személyében képviseli mind a kettőt. Utnapistimnek jut a jobbik rész, ő a meditációba menekül. De megérti Lugalt, ezért tudnak egymással ugyanabban az időben beszélni a regényben, bár két különböző helyen tartózkodnak. De ezzel Kodolányi azt akarja mondani, hogy a végső dolgokra megérett bölcs és az a világi vezér, aki viszont tudja, hogy erre van kárhozthatva, tehát ez a kiemelés, hogy ő vezető, ez nem valamiféle – hogy is mondjam – nem jogosít föl a gögre, a felülemelkedésre és a hatalomra. Neki muszáj a hatalmat gyakorolnia, mert az ő sorsa ez, de tulajdonképpen a lelkük mélyén megértik egymást, mindegyik érti a másikat. Az uralkodó, aki a hatalmat gyakorolja, akarata ellenére tudja, hogy igaza van a bölcsnek, aki a kisujját sem mozdítja. A bölcs viszont, aki a kisujját sem mozdítja, tudja, hogy valakinek mégiscsak vállalnia kell a vezér alakját.

K. L.: *Van egy pillanat, amikor szakítanak. Amint már nem lehet tovább szemet hunyni a vezér előtt. És ott van az a jelenet, amikor embertelenné, falanszterré válik a torony-építés, és ez szerkezetileg nagyon jól benne van a regényben.*

R. L.: Igen. Meg kell hagyni, hogy nagyon jól csinálta meg, nagyon jól oldotta meg, tehát ez volna mondjuk a világszemléleti térképe a regénynek. Ezt úgy kell elképzelni, hogy háttérként egy térkép, amibe bele van rajzolva az epikai történet. A kettős óra az, hogy mi huszonnégy órában számoljuk a napot, de gyakorlatilag tizenkettőben, kétszer tizenkettőben. A Föld keleti irányba való forgása közben, amikor önmaga körül huszonnégy óránként megfordul, akkor a keleti horizontot ha meghosszabbítjuk képzetben egy vonallal, ez a vonal metszeni fogja lefelé hanyatlása közben a zodiákusnak, tehát az állatövi jegyeknek egymás után következő jegyeit. Általában, mert a precesszió, a Föld tengelyének elfordulása következtében a Föld egyenlítője nem esik egybe a Nap-pályával, de átlagban két óráig tart, amíg ez a Föld a keleti horizontjával egy-egy állatövi jegyen keresztülhalad. Hogy így fejezzem ki magamat képletesen. Tehát tulajdonképpen minden óra kettős óra. Tehát ha kozmikus számoljuk az időt, nem naptár szerint, nem a bevett naptári gyakorlatunk szerint, hanem valóban a kozmikus időt nézzük, vagy szakkifejezéssel az úgynevezett „csillag-időt”, akkor a csillag-idő szerint két óra telik el, amíg egy jegyen keresztülhalad a keleti horizont, a Föld forgása következtében.

K. L.: *Akkor ez gyakorlatilag is időszámítás?*

R. L.: Hogyne, éppen ezért nevezték kettős órának.

K. L.: *Valamelyik népnél volt ez?*

R. L.: Igen, Mezopotámiában, a suméroknál. Igen, de nem csak náluk, más népeknél is. Minden olyan népnél, amely nem egészen egyszerűen csinált egy rendszert, egy

időbeosztást, hanem szigorúan követte a Föld valóságos forgását, illetve a Nap mozgását. Minden ilyen népnél így volt. Innen a kettős óra kifejezés, ami egész egyszerűen két órát jelent. De náluk egy óra volt, és tudták azt, hogy gyakorlatilag két óra telik el, amíg egy ilyen csillagóra megfordul.

K. L.: *Mit jelent ezek szerint az ezredéveket élő Utnapistim és a kettős órák népe? Amíg Utnapistim gondolkodik, azalatt egy-egy nemzedék végső soron leperereg. Ez a bibliai „élt hétszáz évet, nyolcszáz évet...”*

R. L.: Igen. Most anélkül, hogy belemennénk abba, hogy állítólag bizonyított tény: a régi ember valóban hosszabb életű volt, mint a mai – nem a középkori, mert az rövidebb életű volt, de minden nép tud olyan őseiről, persze nem ilyen fantasztikus számokról, mindenesetre hosszabb életről. Megjelent 1947-ben az Officina Kiadónál egy kis könyv: Kerényi Károly és Thomas Mann levelezése vallástörténetről és mitológiáról. Ezekben a levelekben Thomas Mann leszűrt egy teóriát, és a József-tetralógia elején, ha emlékeztek rá, kifejti, hogy ezek a nevek korszakokat jelentenek. Így kell tekinteni ezt a Kodolányi-féle Utnapistimet is. Egyébként az, hogy Utnapistim végül is elköltözik nyugatra, a Boldogok szigetére, ez egészen egyszerűen a másvilág helyét jelenti, amely népenként és koronként más és más, mindig valamilyen földrajzi helyre teszik, rendkívül érdekes, hogy általában nyugatra, ez valószínűleg a Nap lenyugvásával függ össze. De legalább ugyanilyen régi vagy még régibb és még inkább elterjedtebb a Földön az úgynevezett poláris centrum. Az Északi-sark még a földtengely elferdülése előtt virágzó ország volt, és ott volt állítólag a világ legrégebbi teokráciája, Isten királysága is. Ezt Julius Evola és mások ma már egész sereg könyvben – nagy irodalma van nyugaton – ezt tárgyilag is bizonyították. Az egész Grál-mondakör és Grál-misztérium ebből a poláris rezidenciából indul ki, ami valóban földrajzilag is a világ közepe lett volna. Minden nép, amely a Föld északi féltékéjén él, és még őrzi a régi rítusokat, tibetiek, mongolok, japánok, mexikóiak és így tovább, körbe a Földgolyón, minden vallási cselekmény előtt Észak felé fordulnak, az Északi-sark felé, és meghajolnak feléje, tiszteletadásként az őshaza iránt. Tehát nemcsak a nyugati Elízium létezik, mert ez az Elízium nem más, mint áttétele az eredeti paradicsomi képzeteknek. Hát ez elég bonyolult egy história, mindenesetre Kodolányi követi a Gilgames monda történetét. A második részben, az *Új ég, új föld*ben azután önmagát állítja előtérbe a fiatal Gilgames személyében, de ez a misztikus és prehisztórikus környezet sem akadályozza abban, hogy abba is minduntalan belevigye a legszemélyesebb élményeit, ami vele történt. Mint ahogy a *Vízöntő*ben, amikor például Úr Ba'u, a süket könyvtáros, Várkonyi, rongyos pálmalevél szoknyájában a piacra szalad, mondván, hogy a feleségem gyengélkedik. Ez a legszorosabban vett realitás: Várkonyi felesége állandóan betegeskedett, és Várkonyinak kellett bevásárolnia, boltokba járnia, piacra járnia és így tovább. Tehát ennyire részletekbe menően egyeznek a dolgok. Ugyanígy a második részben, az *Új ég, új föld*ben van Gilgamesnek egy erdei kalandja. Egy erdőben lakó nővel. Hát ezt nem szeretném, hogy ha illetéktelen helyre kerülne,

de tény az, hogy ez szó szerint hű leírása Kodolányi egy finnországi kalandjának, amikor egyszer megint Helsinkibe ment, hogy ott dolgozzék, a két háború között. Ott volt egy ilyen esete. Ezt megint csak egy az egyben belerakta ebbe a Gilgamesbe. Természetesen olyan ügyesen, hogy nem lehet észrevenni. Ami pedig Enkidut illeti, az eredeti, régi embert, erről folyt a tudomásom szerint a legbővebb és a legnagyobb levezetés Várkonyi és Kodolányi János között, és ezt az Enkidut teljességgel Várkonyinak a régi emberről, helyesebben az eredeti emberről vallott teóriája szerint formálta meg Kodolányi. Tehát csak a külső mozzanatokot vette át a Gilgames-eposzról, valójában, hogy milyen ez az Enkidu, milyen ember, és mire lehet következtetni a természetéből, az eredeti paradicsomi állapotra, ez teljességgel, elejétől végéig Várkonyi Nándor teóriáján alapszik. Most jelent meg a negyedrészes, az *Elveszett Paradicsom*. Ebben a negyedrészesben is, ami most megjelenésre került nagy keservesen, ebből is a legvilágosabban kiolvasható...

K. L.: *És a teljes kézirat nem olvasható?*

R. L.: Gondolom, a fiának a birtokába van, én kétszer is olvastam annak idején...

K. L.: *És miért nem adható ki ez?*

R. L.: Tulajdonképpen kiadható lenne valóban, de van hozzá egy körülbelül háromszáz flekkes bevezető, ami leszámolás az egész mai civilizációval, és nem csak a civilizációval, de válogatás nélkül jobb és baloldali ideológiáival együtt. Várkonyi szerint egy és ugyanarról a töről fakadt valamennyi. Ezt majd valószínűleg egyszer megállapítja a történettudomány, ma itt ennyire egyenesen ezt kimondani nem lehet. De egyébként is a szövegben azután akadnak helyek, ahol Várkonyi abbahagyja a kommentátor szerepét, és ő maga szólal meg egyes szám első személyben, és ő maga vonja le a konzekvenciákat az előadott anyagból. Én meglehetősen szerencsés helyzetben voltam, mert bár Kodolányi János mindig azt mondta, hogy az az utolsó könyv, amin éppen dolgozik. Valahányszor elkészült valamelyikkel, és már a *Vízöntő* folytatásánál, az *Új ég, új földnél* ez volt a helyzet, az egyetlen példány érkezett meg Pécsre. De nem csak Pécsre, Budapestre is, vagy bárhova az országba, ahol egy barátja volt, hogy azok azonnal elolvashassák. Pedig ez életveszélyes dolog volt, mert Kodolányi gépbe írta minden munkáját, ezeket a nagy regényeit is. Reggel nyolc órakor kezdte a munkát, és délben tizenkettőkor, mikor ütött az óra, akkor abbahagyta. Még akkor is, ha akkor éppen elváltott is egy szót a sor végén. És így dolgozott, egy példányban. Egy példány géppapírt tett a gépbe, és mindig, minden egyes alkalommal. Én még most is emlékszem arra a frászra, ami bennem volt, amikor én is megkaptam ezt az egy példányban lévő *Új ég, új földet*, később az egy példányban szereplő Júdást, délután az egy példányban szereplő Mózeset, és az ott volt az én kicsi lakásomban, ahol sosem tudhattam, hogy mi történik. Borzasztó érzés volt, mondhatom. Kodolányit ez nem zavarta. Azért nem zavarta, mint ahogy Hamvas Bélát sem, mert valóban a lelke mé-

lyén nem tartotta annyira fontosnak, vagy pedig más, ismeretlen ok miatt, de tény az, hogy nagyon kellemetlen érzés volt az olvasó számára. Hiszen az felelt a kézirat léteért, akinél volt. Mindenesetre Várkonyi minthogy egy-két nap alatt mindig végzett egy új munkával, utána mindig következtem én. Leveleimben azután beszámoltam a benyomásaimról, ezeket, amikor a könyvet írtam, akkor helyenként itt-ott módosítottam. Ebből rendszerint nem lett baj, egyetlen alkalommal azonban komoly ügy lett belőle, és pedig a Júdás-regénynél. Tudniillik nem vettem rögtön észre, csak jóval később, a könyvem írása közben, amikor elgondolkoztam a dolgon, és komolyan, kritikai szellemben kellett foglalkoznom vele, akkor vettem észre, hogy tulajdonképpen mi is az, mi az oka annak, amiért ez a könyv valójában elkészült. És rájöttem, hogy micsoda. És pedig az – és ezt a könyvemben ki is fejtettem –, hogy abszurdum az, hogy van egy történet, amelynek Júdás a főszereplője, tehát a tizenkettő közül az egyik, akinek ugyan döntő szerepe van a történetben, de alapjában véve – ha ilyen egyáltalán van – akkor egy abszolút negatív figura, aki negatív módon befolyásolja azután a dolgokat, természetesen feladva a nagy feladatot az írónak, hogy egy abszolút negatív jelenséget, és negatív szerepet hogyan lehet úgy előadni, hogy az szükségszerű legyen a történet pozitív oldalának beteljesedéséhez, ami egyébként nem jönne létre. Ez önmagában is rendkívül nehéz feladat. De én nem is ebben láttam az igazi nehézséget, amit Kodolányi szerintem – ez neki vesszőparipája volt – a freudizmus alapján old meg. Az, hogy Júdás az árulása után visszahúzódik egy barlangba, és ott elmélkedik a tettéről, ez a barlangba való visszahúzóds, ahogy Kodolányi bemutatja, ez tulajdonképpen – és ez nem derül ki a regény olvasása közben, de tudjuk máshonnan, – az emberi altudatot jelenti, ahová Júdás visszahúzódik és keresi az okait, a gyökereit annak a cselekedetének, amit tulajdonképpen maga sem ért, hogy miért követte el. Ez az altudat egy freudi módszerrel való megoldása a Júdás-problémának. Erről nekem Kodolányi később, amikor vitába keveredtünk, egy külön, hosszú levélben számolt be, és előadja, hogy ő tulajdonképpen mit lát Júdásban. Ennek, ha jól emlékszem, az a lényege, hogy a bűnt betegségnek tartja végső soron. Arról van szó, hogy – s ez volt az én igazi kifogásom –, hogy egy olyan történetben, amelyben elejétől a végéig jelen van és a legszorosabban belejátszik a cselekménybe az evangéliumoknak a Jézusa, megfordítani a szerepeket, és pedig jelentőségük szerint, és Jézus Krisztust tenni meg másodrangúnak Júdás mellett – ez képtelenség. Az ember tele van hiányérzettel, mert Jézus Krisztus végig ott jár-ke-l a regényben, beszél a tanítványaihoz, megtörténik vele mindaz, ami az evangéliumok szerint megtörtént vele, de ugyanakkor ő mégiscsak másod- vagy néha harmadrangú szereplője a regénynek. Ezt nem bírja elviselni valami bennünk, ez egy képtelen, abszurd írói megoldás, innen támad a hiányérzetünk, szerintem. Na most, érdekes módon Kodolányi, amikor engem a végén kidobott a hajójából, és nem fogadta el a róla írt könyvem, akkor szemrehányást tett nekem, és azt írta – illetve, azt hiszem, Várkonyinak írta –: „Amikor Rajnai olvasta ezt a regényemet, akkor módja lett volna, hogy figyelmeztessen erre az alapvető hibájára a regényemnek. De nem tette meg, hallgatott. Most mondja,

amikor már képtelen vagyok a munkára, nem tudok dolgozni, és így kell hagynom, ahogy van.”

K. L.: *Igaza volt...*

R. L.: Természetesen igaza volt, de hát én tehettem erről? Hát köteles az a kritikus rögtön a könyv elolvasása után minden egyes észrevétellel tisztában lenni és leszámolni, ami esetleg csak tíz vagy tizenöt év múlva jut eszébe? Hát bocsánatot kérek: én nem vagyok Isten, én nem látom az első pillanatban rögtön keresztül mindennek a fonákját meg a pozitív oldalát!

K. L.: *Ő miért Júdást állítja a középpontba? Ki Júdás? A modellje?*

R. L.: A külön megjelent *Jehuda bar Simon emlékirataiban*-ból kiderül, hogy ő maga a modell. Ő maga, Kodolányi a modell. Hogy ő bebeszélte-e magának, áttételesen, szimbolikusan, vagy hogyan értette azt, hogy egy lelki önéletrajzot adjon éppen Júdás figurájában, miért tartotta ő – akárcsak teoretikusan is – képesnek magát egy ilyen júdási cselekedetre, azt hiszem, ennek a boncolása még hátravan, ez még a jövő feladata. De az bizonyos, hogy minden alapvető vonást saját magáról mintázott. Például, hogy mennyire önmagáról mintázta, még ilyen apróságokból is kiderül, hogy bár erről semmiféle forrásunk nincs, ő Júdást sántának mondja, tehát még fizikailag is önmagáról mintázta meg. A Júdás-regénnyel kezdődik, azután a Mózes-regényben még inkább fokozódik, bár a nyomait már a két Gilgamesben is fel lehet fedezni, ez személyes – nem értesülésem, hanem – tapasztalatom. Tehát több mint közönséges értesülés. Kodolányi, mint minden író, nem nagyon örült annak, hogyha műveit esztétikai szempontból kritizálták. De volt már annyi rutin benne, hogy úgy mondjam, az irodalmi életben ezt különös neheztelés nélkül elviselte, egyvalamit azonban nem tudott elviselni, és ez a Júdással kezdődik. Ő nem annyira a regényírói teljesítményét tartotta nagyra, hanem ezekben a könyveiben ő tudományos fölfedezéseket akart a világ rendelkezésére bocsátani, amiket ő fedezett fel. A regényformát személyes bevallása szerint csak azért választotta, mert ehhez értett a legjobban, ez felelt meg a tehetségének, az adottságainak. De a cél nem ez volt, hanem ő azokra a felfedezéseire volt büszke, amelyeket a regényeiben feldolgozott. Ezzel magyarázható ezeknek a regényeknek sokszor a kifejezetten didaktikus hangja, úgy hatnak, mint egy katedráról szóló előadás, ami nem válik az ábrázolásnak a javára, de Kodolányi volt annyira művész, vagy műves író, hogy tökéletesen tisztában volt ennek a hátrányaival, de mégsem mondott le róla, mert ezt tartotta fontosabbnak. Emlékszem, hogy amikor a Júdást megírta, egy-két budapesti református teológiai professzornak is odaadta és kuncogva mondta, hogy na, majd meglátom, hogy mit szólnak a felfedezéseimhez. Őszintén szólva, én nemigen tudom, hogy mik voltak azok a nagy horderejű felismerések, amelyeket ő közölni akart, legalábbis a Júdásban, mert a Mózesben azután csakugyan sok van. Mondhatni egy kicsit önkényesnek, de helyenként csakugyan lélegzetelállító.

De már a Júdásban egyvalamire emlékszem, és pedig arra, hogy önála Júdás nem kétségbeesésében végez magával, hanem miután belátta azt, hogy egyrészt szükségszerű volt a megváltás művének a véghezviteléhez az, hogy ő áruló legyen, másfelől belátta azt, hogy ő ugyan előre ki volt szemelve, de ez őt nem menti fel a személyes, egyéni felelősség alól. Azért akasztja fel magát, mert az ókori népeknél mindenütt, még az ókori Rómában is tiszteletben tartott, sőt kötelezőnek tartott törvénynek engedelmeskedett az a bűnös, aki önmaga belátja a bűnét és ítélkezik önmaga fölött. Nem öngyilkos, amikor végez magával, hanem maga hajtja végre magán azt az ítéletet, amely mindenképpen neki kijárna. Tehát végül is megtisztultan hal meg. Erre az egyre konkrétan emlékszem. Egyébként valószínűleg még egy-két más feltevése is volt. Az, hogy neki ennyire fontos volt az erudíció és mindaz az – akár teoretikus, akár gyakorlati – idézőjelben mondva „felfedezés”, amit ő tett, és ennyire belebonyolódott a tudományos vizsgálódásokba, – tanú voltam arra. Hallatlan, mit össze nem olvasott. Francia, angol, német nyelvű irodalmat, amihez abban az időben egyáltalán hozzá lehetett jutni. Ennek a legvégső magyarázata az, hogy ő annak idején, fiatal korában egyetemre nem kerülhetett, őbenne emiatt egész életében kisebbségi érzés mocorgott, és a műveivel, a bennük tált tudományos anyaggal és egyéni leleményekkel akarta bizonyítani, hogy lepipál bárkit, aki akárhány egyetemet is végzett. Ez önála személyes kérdés volt, és az írásait kritizálni lehetett, de az eredeti anyagokhoz hozzányúltni egy ujjal sem, mert ekkor vége volt mindennek. Ez történt velem is egy esetben. Ahogy említettem a múltkori beszélgetésünkön, én humanista történésznek készültem, ami természetesen azt jelentette, hogy a középkorral is behatóbban kellett foglalkoznom. A *Julianus barát*ban a fiatal Julianust, a fiatal szerzetesjelöltet a tizenharmadik század első felében ógörög nyelvre tanítják egy kolostori iskolában. Már diákfejjel is kissé gyanúsnak találtam ezt a dolgot, később azonban kénytelen voltam egy alkalommal közölni Kodolányival, hogy még száz évvel később is, a klasszikus tradíciójú Olaszországban, vezető humanisták, mint Petrarca, Boccaccio stb. egy árva kukkot nem értettek görögül, a görög nyelv ismerete teljesen hiányzott. Már a korai középkorban részben Franciaországban, később pedig a végeken, tehát Angliában és az írországi kolostorokban művelték a görög nyelvet, és olvasták a görög klasszikusokat. A középkorban azonban a kontinensen ennek még nyoma sem volt. Probléma volt például, amikor követséget kellett Konstantinápolyba, Bizáncba küldeni, hogy ki legyen az, aki érti a nyelvet. Én azután ezt elmondtam Kodolányinak, és mondtam, hogy sajnós ez az állítása, ahogy gyönyörűen megírja ebben a regényben, nem felel meg a valóságnak. Erre ő magán kívül azt felelte, hogy de hiszen ő megbízható forrásból tudja, hogy a középkorban igenis olvasták például Platón és Arisztotelészt. Mondtam, igen, és pedig kivonatos latin fordításokból, de ezeket a kivonatos latin fordításokat is arabok, illetve zsidó tudósok készítették az iszlamosított Hispániában és a Közel-Keleten. Ezeket a latin fordításokat vette át azután a keresztény Európa, és ismerkedett úgy-ahogy, töredékesen az ógörög írókkal. Kodolányi magán kívül volt, és attól kezdve nem győzte hangoztatni, hogy a *Julianus barát* egy teljesen elhibázott regény, a könyv nem ér egy fabatkát sem, mert amiben

ilyen tévedések vannak, az legjobb, ha meg sem születik. Hát ennyire érzékeny volt egy végeredményben részletkérdésre, aminek valójában egy könyv esztétikai értékéhez az égvilágon semmi köze nincs. De ezt valóban csak azért mondom el, mert ő tényleg tudatosan törekedett arra, hogy ne csak gyönyörködtesse, sőt még csak ne is csak tanítsa az embereket, hanem „a tudás”-sal szolgáljon nekik, olyan tudást adjon, amit senki mástól ezen a világon nem várhatnak. Meg kell vallani, hogy elég igényes volt, ő így képzelte.

Sz. É.: *Visszatérve még a Júdás-regényre, szeretnék rákérdezni a „kígyóhalra”.*

R. L.: Jaj, ne haragudjon, mikor olvastam én ezt? Kéziratban...

Sz. É.: *Szóval nem emlékszik?*

R. L.: Régen volt... És mi szerepel benne?

Sz. É.: *Arról van benne szó, hogy ez valami nagyon rossz dolog lenne, és ennek a mítoszoknak vagy vallásnak a követőivel azonosítják a Jézus-vallást is.*

R. L.: Kígyó?

K. L.: *Kígyóval.*

Sz. É.: *Halászokról van szó, meg mindenféle vízzel foglalkozókról, és Júdás is abba a hibába esik, hogy elfogadja ezt a magyarázatot, és arra akartam itt kérdezni, hogy ennek milyen asztrológiai magyarázata lehet.*

R. L.: Hát most így csakugyan, anélkül, hogy vissza tudnék emlékezni arra, hogy a regényben ez hogyan szerepel, ezek asztrológiai szimbólumok, a hal a Halak állatövi jegyének a jele, a kígyó pedig a Skorpióé.

P. I.: *Jézus a Hal, nem?*

R. L.: Jézus a Halak-korszak bevezetője. Az ő fellépése, tanítása egybeesik az utolsó kétezer év kezdetével – a Halak jegyében járt a Nap, precesszió szerint, ezt hívják úgy, hogy a Halak-korszak.

K. L.: *Az hol helyezkedik el ezen a világon belül?*

R. L.: Az a Vízöntő után következik, de minthogy hátrafelé halad a precesszió, az elmúlt kétezer év volt a Halak-korszak, és most körülbelül száz éve léptünk be a Vízöntőbe, ami már felfelé ível, de egyenes ellentéte a szembenálló Oroszlánnak,

vagyis az abszolút hierarchikus renddel szemben az abszolút demokratikus rend, az abszolút rang szerinti felépítéssel szemben az egyenlőség, a parancsuralommal szemben az individuális szabadságnak eddig nem ismert mértéke, és ezt még lehetne folytatni. Ennél sokkal többet tudunk a Halakról, tudjuk azt, hogy Jézus csakugyan a halászok közül választotta ki a tanítványait, azután az első keresztények jelképe nem a kereszt volt, tulajdonképpen szégyellték, hogy az ő mesterük ilyen szégyenletes módon halt meg, hanem a hal. A hal szerepel mindenütt, ahol megmaradtak a nyomai, sőt én Ravennában láttam egy mozaikot. Egy reprodukciót elhoztam magammal, ahol az utolsó vacsorán Jézus nem a húsvéti bárányt fogyasztja a tanítványaival, hanem halat esznek. Azután: az evangéliumokban Jézusnak ezek a szimbolikus szavai, kijelentései, ahogy Péternek mondja: Te eddig halakat fogtál, ezután emberekre fogsz halászni stb. – mind halakra utal. A püspöki jelvények, többek között a püspöksüveg is egy halfejet ábrázol, ha valaki eddig nem vette volna észre, azért csukódik úgy össze, mint a hálnak a szája a csúcsánál. A kereszténység tele van hal-szimbólumokkal, vagyis a Halak-korszak bevezetésével, mint ahogy a megelőző Kos-korszak tele van kos jelvényekkel. Mózes összetöri a megelőző Bika-korszak aranybálványát, vagyis a Bikát, és még Michelangelo is kosszarvakkal ábrázolja őt, mert ő a Kos-korszak megalapítója, a törvényei bevezetésével. Az emberiség minden időben ezeket a kozmikus szimbólumokat alkalmazta egy-egy új világhónap beköszöntekor. A kereszténység pedig a Halak korszakának a bevezetését jelenti, annak a megalapítása. A kígyó minden mitológiában kivétel nélkül a fényességnek, a napnak, az igazságnak az ellenlábasa, khtonikus, ahogy görög szóval mondjuk, földi, teórikus vallásoknak a megtestesítője, a nap-kultuszokkal szemben ellenkezőleg az alvilági, mély és az irracionális világnak a kifejezője. Egyébként minőségi hovatarozás szerint a három, úgynevezett „vizes jegy”, vagyis a Halak, a Skorpió és a Rák, harmonizálnak egymással. És a három közül mindegyik világhónapban a másik kettő szimbóluma is megjelenik. Nyilván így kapcsolódik a Halak és a Kígyó, tehát a Skorpió jelképe a Halak-korszakban, és ugyanakkor jelzi az ellenlábast. Tehát a szeretet vallásával szemben valamiféle alvilági mocsári tenyészetet. A Halak-korszakban felvirágozik a szerzetesség. Nemcsak Európában, hanem az egész világon. Indiában ugyanúgy mint Tibetben, az iszlámnál, Perziában vagy Szíriában, Európában és így tovább, még Mexikóban is megtaláljuk, és egyidőben lépnek fel. A világtól való elvonulás, befelé fordulás a tizenkét jegy közül az utolsó, a tizenkettedik, a legvégső stáció. És érintkezik a Kossal. Tehát ahol a Halak kezdődik, ott végződik a Kos, a Kos a tizenkét jegy közül a legelső, a Kos a kezdet, a Halak a tizenkét jegy közül a legutolsó, a vég. A kettő határán lép föl Jézus Krisztus, ezért mondja teljes joggal: „Én vagyok a kezdet és a vég, az Alfa és az Omega”. (Jelenések, 21: 6.) Amikor ezt a kijelentést teszi, egyúttal az ősi, tradicionális asztrológiai világkép kifejezéseit is használja. Nem csak az egyedi küldetésére gondol. Tehát ezzel is beleágyazódik a legősibb tradícióba, amikor ezeket a kifejezéseket használja. Ezekre céloz Kodolányi.

K. L.: *Na most, a Jézus után ezért érezte szükségét Kodolányi a Mózesnek, ez az előké-szület volt?*

R. L.: Igen. Itt még emlékeztetnék arra, hogy a Gilgames második részében, az *Új ég, új földben* az uralkodó mindenütt bikaszobrokat állíttat fel, kő-bikákat, meg ebből-abból faragott bikákat, bikákkal telik meg az egész birodalma. Tudniillik ekkor kezdődik el az úgynevezett Bika korszaka. Ezt Kodolányi a legtudatosabban alkalmazta, szerintem még túl is lőtt a célon, mert ennyire azért nem volna szabad szájbarágósra csinálni ezeket a dolgokat. De ő ezt – mondom –, rendkívül fontosnak tartotta, fontosabbnak, mint a műfaji részét. A Mózes tulajdonképpen szintén egy közös szülemény Várkonyi Nándorral. Tény az, hogy mind a kettejüket – nagyon jól emlékszem – rendkívül izgatta Mózes alakja. Egyrészt azért, mert világtörténelmet formáló, hatalmas alak, másrészt minden történeti kiválóság tulajdonképpen egy már kész népbe született bele, azt emelte föl az elérhető legnagyobb magasságba, de Mózes nem ezt csinálta. Mózes előbb megcsinálta magát a népet. Mindenesetre Kodolányi ezt vallotta, és rendkívül izgatta őt egyrészt az a kérdés, hogy egy hatalmas egyéniség hogyan tud egy ilyen művet létrehozni, még hozzá egy olyan művet, ami állja az évezredeknek minden, de minden elképesztő viharát. Úgy megalapozni. Másrészt pedig itt megint az ő úgynevezett egyéni felfedezései, tehát őserinté Mózes nem zsidó, hanem egyiptomi. Az egyiptomi királylány gyermeke, aki úgy szülte meg a gyermekét, hogy hivatalosan arról az udvar nem vehet tudomást, ezért ő maga teszi ki a mocsárba, és ő maga megy el, hogy megtalálja, mintha nem tudná, hogy mit keres. Mindenesetre egyiptomi Mózes létrehozta a csodálatos művet. Egyrészt rá tudja bírni a világot, vele szemben el tudja érni, ki tudja kényszeríteni, hogy elengedje, kiengedje a birodalomból azt a társaságot, amit ő kiválaszt magának. Mert ezek mind világok voltak, nemcsak Kína volt a birodalom, a mennyei birodalom, minden császárság – ami nem tévesztendő össze soha egy királysággal, mert a császár nem a király, a császár az császár, a császárból csak egy van, király meg sok van – tehát az egyiptomi fáraó is császár, vagyis a világ ura. Másrészt azután egyáltalán nem bánik kíméletesen ezzel a néppel, amit néppé akar összekovácsolni: szisztematikusan és tervszerűen gyötri őket. A pusztába kényszeríti, holott erre egyáltalán nem volt szükség. Azután bizonyos kollektív bűnök elkövetésekor könyörtelenül irtja őket, az akkori időben szinte elképzelhetetlenül szigorú törvényeket hoz, azokat betartatja, és így tovább. Elég az hozzá, hogy mindez a regényből kiolvasható, minden nehézség nélkül. Ami viszont nem, ez pedig az, hogy Kodolányiban leküzdhetetlen rokonszenv élt minden diktátor iránt. Ő a diktátorokat emberileg szerencsétlen, de szükséges embereknek tartotta, mert szerinte az emberiséget a szenvedélyei időnként katasztrófába viszik, és ezekből csak egy erős egyéniség tudja kiemelni őket. Ő tehát, hogy úgy mondjam, elvből volt a diktatúrák és a diktátorok barátja. 1953-ban Várkonyi Nándorral két hetet töltöttünk a szomszédos Balatonkenesén, és onnan mindennap gyalog átmentünk Akarattyára, és ott mindennap beszélgettünk vele. Amikor 1953-ban odaértünk, legelső alkalommal, kint ült a kertjében, és a beszélgetés a nemrég meghalt Sztálinra terelődött. Vár-

konyi a maga módján egyáltalán nem titkolta az örömét, és megjegyezte, hogy a világ megszabadult egy nagy lidércnyomástól, és ennek rendkívül örül. Erre Kodolányi elkomorult, egy ideig hallgatott, és utána ezt mondta: amikor ő értesült Sztálin haláláról, bement a szobájában egy zugába és sírva fakadt, megsíratta Sztálint. Elképedve néztünk rá, és megkérdeztük tőle, hogy ezt mivel magyarázza. Azt mondta, azért, mert a világ legszerencsétlenebb embere volt, és azért volt a világ legszerencsétlenebb embere, mert a világ legmagányosabb embere volt. És ő ezt megérti. Ezek egészen felvilágosító mozzanatok, bár személyesek. De mégiscsak kivételnek valamiképpen és magyarázatot adnak arra, ahogy nagy műveiben beállítja az alakokat, és ami tulajdonképpen a ki nem mondott végső célja ezekkel az alakokkal.

Sz. É.: *Szeretném megkérdezni, hogy a Mózes írása előtt olvasta-e Kodolányi Freud Mózesét?*

R. L.: *Hogyne.*

Sz. É.: *Mert ez a teória, amit itt hallottunk, benne van a Freud Mózesében. Mózes egyiptomi születésű lett volna ezek szerint. Akkor itt, ez a kapcsolódási pont.*

R. L.: Igen, de annyit és olyan ellentétes dolgokat mondtak már erről a témáról, hogy Kodolányi, amikor döntött valamelyik teória mellett, akkor úgy érezte, hogy az a saját ötlete, és nem lett volna szabad őt figyelmeztetni arra, hogy ő itt, ha tovább is formál, de tulajdonképpen mégiscsak átvesz valamit. Hogyne, ez így van, ebben igaza van. Ő ezt annak ellenére, hogy ismerte, saját leleményének tartotta. Ez persze csak az ő személyes szempontjából érdekes, nem a mű szempontjából. Ami viszont a saját leleménye, az az egyiptomi piramisok mibenléte, azok rendeltetése, és hogy még pontosabb legyenek, a beavatási, iniciatív rítusok mibenléte. Azóta tudjuk sok helyről, máshonnan is, mesterségesen átvitték a beavatandót, bevitték a halál állapotába, végigjárták vele mindazt, amit az az ember él át, aki meghalt, és miután végigment ezeken a megpróbáltatásokon, rémségeken, újra vissza kellett térnie az életbe, és attól fogva beavatott volt. Ezt nem csak egyházi, papi személyeknek, de világi uralkodóknak is kötelességük volt így csinálni. Tulajdonképpen hiába születtek például fáraónak az egyiptomi uralkodó családból, amíg ezen a beavatási szertartáson nem mentek keresztül, addig nem tekintették őket igazi uralkodóknak. Nem a világi ceremóniák, koronázás és egyebek voltak a döntők, hanem a beavatási szertartások, hogy azokon keresztülment-e vagy sem. Ez később is, azután is így volt mindenütt. A távolabbi vagy a közelebbi Keleten, sőt a görögöknél az eleusziszi misztériumoknál, és még Rómában is. Nomármost Kodolányi itten a beavatás legelső, illetve döntő pontját, amikor tehát a halál élményét kell átélni a beavatandónak, úgy ábrázolja, hogy Mózeset, a beavatandót keresztre feszítik. Nyilvánvalóan össze akarta kapcsolni a jézusi történettel.

K. L.: *Érdekes itt a beavatási eljárás, ha emlékszel rá, Határ Győző Heliane című regényében mindezt már ironikusan játszatja el, mintegy az Európai Iskola misztikus rituáléinak görbetükréként.*

R. L.: A fene egye meg, pont erre most nem emlékszem...

K. L.: *...a tengerparton a sziklához kötöznék és meg kell várni, hogy a dagály jön, az utolsó percben persze leoldozzák, de hogy a halál élményét élje át közelebből. Nem jut el oda, hiszen mindezt a Heliánében ironikusan veszik, Kodolányi ugyanakkor direktben.*

R. L.: Egészen biztos, hogy voltak olyan korszakok, amikor a rítusokat már teljesen formálisan üzték csak. De eredetileg komolyan vették, és valóban ez irányította az életet. Kodolányinál minden hős, akit beavatnak, tulajdonképpen átlépi a halál küszöbét, és gondoskodtak arról kellő eljárással, hogy ez ne legyen pusztán beszéd vagy szuggesztívó, hanem a valóságban is megtörténjék. És akkor azután például a Kheopsz piramis közepén lévő kőszarkofágba fektették be három napra az így megholtat és utána megfelelő eljárásokkal feltámasztották. Vagyis itt az úgynevezett tradicionális kultúrának egyik alapvető cselekményét jeleníti meg Kodolányi, bár én a magam részéről a regény csúcspontjának a könyv végén nem azt a bizonyos égő csipkebokort, amiről ott beszél, hanem amikor valóban négy szemközt beszél az Úrral, azt tartom. Az egy fantasztikus írói teljesítmény, és a léleklátás netovábbja. Én ezt az Úrral való párbeszédet tartom a regény csúcának. Egyébként sajnos tele van szintén didaktikus részekkel, és rendkívül büszke arra, hogy az ótestamentumi zsidóság legapróbb, legrejtettebb szokásait is töviről-hegyire ismeri. Emlékszem például, hogy amikor nálunk megjelent a regény, nem sokkal később beszéltem a pécsi főrabbiival, aki jó ismerősöm volt, és ámuldozva mondta nekem, hogy nem tud magához térni a csodálkozástól, hogy Kodolányi honnan vette a legapróbb részletekbe menő ismereteket. Ő el sem tudta volna képzelni, hogy aki – most másként használom a szót – nem „beavatott” ezekbe a dolgokba, hogy annak tudomása lehet ezekről. Tény az, hogy Kodolányi nem sajnálta a fáradságot soha.

Sz. É.: *Milyen volt a születési ábrája?*

R. L.: Tehát azt kérdezte Éva, milyen volt a születési ábrája Kodolányi Jánosnak. A róla írott könyvem egy leveléből vett idézettel kezdem, amikor megkértem arra, hogy mondjon el magáról egy pár személyes dolgot, aminek nyilván majd hasznát vehetem, akkor ezzel kezdte: „Születtem pedig reggel fél nyolckor; Napom a Halakban áll, I. Házam a Bikában, testi-lelkialkatomat tehát a Halak és a Bika szabja meg. A Vénusz a X-XI Ház csúcán áll, tehát van némi érzékem a művészet iránt. Ennyit ebből.” 1899. március 13-án, Telkin, Pest megyében. Ezt írta, és én ezzel kezdem azután a magam tanulmányát. Hogyne, ő ezt rendkívül komolyan vette. Egyébként fé-

lelmesen jellemző rá, ha egyszer megcsináljuk és megnézzük ezt, abból nagyon sok minden kiderül. Tulajdonképpen minden, főleg egy ilyen lezárt élet és lezárt életmű után. Utólag sokkal könnyebb rámutatni bizonyos jelölőkre, meghatározó dolgokra, mint amikor még cseppfolyós állapotban van valami, tehát folyik az élet.

P. I.: És Laci bácsi, nem tudom, hogy figyeltél-e a hatalom és a meditáló kapcsolatára, hogy ezek valamikor szétválnak-e? Tehát nemcsak az, hogy feltételezik és kiegészítik egymást, de hogy mi az oka ennek a szétválásnak és konfliktusnak?

Szerkesztő: Rajnai László

R. L.: A *Vizöntőben*? Másképp a regény cselekményét nem lehet bonyolítani, másodszor pedig ez nem is állandó kapcsolat, nem is egy állandósult állapot, csak különleges, rendkívül fontos, életbevágóan fontos pillanatokban jön létre ez a kapcsolódás, ez az egység. Egyébként az úgynevezett reális életben külön szerepek és külön éli őket.

Sz. É.: Most szeretnék még rákérdezni a történelemszemléletére Kodolányinak. Úgy gondolta, hogy ezek a világekorszakok így váltják egymást, közben egy spirális előrehaladás menne végre, szóval fejlődésről beszélhetünk?

R. L.: Ahogy a modern ember érti a fejlődés fogalmát, azt ő nem fogadta el. Azt ő tagadta. Inkább körforgásról, szó szoros értelmében körforgásról van itt szó, az em-

beriség nem először járja végig ugyanazt a történelmi utat, nem először esik át ugyanazokon a fázisokon, hogy azután az emberi történelemnek mégis van-e valami célja, halad-e valamerre, erről ő nem nyilatkozott, legalábbis most nem jut eszembe sem személyes közlése, sem olyasmi, ami a műveiből egyértelműen kiolvasható volna. Erősen hajlott mindenestre a keleti felfogásra, amely szerint megváltás nincs, mindenki csak önmagát válthatja meg, és ha egy inkarnációval nem sikerül, akkor tetszés szerinti számban kell megismételnie. Ez nem jelenti azt, hogy elutasította a kereszténységet, vagy hogy nem fogadta el a kereszténység alapvető dogmáját, a megváltását. Azonban a kettőt igyekezett kombinálni, csak az egyik vagy csak a másik mellett nem tudott megállapodni. Valószínű, hogy a maga egyéni módján magyarázta a megváltás hittételét, de ezt nem fejtette ki. Egyébként is, ami a vallásokkal való viszonyát illeti, meglehetősen gyakran változtatta a véleményét. Római katolikusnak született, azután Csikesz Jánosnak, egy Vajszló melletti község református prédikátorának a hatására, mikor az a teljesen kétségbeesett és sehol támaszra nem lelő fiatal embert a tanítványának fogadta, először csak lélekben lett protestáns, később pedig szabályszerűen át is tért a református vallásra. Ezt a vitapartneri nem egyszer a vita hevében a háború alatt a szemére is vetették. Egy német származású debreceni református lelkész egyszer egy hírlapi vitában szemére vetette például, hogy Kodolányi ne oktassa, egy olyan ember, aki cipőben protestantizált. Ahogy mondta. Erre Kodolányi válaszában azt írta, hogy ne oktassa őt ki egy olyan ember, aki cipőben magyarizált. Így folyt a vita. No most, tulajdonképpen a tételes vallások szorosán vett köréből ezek a mitológiai és prehisztorikus kutatásai meglehetősen kiemelték őt, eltávolították és egészen más irányba terelték a figyelmét. A közös meggyőződésük Várkonyival együtt az volt, hogy vallás csak egy van és minden újramezdés csak látszat, valójában a kereszténység egészen pontosan, szorosán véve a katolicizmus, az utolsó a nagy történelmi vallások közül, szerintük, amely még őrzi az eredeti tradicionális vonásokat, az eredeti világképet. Ezt azonban meglehetősen tágan értelmezték mind a ketten, olykor akaratlanul is elárulták, például egyszer Várkonyi, aki lelkes katolikus, római katolikus volt, hangsúlyozom, hogy lelkes...

K. L.: *Gyakorló?*

R. L.: Gyakorló. Egyszer megkérdeztem tőle, hogy mi a véleménye az evangélium egy helyéről, ahol Jézus egy meglehetősen szigorú kijelentést tesz. Erre Várkonyi türelmetlenül legyintett és azt mondta: Eh, a prófétáknak soha sincs semmi humorérzékük! Vagyis ebből kiviláglik, hogy ő egyszerűen prófétának tartotta, tehát nem pedig a keresztény dogmatika értelmében a második isteni személynek. Ami pedig Kodolányit illeti, egyszer megkérdezte tőle 1945 után Várkonyi, hogy nem bánta-e meg, hogy protestáns vallásra tért. Erre Kodolányi azt felelte, hogy ő azon már tulajdonképpen régen túl van, de majd ha úgy érzi, hogy közeledik a vége, akkor majd újra visszatér katolikusnak. Valóban így is történt, halála előtt pár héttel ő maga mondta el a római katolikus apostoli hitvallást, égő gyertyát tartva a kezében. Ezt az

a pap, a volt pécsi segédpüspök mondta el, aki ezt a szertartást elvégezte, és aki azután el is temette és a temetésén a gyászbeszédet mondta. A Vigília közölte is ezt a beszédet. Egyébként csak azért mondom el, amit Féja Gézától tudok, mert igaz, hogy Féja Géza rettenetes dolgokat tudott mondani, de egyvalamiről meggyőződtem: soha nem hazudott. Amit mondott, az mindig igaz volt. Elképesztő készlettel rendelkezett történetekkel, amelyek azonban sajnos igazak voltak, ezt én saját magam is nagyon sokszor tapasztaltam, és rólam is tudott, mielőtt ismertem volna, és pontosan tudta, hogy mit írok. Évekkel azelőtt, hogy én találkoztam volna övele, vagy bármilyen kapcsolatban lettem volna vele. Szóval neki mindig igaza volt, éppen hogy szinte elviselhetetlen volt ez a természete, de lehetett adni arra, amit mondott. Ő mondta, hogy Kodolányi, aki elég nehéz anyagi körülmények között élt Akarattyán a Rákosi időkben, egyszer csak írt egy levelet egy esztergomi katolikus kanonoknak, amiben azt írta, hogy ő már nem református, viszont pénzre van szüksége. Ő már megint katolikus. Kapott is rendszeres támogatást akkor Esztergomból. Később a magyarországi evangélikus egyház vezetője egyszer azt mondta Féjának, hogy a magyarországi evangélikus-lutheránus egyház a legkisebb, úgyhogy ők csak egy lutheránus írótnak tudnak támogatni: Kodolányi Jánost. Mondom, ez Féja Gézától származik, de sajnos minden, amit tőle hallottam, igaznak bizonyult, azért is merem elmondani. Tehát ennek ellenére nem merném azt állítani, hogy nem volt meggyőződése Kodolányinak, de úgy látszik, hogy a hit lényegét nagyon jól külön tudta választani a mindenkori viselkedéstől, hogy gyakorlatilag mi vált a javára és mikor mire volt szüksége. Úgy látszik, ő ezt el tudta intézni önmagában.

K. L.: *Hát ennyiben a kettős órák embere volt.*

R. L.: Igen, igen. Hátravan még a legutolsó nagy terjedelmű regénye, a *Vizválasztó*, amelyben még egyszer visszatér a fiatakorában, illetve mondjuk az élete első felében írt önéletrajzi fogantatású ormánsági regényeihez, és úgy látszik, hogy amikor érezte, hogy valóban fogatkozna az erői és nem számíthatja ki az idejét, elhatározta, hogy elmondhatja csakugyan az igazat, úgy, ahogy mindig is gondolta. Én egy rettenetes könyvnek tartom, őszintén szólva, a gyűlöletnek ezt a viharát, ami abban tombol, nem kímélve apját, anyját, testvérét, rokonait, ismerőseit, jótevőit, barátait, ellenségeit – senkit a világon. Rettenetes egy könyv. De nincs kizárva, hogy csakugyan ez volt az igazi véleménye.

K. L.: *Akkor nem voltatok jóban?*

R. L.: Akkor már nem volt jóban velem, de elméletileg már megint jóban voltunk. Amikor a könyvemet elolvasta, akkor utána azt írta Várkonyi Nándornak, hogy most legszívesebben venné a kalapját és távozna az életből, ahogy egy jól nevelt úriember teszi, ha elmegy egy olyan társaságból, ahol ő nemkívánatos vendég. Ennek ellenére meglepően hamar elfelejtette ezt a kijelentését, és mondom, amikor a Jelenkorban új

kiadásai alkalmával írtam a nagy magyar történelmi regényeiről, akkor azt igen elismerően honorálta. Utolsó levelem, amit írtam hozzá, és visszakértem tőle kis időre a hozzá írt leveleimet, abban a levélben újra számot vettem az egész könyv történetével, elmondtam, hogy milyen hatást tett rám, hogy ennek ellenére miért tartom őt nagyra és miért akarom teljesen tető alá hozni ezt a fiatalkori vállalkozásomat, de erre a levelemre már nem válaszolt. Azt mondják, hogy hatszor halt meg, hatszor hozták vissza a klinikai halálból. Valóban volt alkalma többször is megtapasztalni azt, amit a Mózesben mint egy rítust ad elő.

K. L.: *Köszönöm szépen a beszélgetést.*

R. L.: Tudod, a baj csak az, és ezt most éreztem végig, az egész beszélgetés alatt, ezt az egész dolgot én körülbelül 150 oldalon megírtam, és mindig kényelmetlen érzés, ha az embernek ismételnie kell önmagát, de tulajdonképpen...

K. L.: *Tessék kiadni a kezedből, megjelentetni!*

R. L.: Igen, igen.

K. L.: *És a levelezést Kodolányival nem akarod megjelentetni?*

R. L.: Dehogynem, csak rögtön az jutott az eszembe, hogy mi az az ötven év, és akkor én most itt mindent másoljak le, és folyamodom alázatosan a családhoz, hogy kérem szépen, mit tetszenek szólni hozzá, és engem méltónak tartanak-e arra, hogy ezt közrebocsássam, – abban a pillanatban elmegy a kedvem tőle.

K. L.: *Hát a te leveleidet is akkor ki kellene újra másoltatni a Széchényi Könyvtárból...*

R. L.: Hát igen... Remélem, hogy nem vesztek el.

K. L.: *Ezeket te kézzel írtad?*

R. L.: Kézzel írtam, igen. Kivéve az utolsó kettőt vagy hármat talán, amikor már volt írógépem...

Mutatvány a Rába György – Rajnai László levelezésből*

1988. OKTÓBER 19.

Kedves Laci!

Nem restellem megvallani, őszintén jólesett, amit a Kortársban megj. versemről írtál. Te vagy az első és mindmáig egyetlen, aki szóvá tette, és ráadásul pontosan úgy jellemezte, ahogy én belülről látom.

Én is úgy vélem, hogy egyik legsikerültebb versem, melyet az utóbbi években írtam, és szemlélete, kompozíciója s egyebek miatt magam is az Echo rokonának tartom, „homályosabb” részeinek meg örültem, mert ajándékba kapott asszociációs ablakoknak éreztem ezeket a részeket. A Goethe-kötetetről nem feledkezem meg, bár nem járom tervszerűen az antikváriumokat: amit küldhettem, azt a környékemen föllelhető féláru boltok jóvoltából tehettem, valamint egyetlen távolabbi kirándulásomnak köszönhetően: ez a Keleti környékére vitt. Azért engem is megnyugtat, hogy adott esetben orvosok vagy más jóakarók szivességét most jelképesen viszonyozhatod.

Elképesztően érdekes tájékoztatásokat adtál Pécs „rejtelmei”-ről. Amit Csorbáról megírtál, bárkit meglepne, de nem mindenki találná elképzelhetetlennek, – én sem tartom annak. Rólam írt s utóbb a Magyar Műhelyben megj. írásodra ugyan úgy emlékszem, még a Kossuth utcában történt személyes találkozásunk alkalmából is Tüskés opponálta meg, mégpedig a befejezésnek távolról és név nélkül P.J.-re, ill. NNÁ-ra utaló fenntartásai miatt, mindamellet igencsak lehetséges, még ezt a döntést is a helyi tekintély ítélete alapozta meg. Mostani beszámolóid egyéni élményedről fölötébb elgondolkoztató. A Jelenkor és köztem kialakult kapcsolat megszűnése nem okoz nekem főfájást, mert van hol igazolnom jelenlétemet, ha netán ez a gond aggasztana, de nemigen tudtam magamnak megmagyarázni, hiszen Csordással bajom nem volt, neki sem velem, ritka találkozásaink korrektek voltak. Ezzel szemben Csorba szerepe K.-díja óta országosabb lett, és Nemes Nagyék mellé állította egyik gyakorlati feladatban, s ez elég ok, hogy a „barátom” ellenlábásától távol tartsam magam: az egyes szám 1. sz. itt persze nem engem jelent.

Mégis ne fogadj fenntartás nélkül semmiféle információt. Az idevágót harmadkézből kaptad, s elindítóját, ha esetleg formálisan ismered is, a lelkébe aligha látsz: nem is volt rá elég alkalmad. Meg aztán a férfiak közt sem ritka a kútmérgező típus, ezért ne alkoss elhamarkodottan olyan erős véleményt, amely egyébként kedvezőtlen pozícióba sodor. De soraidból úgy veszem ki, tanácsom alkalmasint fölösleges, mert tételesen a pragmatikus bölcsesség szavait fogalmazod meg.

* Köszönet a Petőfi Irodalmi Múzeumnak, hogy hozzájárult a levelek közléséhez.

A Magvető jövő esztendei „Szép versek” kötete számára a napokban fotókat készített rólam Kecskeméti Kálmán. Beszélgetés közben, minden fogódzó nélkül szóba hozta, hogy három évig Pécsen élt, és visszaemlékezésének első perceiben szóba hozott, Dante-kutatónak titulálván, s olyan jóakarójának, aki nemcsak horoszkópját készítette el, hanem még Breuer Marcellel is összehozta; azt is mondta, egy ideig Martynnál lakott. Miféle embernek tartod? Kérdezem ezt annál inkább, mert Pesten homlokegyenest ellenkező jellemzéseket hallottam róla.

Még egyszer s remélem utoljára visszatérek VK nyilatkozatára. Amikor először közölte velem szándékát és bemutatta írásának piszkozatát, élőszóbeli megnyilatkozásaiban csak L. elleni indulatait forrtak. Most is azt vallom, és tartok tőle, bonyodalmai még nem ültek el: a baj fő oka a szerencsétlen önmonográfia. Megírtam többször s most megismétlem: nem volt még arra példa, hogy valaki önmagáról írjon felső fokban pályaképet, de arra sem, hogy egy szakmájában elfogadott személy ehhez a nevével adjon. Lehetnek ebben a könyvtanulmányban igaz részek, és lehetnek a valósággal ellentétesek, a kiadvány hangneme ingerli az embereket, a szakmát legkivált: ez tény, s persze a különleges szerzői viszony mindenekelőtt. Amikor lázas állapotomban KL fölhívott telefonon, mondván, már mindenkitől engedélyt kért a magánlevelek közlésére, csak kettőnkől nem, kihozott a sodromból, s azt jószóltam neki, még be is perelheted, s ha ez megtörténik, a bíróság elmarasztalja. Szent Meggyőződésem, hogy akkor még korrektúrában szűrtak be egy rád vonatkozó dicséretet, olyasmint, hogy R. már akkor „nagy ember”, vagy hasonló hogy kiengeszteljenek. Ugyanakkor a stílustalan magasztalás, hiszen minden felső fok az, írják bár Adyról vagy Babitsról, ugyancsak kiválthatott indulatokat: meglehet, épp VK-ból.

De én magam is arra a személyre gondoltam, akit szóba hoztál. Nem tudtam pontosan kinek-kinek az érzelmi – akkor érvényes – képletét, Mátyás meg is lep, de kettőtökre, ill. hármótokra gondoltam mindig is. Most megtisztelő barátsággal beavatsz akkor érzelmeidbe és későbbi levelezésed lényegébe, s ez immár világos, de Kálmán hajdani érzelmeit úgy ítélem meg, ahogy most jellemzed, így föltételezésem aligha alaptalan. Fönntartás nélkül egyetértek azzal a portréval, amit Sáriról festettél, s igazad volt, van abban, hogy alapjában véve ti ketten nem egymásnak születtetek. Ezt Sári későbbi pályája is igazolja: „elkötelezettsége”, karriervágya, melyet sajnos, nem kísér valódi irodalomértés, de vmihübrisz: olyan pártfogó nyájassággal tud szólni az emberhez véletlen találkozások alkalmából, hogy csak mulatok magamban. Ami a legszomorúbb, kívülről csak úgy emlegetik, „az az alkoholista”. Ez nyilván betegségének és kényszerű válásának együttes következménye. Nem kevésbé igaz, hogy mutatott, még pedig önként, az életben konstruktív baráti gesztusokat, és mindkettőnk javára!

Nem láttam a TV-ben sem a Tüskés-portrét, sem LB-t, utóbbi engem érintő szavait azonban tudomásomra hozták. Gyergyai sohasem volt a bátorság szobra, és malicia is lakott benne, ami az utóbbiból rám háramlott, azt tapasztaltam jóakarata mindig elfeledtette velem. NNÁ Petőfi-, ill. Vörösmarty-magyarázatait én is őszinte becsüléssel olvastam, de nálad kevésbé vagyok szerencsés, mert meghallgattam a Rá-

cióban illusztrációkkal kísért beszámolóját megrekedt drámájáról, melyet Babits és Csinszka kapcsolata köré kívánt koncentrálni, és megnyilatkozásaiban a fél-tájékozottság keveredett az agresszív pökhendiséggel: a téma ui. nemcsak ismert, hanem részben ismételtlen publikált, s már rég megpendített, ő azonban fölfedezőnek állította be magát, s a szakkutatókat tudatlanságban marasztalta el.

A fölfedezés fűszerével hatott rám elbeszélése Sz. és a Magvető h. igazgatójának abszolút személyes kapcsolatáról. A hölgy férje, aki egyébként igen kétéves hírnévnek örvend, ha ezen lehet örvendeni, most lett az Írószöv. kinevezett főtitkára úgy, hogy a választmánynak sem tagja, választmányt a döntésről meg sem kérdeztek. Ami a mindennapi ballépésekből komponált kis magyar pornográfiát illeti, az eset nem tesz hozzá újat, legföljebb a hölgy ízlése lep meg; különben sem lehetett könnyű ilyen távolságból a kapcsolat praktikumát lebonyolítani.

A fönti kinevezés más színben tünteti föl a szellemi mozgolódások valódi távlatait. KK sem maga fog szerkeszteni: előttük tölják a történész Hanákot, aki nem mulasztott el egyetlen áramlatot sem kiszorgálni, s most is persona grata. De hallottad-e a Rádióban Püski nyilatkozatát? Közös „amerikai-magyar” kiadót alapított (ő az amerikai), P. Isis néven; régi kiadványait kívánja itthon elsősorban megjelentetni, így Az egész látóhatárt, A minőség forradalmát és általában Veres Pétert, valamint, úgy mond, az új fiatal népi írókat. Irodalmi életünk egyetlen vívmánya az volt, hogy megszűnt a nép és urbánus megkülönböztetés, s most jön Püski, és fölszítja a régi, ma már érvénytelen ellentéteket. Állami intézményben, a Népműv. Int.-ben kapott hivatali helyiségeket, és kijelentése szerint rá kívánja tenni kezét A Hírel-re, melyet Csoóri jegyezne a tervek szerint s eredetileg Illyés dédelgetett terve volt. Tőlem kértek kéziratot, sajnós adtam, s most nem tudom, mitévő legyenek: ilyen partikuláris színezetű orgánnummal nem óhajtok kapcsolatot, de talán most már ők sem velem. Azt hiszem, hagyom folyni a dolgokat, s a jövőben, újból nem adok nekik kéziratot, – ha az adottat egyáltalán közlik.

A Tinódi Kiadó gondozásában és Vidor szerk.-ben megjelentek Galsai humoros tárcái posztumusz kiadásban. Sajnos, meghökkentően alacsony színvonalúak, igaz rostaalja. Vidor annyira lelkesedett menet közben, hogy fejtörést okoz nekem, miként fogalmaztam meg a véleményemet.

Visszatérek személyed kedvezőtlen pécsi fogadtatásának feltételeire. Ujraolvastva kapott információt, emlékeztettek, az én tapasztalataim ezzel ellenkeznek. Ki tudja,

*Rajnai László és Rába György
az 1940-es évek végén*

hányadszor mondom el, írom le: Sz. foglalkoztatásodra vonatkozó javaslatomat azzal utasította vissza, hogy ők „nem jótékonyági intézmény”, továbbá azzal, hogy minősíthetetlenül viselkedtél Várkonyi Nándorral, s az ellentétben a Jelenkor V. mellett foglal állást. Ezen kívül más is lehet igaz, mindezt azonban az én pofámba vágta Sz., és ez önálló cselekvésre, egyéni hozzáállásra vall. Meglehet, Csuha hallhatott manapság is rád vonatkozó negatív kijelentéseket. „évtizedeken át” azonban nem is szagolhatott a Jelenkor ügyeihez és embereihez, így nem lehet tudomása olyan hadi titokról, miszerint Cs. „zárta” volna el előled a folyóirat kapuját. Függetlenül minden friss személyi híredtől lélektani igazság, hogy ha emberek hosszú időn át szorosan össze vannak zárva, márpedig a pécsi élet ilyesféle összezártságot jelent, akkor a másik bőre horzsolja, fölsérti az övéket, s még a fegyverbarátság is indulattá változhat.

A Demokrata Fórum mellett más, hasonló szervezkedések is indulnak, de hozzám egyik sem áll igazán közel, annál kevésbé, mindegyiken átütnek valamelyik régi párt körvonalai. Az „Új Márciusi Front” kriptokommunista szervezet, s azt a látszatot keltik, hogy a központi vezetés önmaga mellett egy szalonképesebb utitárs csoportot kíván erősíteni – a többek rovására. A napokban hallottam a „szárszói Front” egyik megalapítójának nyilatkozatát a Rádióban: az illető tételesen a Kisgazda Párt örökösének nevezte szervezetüket. Cserkészek szervezkednek, a fővárosi utcákon pedig camping asztalkákon hemzsegnék a mozgó könyvárusok: valamennyi az új kiadók könyveit árusítja. A kiadványok közt sok a krimi, a pornográfia, de akad köztük népszerű egyszersmind igazi külföldi irodalom is. A Tinódit egy Molnár Imre nevű költő-műfordító holmi örökségéből mozgatja, és a Csúnya nők dicsérete (ez a Galsai-könyv) utolsó oldalán Bajcsy Zs., Morgenstern, Fónagy (Mágia), Gaál Mózes (Achilles haragja) továbbá Grandpierre és Timár Gy. régi könyveinek új kiadását ígéri. Ezért szerintem nem érdekes kiadót alapítani, de el sem tudom képzelni, hogy efféle publikációkra harapjon a közönség. A terjesztők (három ilyen intézmény van) a Galsai-kötet kinyomott példányainak csak kétharmadát voltak hajlandók átvenni a boltok számára, – a többit raktározni kell. (20,000 pld.)

Ha Kárpátival egyébként is van folyamatos tárgyalni valód, akkor alkalmasint jelentkezik. Megeshet azonban, hogy ilyen új életkezdéskor rengeteg feladata támad, s ezt meggondolva, akár magad is megkeresheted. Megkérdem, ha rajtad múlik a dolog, mostanság milyen nemrég megj. könyvről írnál a szokásoknak megfelelő, rövid 2-3 oldalas recenziót? Ha egyáltalán kedved lenne ilyesmihez. Nem mintha konkrét lehetőségem volna, de talán...

Baráti szeretettel Gyurka

PÉCS, 1988. OKTÓBER 25.

Kedves Gyurka,
örülök, hogy bármely szerény, de mégis visszhangja lehettem Kortárs-beli versednek, már csak azért is, mert a kollégák – és a laikus olvasók még kevésbé – nem szoktak

sietni észrevételeikkel, holott a legtermészetesebb dolog, hogy az író, ha már egyszer publikálta munkáját, kíváncsi a fogadtatására. Itt van pl. az én okt. Jelenkorban közölt írásom Várkonyi „Elveszett Paradicsom”-áról; még azok sem mondanak véleményt, akik véletlenül elolvasták, pedig ennek a kritikai fejtegetésnek a tárgya – és nem az én becses személyen – ma föltehetően sok embert érdekel.

Vagy netán a mi várakozásaink volnának túlzottak? Meglehet. Sok író – és most éppen a szegény K. Kamilra gondolok – egész életében nem gyógyul ki abból a hitéből, hogy ami egyszer bárhol nyomdafestéket látott, az önműködően bevonul az emberiség tudatába. Erről, sajnos, szó sincs. De az idők is előnytelenül változnak. Jól emlékszem, hogy amikor fiatalok voltunk (kb. ’45 és ’48 között), egy-egy jól sikerült vers vagy novella megjelenésekor az egész íróársadalom valóságos lázban égett, mindenki sietett mindenkivel közölni elragadtatását, hónapok múlva is kívülről idéztünk verseket, s ezeket mind a mai napig nem felejtettük el. Ma? Jó, ha elkaphatunk egy-két futó megjegyzést, azután ki-ki rohan tovább a maga szűk kis ösvényén. A könyvek sem kivételek: slágerek még akadnak, de a piac törvényei szerint ezek is hamar feledésbe merülnek, s jöhetnek az újabb efemér szenzációk. Bár ezek sem igazi szenzációk már, s egyre nemtelenebb eszközökkel igyekeznek magukra irányítani a figyelmet. Siker és érték talán még soha nem fedte ily kevéssé egymást. Ezért ma jószerevével csak kétféle írótipusról beszélhetünk: a lármás publicitásért lihegőről és a rezignáltról.

Érdekes volt olvasnom leveledben a Kecskeméti Kálmánról írott sorokat. Mi tagadás, rég megfeledeztem róla. Szóval, most fotózik. Valóban ismertem, s eléggé kínos helyzetből adódóan: ő lett Sün nevű barátnőm (bizonyára emlékszel még rá) második férje, s egy kislányuk is született. De nem is tudom, miért nevezem ezt „kínos”-nak, hiszen akkor már rég mögöttem volt az egész história. Ez a Kálmán nyugtalan ambíciózus, kissé hisztériás jellem volt, képzőművészeti vonalon próbált érvényesülni, de nekem kezdettől fogva az volt a benyomásom, hogy soha nem fogja tudni meghaladni a dilettáns szintet. Martyn F. viszont az az ember volt, aki, bármilyen jól meg tudta különböztetni az igazit az áltehetségtől, senkit nem küldött el magától, ellenkezőleg, szisztematikusan gyűjtötte a híveit, szinte beláthatatlan kapcsolatrendszerrel épített ki, egyforma céltudatossággal szervezte meg jelenét és jövőjét, soha senkit nem bírált, inkább csalogatott magához mindenkit, olyannyira, hogy előzékenysége sokszor érthetetlennek látszott – csak ő tudta vagy remélte, hogy ki mikor és mire lesz használható. Ebben ugyanolyan nagymester volt, mint Kodály. Kálmán alapjában véve rokonszerves és impulzív fiú volt, semmi okom nem volt arra, hogy elzárkózzam előle. Amikor megtudtam, hogy unokája annak a Kecskeméti Árminnak, akinek két kötetes könyvét a zsidóság történetéről korábban nagy érdeklődéssel olvastam, azt hittem, Kálmántól valami közelebbit is megtudhatok nagyapjáról, mert az öregúr, könyvéből ítélve, figyelemreméltó egyéniség lehetett. Az unoka azonban, sajnos, semmi érdemleges felvilágosítással nem szolgált.

Kissé magam is csodálkozom, hogy Csorbáról kapott – akár hiteles, akár nem egészen hiteles – információim néhány nap elmúltával már alig érdekelnek. Elég annyi,

amennyit biztosan tudok, mint ahogy teljesen egyetértek veled abban, hogy Szed.-t igazán nem kellett buzdítani arra, hogy mindvégig persona non gratának tartson. Még csak két dolgot jegyeznék meg. Nem arról a kritikámról beszéltem a múltkor, amely végül a párizsi Magyar Műhelyben jelent meg (s amelyet a Jelenkor nem közölt), hanem arról, amelyet „Férfihangra” c. kötetedről írtam később: ezt adta vissza Csorba személyesen, ironikus megjegyzések kíséretében. Akkor ezt is a M. M.-nek küldtem el, Nagy Pál el is fogadta, de nemsokára közölte velem, hogy folyóiratukban megszüntetik a kritikai rovatot, így hát ez a kritika azóta sem látott napvilágot; neked annak idején elküldtem a kéziratot. – Ami pedig Várkonyival történt összeveszésemet illeti, a Jelenkor embereinek volt a legkevesebb joguk arra, hogy álszent módon V. pártját fogják. A Jelenkor – Csorba, Tüskés, Szederkényi stb. – majd egy évtizedig füttyült Várkonyira, reakciós, vén bolondnak nevezték, róla írott tanulmányomat valóban minősíthetetlen szó- és írásbeli megjegyzésekkel utasították vissza. Amikor aztán Várkonyi újra szalon-, ill. pártképes lett, földig hajoltak előtte, akárcsak Weöres S. előtt, akit korábban, jelenlétemben, hahotázva zenebohócnak neveztek. És ez az erkölcstelen kompánia ítélte el engem és keltette rossz híremet, ahol és ahogy csak tudta.

Nézetem szerint Lakatos önmonográfiájának nem annyira önmagasztaló hangja (bár kétségtelenül ez is) sértette igazán Vargha Kálmánt, hanem ahogyan Pista megfélemezte Kálmán akkori szerepéről, s helyette engem tolt előtérbe. Ezt én soha nem igényeltem, de Kálmán haragját sem érdemeltem meg. Pista állítólag nemrég írt nekem ebben az ügyben egy magyarázó levelet, de amikor értesült Kálmán haláláról, úgy döntött, hogy elhunyt barátunkra való tekintettel mégsem küldi el nekem.

Most pedig egy látszólag jelentéktelen, de teljességgel érthetetlen dolog. A mai újságban, ahogy ez már régóta szokás, egy cikk ismerteti (névtelenül) a Jelenkor e havi számát. Sorjában közli a benne megjelent verseket, szépprózát, tanulmányokat, kritikákat stb. És ahogy ez természetes, minden esetben az író nevét is. Egyetlen kivétellel: az én tanulmányommal kapcsolatban megemlékezik Várkonyiról, könyvéről és még egy-két más dologról is, csak a nevemet felejtje el kiírni. Kb. 30 név között egyedül az enyém hiányzik. Ilyen cikket nem lehet másképp megszülni, csak úgy, hogy írója előtt ott fekszik a szóban forgó szám. Az idevágó mondat egyébként már eleve úgy van megszerkesztve, hogy bele se férhetne egy név. Kinek vagy kiknek az érdeke az ilyen otromba „tévedés”? Ujságíró munkája, vagy a Jelenkor szerkesztőségében állította össze valaki? Tudod, hogy ennél fontosabb alkalmakkor sem emeltem soha szót, most sem fogom megtenni, de azért eszembe jutott, amit Karinthy mondott egyszer magáról: üldözési mániám van, mert üldöznek. –

Tegnap este a TV Stúdió '88 műsorában láttam a Püskivel készült beszélgetést. Csakugyan változatlanul a 45 előtti, népi írók munkáinak újbóli kiadása a szívügye, New York-ban már jó ideje ezt teszi, és most idehaza is ezt szeretné folytatni. Azt hiszem, főleg akkor, ha ilyen idős emberről van szó, akinek ráadásul ez volt az élete műve, ter-

I.

A gyermek nem tud öleiről é. családjának nemek.
 ismét szinte jätökös csupán nyiladozó cölhöz igazán.
 A gyermek öntudatos éredelmét első napja az eulak felelős
 stant édeni üvegbe. Nemességét nem quillből övöl, mint
 az első embe, ajándékul napja felőre hatálmartól.

Az ősi királyi bitóllévelmel é. a kiterjedt családjának
 fontossá a "hő anyja". "örök Erdély barnafüve" leánya
 a nyugtalanvált, melanditánia hajló, serevittlen apa.
 Hét a halál utócsa ragad el ördöl a kisfiú vérszék első.
 mikor még mélyen elmeredő alaktalan emlékkel szeg
 aligba maradtakól véla a gyermek kékletben.

Az ősi Kötöly fé. Ölmeteren szület. Közép. bolond
 meggyben. 1790. augusztus 8-án. A anyja, Bötöny ifjú.
 éppen születéssel volt károgatásban, mikor maiaidit gyermek.
 a ki Ferenc, világra jött. Közép. bolond adós Erdélyhez bar.
 kópól, a csás. I. Károly Kötöly: "Én fel Erdély. vanyok.
 a valahánnyor é földiöl gondolatom. postai. hól embe é
 hobbelen. korombé jut a hő; ki mindent elvagyok a meg.
 it. még öt vátitá sraadra elhagyó; korombé jut a barma
 szej kőlyezede. ki engem öt sraclama zálogant mutatott
 be fejeid - az én anyám."

A féj, Kötöly Péter, a Kötölyek ősi földjein gazdál.
 kóttl határmában é. Biharban. A hajdan magyarkörözésén kis.
 tól abba az időben más meglehetősen megragant, de
 még elegendo volt akkor, hogy uraimat gondatlan éleket
 bitoritron a hadvan jelentő gyereket juktam őret a vai.
 magye. életem é. A Kötöly. unatid újrozó tőstőlde folya.
 man nem egy alipainit adott hatma's meggyed, a egyé a
 károni-nyor aubindé ébretek fel néződe legifjabb napja.
 ban. Feltudeln é, mikor élebe vlgén é a alipainisigra pá.
 házok, nyor. sirtetelemmel. Kötöly Péter Biharban, az őt.

mardi bitóllével gazdálkodott, sámmal magyarkörözje
 vöröben. A család: hágyomany életem, mi'vett, deid
 emberek ismét. Fellegyöl. Bötöny ifjarról, még eury.
 adatunk minsten. Főmad egy fötlyegyeit. spiritus hódos.
 ismo, barra rozonyra lehetett. Élat gyermekét quill feje.
 velt, köptük hét leányt (Bonitát é. Maritát, egyé korain
 elhaltak), a fiút mind Ferenc utai gyülették: sámmal, é.
 idain é. végül Péter, nyole hónapra atyja halála után.
 A vöröz, fiatalanyommal é. Dorai sít gyant a végzet.
 az 1802 é. elején magyarköröz hágyta gyermekét a viláig.
 tan.

mészetes, hogy továbbra is erre összpontosítja tevékenységét. Alátámaszthatja az is, hogy az un. „urbánus” írók könyvei, amennyiben időtállóak, az elmúlt években nálunk újra megjelentek, a Magyar Élet kiadványai ellenben nem. Ez, valljuk meg, eléggé egyoldalú kultúrpolitika, van-e hát akkor jogunk kárhoztatni egy másik, hasonlóan egyoldalú törekvést? Én sosem rokonszenveztem a népekkel, de a tehetségese, gondolom megérdemli, hogy az azóta felnőtt nemzedékek is megismerjék őket. Azután ne felejtse el, hogy a 45 előtti „népi-urbánus” ellentét csak a szóhasználat tekintetében szűnt meg a későbbi évtizedekben, valóságban szívósan továbbélt, és él a mai napig. Nem tudom biztosan, jellemző-e Európa egész keleti felére ez az ellentét, de a legújabbkori magyar és (klasszikus) orosz irodalomra föltétlenül. Mindenesetre talán nálunk a legerősebb. Véleményem szerint, ha nem fájul el, s nem mérgezi meg a szellemi légkört, még kívánatos is lehet, mert pezsgést és termékeny feszültséget hoz létre. Ma van egy rakás költőnk és prózaírónk, akiknek írásai nyernének azzal, ha lefordítanák valamely nyugati nyelvre, mert lelkileg annak a kozmopolita „szellem”-nek a szülőttei, ott van a hazájuk, ott él a természetes közönségük. Még a mai szellemi konglomerátumban is csalhatatlanul felismerem a francia íróban a franciát, az angolban az angolt, a németben a németet, az amerikaiban az amerikaiat (Északon és Délen egyaránt), de a lengyelben is a lengyelt, a jugoszlávban a jugoszlávot, az oroszban az oroszot stb., csak éppen a magyar tollforgatók jelentős része tesz olyan hatást rám, mintha egy sehol nem létező nép és nyelv irodalmából fordították volna magyarra őket. Tehetőséges emberek is válhatnak utánzóvá vagy közönséges epigonná, ha magukra öltik egy másik világ idegen gunyját, de saját lelküket vesztvén az idegennek csak a modorát tanulják el, annak ösztönösen megnyilatkozó belvilágát és az új viseletben is továbbélő hagyományait már nem. Más szóval: a nyugaton is másodrendű, múltó divat jön át, azon az áron, hogy az itthoni hangoknak hallgatás a helyük.

Én nem hiszem, hogy neked vissza kellene vonulnod a Jelenkortól, hiszen, mint magad is mondod, a viszony mindkét fél részéről lényegében máig korrektnek nevezhető. Azt persze soha nem lehet tudni, Csorbának mi feküdte meg éppen a gyomrát, vagy milyen praktikus és önös cél készíti arra, hogy fordítson egyet a kormányon. Egyet tudok: féltékenysége oly mérvű, hogy az már nem is mérhető. Csordásról pedig tudnunk kell, hogy éppen Csorba (ahogy ezt nekem még Szed. panasolta keserűen egy őszinte pillanatában) szorította őt háttérbe hosszú évekig valamennyi nemzedék-társával együtt, s ezért érthető, hogy most, amikor végre nyeregben érzi magát, közlés dolgában barátainak biztosítja az elsőbbséget. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy nem becsüli az idősebb generációkat, sőt – és ez eléggé ritka dolog – kifejezetten tisztelettel közeledik hozzájuk. Ami pl. engem illet, még az elmúlt télen önként sorra járta az Európa Kiadó szobáit, az új igazgatóval is tárgyalt érdekemben, s megígértette velük, hogy adnak nekem kiadásra szánt, idegen nyelvű könyveket lektorálásra. (Mondanom sem kell, hogy ebből azóta sem lett semmi sem.)

Köszönöm, Gyurkám, hogy megpróbálnád elhelyezni esetleg írandó recenzióimat, de az igazság az, hogy továbbra is kedvetlen vagyok, nem fűlik a fogam az íráshoz, s

örülni fogok, ha beválthatom a Jelenkornak tett ígéreteimet. K. Kamil jó három hónapja átadta az Isisnek (Püski-Eötvös) régi Vörösmarty-könyvem; azóta két határidő is lejárt, de ez a kiadó még mindig nem nyilatkozott, vagy Kamil feledkezett meg a dologról. Nincs sok reményem, de hátha – és akkor ez lelkileg-szellemileg is bizonyára felfrissítene. Csakhát a cenzura... A napokban üzenték nekem, hogy Kovács Sándor Iván éppen itt van Pécsen, melegen érdeklődött irántam, és látni szeretne, de aligha lesz rá ideje. Mondd, kiféle miféle ez az ember? én csak a nevét ismerem.
Baráti öleléssel Laci

1988. NOVEMBER 8.

Kedves Laci!

A pécsi (megyei?) újság téged illető, negatív megkülönböztetése aljas eljárás, aligha véletlen és jogosan bánt. Szerintem vagy a régi dogmatikus beidegződés megnyilvánulása, mely szerint kell lennie Fekete Péternek s erre a szerepre téged választottak, vagy személyes indulat jele, ami szintén nem ritka jelenség: a mi szisztémánkban a különböző szemétdombok kakasai visszaélnék mikroszkópikus hatalmukkal, önkényre használják. Emlékszem, amikor a Babits-centenárium alkalmából főelőadásra kértek, melyet az Akad. nagytermében olvastam föl, s ráadásul az egyik délutáni ülésen elnököltem is, a napilapok egy-egy mondatban jelezve az előadások tárgyát, valamennyi referátumot ismertetve beszámoltak a két napos ülészacról, az én nevemet, valamint Latorét és Nemes Nagyét egyszerűen említetlen hagyták, – kivéve a Magyar Nemzetet, mely ismertetése végén nevünket tisztességgel, bár formálisan felsorolta; a többi újság az MTI alapján tájékoztatott. Én különböző tiltakozó leveleket írtam az Írószöv. elnökségétől a Miniszterig, s ez utóbbi megbízásából Tóth Dezső hivatalos tájékoztatást adott. Holott nyilvánvaló volt, hogy az Akad. ez alkalomból megb., egyszeri „sajtófőnöke”, Bodnár tudatosan nem akarta leadni az én nevemet, s hogy eljárását kendőzze, még két nevet, és pedig ugyancsak költőket elhallgatta írásbeli információjában, azaz ellenem irányuló orgyilkos kísérletét még két embert sujtó lépéssel kendőzött. Most a középkorú nemzedék úgy emlegeti Bodnárt, mint nagy tudóst, a közélet élő lelkiismeretét.

Örülök, hogy van remény egy munkád kiadására; bár a Vörösmartyt régen írtad, mai megjelenése, gondolom, megörvendeztetne. Nem rejtem azonban véka alá, hogy szorongok: az említett kiadónak a spiritusrectora által a Rádióban jelzett munkatervébe nemigen illik a te tevékenységed. Bár alaptalannak bizonyulna a szorongásom!

Sajnos ezúttal is félreértetted utolsó levelem egy-két passzusát vagy talán, első sorban a Jelenkorról írva, a hangsúlyokat nem jól raktam ki. De kezdjük azon, hogy mindeddig nem olvashattam a folyóiratban, közelebbről okt.-i számában megj. írásodat, holott szívesen megtettem volna Bp.-en a Jelenkort több napi utánjárással sem lehet megszerezni. Annak idején Sz.-nak is megírta, rosszul terítik. A hónap elején Pécsen utcára került szám a hó végére ér ide, tételesen néhány példány, és rapszódí-

kusan jut egyik újságárusnak, a másiknak nem. A nagy könyvtárak vagy nem tartják vagy zárva vannak, voltak. Folyóiratot ált. az Írószöv. könyvtárában szoktam olvasni, de ezt a tékát tavasz óta tatarozzák, megközelíteni lehetetlen.

Mindamellettt megpróbálok fölmenni a Várba, a Széchényibe, ott talán elolvashatom. Ami az én kapcsolatomra vonatkozik, arról nem gondoltam, hogy „visszavonulok” a J.-tól. De mivel keveset írok, bárki megértheti, hogy annak a periodikának adok kéziratot, amely kér tőlem: ezt a J. másfél, két éve nem tette. Ráadásul megtörtént már, hogy – Pákolitz idejében – a már akkor is hosszú múltra visszatekintve, a szoros együttműködésre gondolva kérés nélkül küldtem nekik, de P. a verseket gombba sorok kíséretében visszaküldte, s ami erősebb, egy hét múlva Csorba ugyancsak írt egy levelet, amelyben hosszan fejtegetve megtanított arra, minek adok olyan helyre írást, ahol nem kérnek tőlem. Ezért már akkor is mintegy két évig szünetelt kapcsolatom Péccsel, de amikor a frissen hivatalba lépő Sz. kért kéziratot, adtam, s a kapcsolat az utóbbi esztendőig folyamatos volt. Csordás ellen semmi kifogásom. Véleményeddel azonosan gondolkodtam jóval korábban magam is, nevezetesen: lehet és van is koncepciója. Ennek lényege, hogy saját nemzedékekre kíván építeni, és ha e táborba tartozók jókat írnak, álláspontja nagyon is indokolt, hiszen a fiatalabbak, egy-két az égre lött rakétától eltekintve, ma igen nehezen érvényesülnek. De nem kevésbé igaz, hogy az elmúlt két esztendőben olyan helyzetem alakult ki, hogy bármennyire nehezül a könyvkiadás helyzete, s ez engem igencsak érint, a periodikák szaporodtak, és létfenntartásukhoz kézirat kell, ezért nap nap után kérnek kéziratot. Gyakorlatilag négy-öt folyóirat kéri rendszeresen kézírataimat, és ezen kívül, alkalmoszerűen, ez is, az is. Mivel keveset írok, annak a periodikánk adok kéziratot, amelynek rendszeresen dolgozom, amely állandóan figyel rám. Ha, például, a nem elsősorban irodalmi folyóirat Budapest kíván publikálni szokása szerint féltucat verssel, az kialakult gyakorlata szerint rendkívüli gesztus, így is kell rá reagálni, hiszen egyszerre csak egyetlen költőt közöl. Más okból, hasonló kedvesen illik viszonzni a pozsonyi magyar folyóirat kedvességét. Mindez nem jelenti azt, hogy adott esetben ne adjak a Jelenkornak kéziratot, ha lesz mit.

Kovács Sándor Iván a középkorvégi, magyar nyelvű irod. specialistája, foglalkozik pl. Balassival is. Hosszú ideig főszerkesztette a Kortársat. A társadalmi hierarchia kihalási törvényeinek megfelelően magasra jutott, most egyet. tanár, de úgy tudom, nem tanszékvezető; talán a pesti bölcsészkaron működik, de ott Tarnai Andor a régi tszék vezetője: mint tudod, mostanság ugyanazon a tszéken több, egyet. tanári címmel működő előadót is találhatsz. Amikor KSI föltűnt az égen, nekem egy kedves gesztust tett. Meglelvén egy antikváriumban a Búvár egy példányát, ismeretlenül elküldte nekem. Udvariasságát megköszöntem, s egy későbbi könyvem dedikált példányával viszonztam. Ezután történt, hogy Lengyel B. a Kortársban egyik narcisztikus visszaemlékezésében odanyilatkozott, hogy 1947-48-as Róma-Párizsi tartózkodásuk idejére nekem adta át az Újhold főszerkesztését, holott, nagy megrökönyödésünkre, de nyilván alapos megfontolásból a tisztet Gyárfásnak és a tőlünk nagy távoli Örkénynek adta. Én írtam KSI főszerk.-nek, miszerint ezt a kitélt rek-

tifikálnám. Fölvívott telefonon, és egy kiképző őrmester modorában tudatta, ez csak LB újabb viszontválaszával együtt lehet s ha nem tetszik, máris befejezte a tárgyalást. A feltételt el kellett fogadnom, a modort nem. Ekkor érdeklődtem és fölvilágosítottak, a magyar irodalomban ennyire brutális modorú Csák Máté még nem vadászott. Ismerőssel, ismeretlennel úgy beszél, mondták, mint egy rossz kutyával. A Rádió munkatársai pl. azt mesélték, amikor beteszi lábát a főkapun, mindenki menekül, mert józan ésszel elviselhetetlen, ahogy már köszönés helyett emberekbe belerug, beletapos. Ehhez képest nem tett rk.-i eredményeket az asztalra. (Janus P., Sambucus, stb.) Mindez valamelyest a felső vezetés tudomására is jutott, és most nem futtatják annyira, mint korábban.

Most érkeztem azonban válaszom legnehezebb részéhez, ami nem csekély gondot és fejtörést okozott nekem. Ez a probléma Püski személye és tevékenysége körül összpontosul. Kezdem azon, hogy megint egy gyökeres félreértésből, meg sem tett kijelentéséből indulsz ki. Amióta az eszemet bírom, az az alapelvem, hogy bárkit korlátozzam vagy korlátoztassak, magam volnék a sztálinizmus, amely engem sem engedett megjelenni. Más kérdés, hogy negyven éve retorziókkal együtt érvényesek olyan nemzetközi törvények, s e törvények megalkotója, egyszersmind ellenőre az Egyesült Nemzetek Szövetsége, melyek egészen szélsőséges világnézetű megnyilatkozásokért, kiadványokért azokat a nemzeti államokat teszik felelőssé, melyek a jelzett művek megjelenését elősegítették vagy lehetővé tették. Nos, Püski adott ki ilyen műveket, kettőt cím szerint is említhetnék, de lehetetlen, hogy ezt ne tudd. De fontos megjegyznem, ha ilyen művek egy nemzetállam, nevezetesen Magyarország tiltakozása nélkül napvilágot látnának, Románia, mely a nemzetközi nyilvánosság előtt amugyis hasonló, s eddig alaptalan érvekkel támadta hazánkat, olyan fegyvert kapna a kezébe, mellyel nemzetiségi politikánkat kivégezhetné.

A főnti gondolatmenetet azonban, már ne is haragudj, épp a te pontatlan megfogalmazásod tette szükségessé. Püskinek annyi esze talán van, vagy ha neki nem, tanácsadóinak: legkényesebb hajdani kiadványainak újraközlésével nem próbálkozik. Tétélesen szembeállítod azonban az „urbanus” írók újbóli kiadását, „amennyiben időtálló”, mint írod, és kinyilvánítod: ez így meg i történt, ezzel szemben a Magyar Élet kiadványai nem jelenhettek meg. Először is: ez logikailag pontatlan konstrukció, ezek nem korrelatív fogalmak: urbánussal a népit, az egyik kiadóval a másikat, a Magyar Élettel, mondjuk, a Révai Kiadót kellene szembeállítani, azt, amelyikben a kiadás orosz-lánrésze Illés Endre és Rónay György ízlésétől függött. De munkahipotézisül kiindulok a te polarizációból. „A minőség forradalma” régi kiadásának, mely megvan nekem, borítója föl sorolja Püski szerzőit, akik, nézeted szerint nem jelenhettek meg, ellentétben az urbánusokkal, akik, mint vallod, csak akkor kerültek indexre, ha értéktelen tollforogatók voltak. Nos, itt van Veres Péter, P. egyik fő kiadottja, előbb újjáépítési, majd honvédelmi miniszter, nehéz években (1954–56) az Írószöv. elnöke, akit 56-ban az újjáalakult Parasztpárt a gyűléstermébe nem akart beengedni, és csak Illyés szenvedélyes közbenjárására kooptálták. A személyi kultusz véres szakaszában publikált, osztálygyűlöletet erjesztő könyvei, szak irományok, a Pályamunkások (1951), Próbatétel vagy a

Balogh család története, valamennyi kötelező olvasmány a konstrukció perek idején; mint tanárnak, nekem is kellett velük, fogcsikorgatva, küszködni.

Ezzel szemben, ha urbánusnak nevezhető, Kassák, aki akkor szakította meg Veres Péterrel a kapcsolatot, amikor nyilas lapokban publikált, a rákosizmus idején nem jelenhetett meg: talán ő se időtálló költő? Püski másik szerzője –Darvas, építésügyi (47-50), közoktatásügyi (50-53), népművelési (53-56) miniszter, 51 és 53 közt az Írószöv. elnöke, akkor, amikor Jékelyt Rónayt, stb. kizárták ebből az intézményből és törvényen kívül helyezték. Minden régebbi és újabb szar írása megj. a legsúlyosabb években; ugyancsak középisk. tananyag volt. Ugyanekkor és évtizedekig (!!!) a te Hamvas Bélád, a te Várkonyi Nándorod könyvei nem jelenhettek meg, Márairól nem is szólv: ők talán nem időtálló tollforgatók, ahogy fogalmazol? Pilinszky Mándy, Jékely, Rónay másfél évtizedig, Weöres tíz évig nem jelenhetett meg, amikor Püski „szerzője” Szabó Pál, orsz.gy. képviselő a Népfront elnöke ontotta a szürkére szürkével festő, fél-dilettáns regényeit vagy Nagy István, Püski másik „szerzője” a Román Nagy Nemzetgyűlés Elnökségének tagja, az osztályharc alapján állva, helyeselte az erdélyi magyarságnak mint etnikumnak a megszüntetését, brosurá szintű regényei meg itt is, ott is öüptre megjelentek, amikor az egész magyar avantgárdot, képzőművészetet, irodalmat a semmi szélére szorították, képviselőit nyomorba taszították! Az egész szocialista magyar irodalom története a népi irodalom hozsannázásának históriája, míg az „urbánusok”-ról csak a rothadó, dekadens jelzők kíséretében lehetett olvasni. Vagy elfelejtetd, hogy Tatayt immár több, mint 30 éve mennyibe menesztették, már akkor, amikor a 3. nemzedék nagy költőinek, vagy a velem egyvívásúak még hosszú éveket kellett várniok lélegzvételeire?

Ám semmi kifogásom, hogy Püski megjelentesse „régí szerzőit:” Az egész látóhatár” publikálása helyénvaló, inkább az, mint Az elsodort falué volna, amiről egy, alkalmasint megint nem „időtálló”, megfojtott írástudó, Fülep Lajos annak idején éleslátó elmarasztalással írt. De jelenjék meg „A minőség forradalma” is, amit Püski szintén jelzett, bár megnézném, ez a mű hogy állja ki ma az irodalmi, művelődéstörténeti, természettudományi kritikát, – valóban kényes politikai megnyilatkozásaival foglalkozzék más.

De amit csakugyan helytelenítettem és most is helytelenítek, hogy Püski a magyar irodalom belső békéjét meg akarja bontani. Az utóbbi évek talán egyetlen eredménye, hogy csak magyar írók voltak: szerintem megint lehetnének, legyenek népiek és urbánusok. Ez alapján véve egy emigráns elavult tévképzeten alapul. Juhász és Nagy László, indulásuk első egy-két esztendejétől eltekintve, sose tartották magukat népinek, hanem „modern”-nek; Csoórit is bölcsebbnek tartom, hogy ilyen kártékony társadalomrothasztó törekvést a magáévá tegyen. A magam szerény lehetőségei szerint, hosszú ideje küzdök az összefogásért, ellentétben NNA-sel, s most P. őt igazolja!

Ami a külföldi publikációkra vonatkozó észrevételeidet illeti, azokban annyi az ismételt ellentmondás, hogy nem igazodom el bennük. Először, sajnos egy nagyon lejáratott jelzővel, a „kozmpolitá”-val beszélsz közelebbről meg-nem-nevezett írókról, akik, mint mondod, természetes közönségüket találnák meg a külföldön. Végig

gondoltad, hogy ez az eszmemenet mikor volt hivatalosan is népszerű, és „zászlóra” is tűzték? De fejtegetésednek nincs egyetlen vetülete, ami megállná a helyét. Először is: nincs egységes „nyugati” közvélemény vagy közönség. Vég nélkül sorolhatnám az irodalomtörténeti példákat, de hát magad is irodalomtörténész vagy! Tudod jól, Poe-t az USA irodalomtörténete szar költőnek tartja, Európa lelkesedett érte. Én tapasz-
ralatból a francia, ill. az olasz irodalom befogadó készségét ismerem, – te nyilván a kettő közül az olaszt jobban, szólnunk akkor először erről. Tudod, hogy Itáliára a campanilismo érvényes; egy sikeres római szerzőt Miláno fumigál, egy jeles trieszti vagy isztriai író Toscanában vagy Umbriában ismeretlen. Itáliában, s ez többé-kevésbé minden nyugati országra érvényes, külföldi szerzőt hazája aktuális nemzeti érdekessége miatt fogadnak be, – ha szerencsés pillanatban fordítják. 1968 után Milán Kundera Fr.-ban ismert szerzővé vált, és a cseh irodalom iránti érdeklődés növekedett. Ha egyáltalán ismerik valahol József Attilát, akkor 1956 után kezdték ismergetni, mert a „magyar” szóhoz valamit kellett kapcsolni. Siker? Fr.-ban a köv. írók kaptak jó kritikát: Kosztolányi, Füst M. (A feleségem története), Németh L. (Iszony). Ezek a kritikák pár évig voltak érvényesek, aztán elfelejtették. Dél-amerikai szerzők, az más. Először is a spanyol világnyelv, egy szomszéd ország nyelve, még ha tengerentúlon írnak is rajta, de spanyolul beszélő népek ismerik a dörgést, és jeles írókat elküldik kult. attasénak vagy legalább kult. int. vez.-nek: egy valóban jó írónak visszhangot a személyes kapcsolat ad. Halottak legföljebb jó kritikát kapnak, s az elvész a kiadványok tengerében. Sp. példa Paz, Asturias, Neruda attasék.

De te e nemzeti karaktert követeled vagy hiányolod egy-egy íróban. Ezt írod: „Csalhatatlanul felismerem a francia íróban a franciát, az angolban az angolt, stb.” Hozzáteszed: a jugoszlávon is fölismered a jugoszlávot, lengyelben a lengyelt, stb., csak a magyar írók közt fehér holló, akinek nemzeti karaktere van. Hát ez bizony többszörösen szerencsétlen gondolatmenet. Először is kinyilvánítom, hogy egy nemzeti irodalom karakterét a nyelv határozza meg, más szinte egyáltalán nem; a magyar nyelvnek mindenesetre vannak olyan, Európában párját ritkító sajátosságai, melyek (1. pl. mozzanatos igék, a szabad szókapcsolás, stb.), ami egyszeri, nemzeti előny, de „belvilág”, az nem létezik, és az irodalomtörténet tanúsága szerint, s ezt tudomásul kell vennünk, a nagy irányok a világnyelvek irodalmában alakultak ki, s ezt a lengyelek, csehek, magyarok, románok, de még az osztrákok vagy a svájciak vagy a hollandok, belgák is csak árnyalták. Milyen a francia író? Ilyen nincs! Olyan-e, mint Mauriac vagy mint Sartre, akik, ugye homlokegyenest ellenkező egyéniségek? Olyan-e, mint Bekett, aki születése szerint ír vagy Giono, aki provanszál? Úgy illenek össze, mint sárgadinnye sóval és tubákkal, hogy Weörest idézzem, akinek igaz minden nemzetinek vélt irodalomra jellemző. Milyen az angol költő? Olyan-e mint Yeats, aki egyébként szintén ír vagy mint Eliot, aki meg amerikai, de homlokegyenest különböznek. Szép, hogy fölismered a lengyel író: én, aki nagyon érdeklődöm a lengyel líra iránt, számos költőt fordítottam is, és épp úgy nem tudok e nyelven, mint te, bizony nem tudnám megmondani, mi a közös lengyel vonás pl. Galczinsky és Wazyk vagy Jastun költészetében. A jugoszláv példa bizonyítja, mennyire elragadott a név

egy téves tétel magasztalásában. Nyolcféle etnikum él ott egy államközösségben, melyet a pattanásig széthúznak. Mi a csuda a közös „jugoszláv”, amit Te fölismersz, a horvát Krležában és a szerb Andircban, a magyar Gion Nándorban és a szlovén Preserenben?

Amit nemzeti karakter címén a magyarra vonatkoztattak már előtted mások a tőled eltérően terrorisztikus eszközökkel próbálták közvéleménnyé kényszeríteni, az valóság szemléletnek a Zola-i naturalizmus, a magatartásban pedig a sírból kiásott romantikus vátesz attitűdje: a legközelebbi rokona a zsdánovi szocreál. No most, ami Püskit illeti, kiadói tevékenysége alapján nem ismerek a te eszményeidtől távolabb álló egyéniséget. Te spirituális gondolkodású ember vagy, eszményeid Várkonyi és Hamvas, – ő materialista, és csak szociális problémákban gondolkodik: nem is folytatom.

Mindamellet idevágó levélbeli bekezdésednek van egy ítélete, mellyel, ha jól ragadtam meg, teljesen egyetértek. Én is úgy látom ui., hogy a 30-40 évesek nemzedéke vélt vagy valóságos divatok után rohan, ami eleve elhibázott vállalkozás. A divat holnapra elmúlik, az utánzat eleve halvány. Minden hiteles újítás belső késztetések fejlődménye, ezért természetes jelenség, a követés életképtelen, mesterséges alkotmány. Valamire való művészi alkotás csak a belső fejlődés tárgyiasítása lehet.

Elébe vágok valaminek, nehogy abból adódjék bármi félreértés. A Hitel számára még júliusi dátummal Csoóri egyik hadsegéde, akivel személy szerint is jó viszonyban vagyok, kéziratot (verseket) kért. Én a megadott címre két versek küldtem: válasszanak. A felelet három hónapnyi teljes hallgatás, majd nov. 2-án megjelent a Hitel, benne az én egyik versem; a lapot máig se láttam, mert elkapkodták, példányt meg nem küldtek. Okt. második felében adta Püski vitatott nyilatkozatát a Rádióknak, akkor már azt is állítván, a Hitelhez is köze van. Mivel azonban a Hitel sose nyugtázta verseim megérkezését, korrektúrát még kevésbé küldött, úgy fogtam föl: nem tartanak számat kézirataimra. A magam részéről azt mondhatom, ha Püski nyilatkozata után kérnek kéziratot, nem adok. Így nyugodtan ültem a seggemen, és fölöslegesen nem akartam primadonnáskodni. A lap eljárása mindenképpen antidemokratikus: semmibe veszik az alkotó embert, hiszen még azt se tudom, pontosan közölték-e a versemet. Ilyen önkényes szerkesztési eljárást még kevésbé jó hírű periodikák sem alkalmaznak. Úgy döntöttem: hagyom folyni a dolgokat, kéziratot nekik többé nem adok, s ha honoráriumot postáznak, jótékony célra adom.

Baráti szeretettel üdvözöl Gyrka

PÉCS, 1988. NOVEMBER 29.

Kedves Gyrka,
késedelmes válaszomnak egész sereg oka van. Már vagy másfél hónapja készülődött bennem egy erős influenza, és két hete ki is tört rajtam; tudod, hogy ilyenkor a pusztá létezés is gyötrellem. Továbbá két hétig újra itt volt a fiam; háliszennek a szokottnál

több időt töltött most a társaságomban, s ilyenkor teljesen az ő problémái és témái foglalnak el. Úgy emlékszem, már tavaly télen is írtam, hogy a sötét téli hónapokban alig tudok gépelni, villanyvilágításnál egyáltalán nem, ugyanakkor, mivel éjszaka két óra tájban szoktam elaludni (jó esetben), nagyon későn kelek, s ezért a nappal fele elveszik számomra. Legutóbbi leveled is sok fejtörést okozott: olyan témáról vitatkozunk jelenleg, melyet csak előszóban lehetne komolyabban megtárgyalni. De azért röviden mégis megkísérlem.

Mindenekelőtt azonban fogadd őszinte gratulációm: tegnap kaptam kézhez a francia követség meghívóját. Nagyon örülök kitüntetésednek (Miklósénak is), s igazán sajnálom, hogy csupán lélekben lehetek jelen az ünnepségen. Mindenesetre megkérlek nemcsak arra, hogy számolj majd be az eseményről, hanem arra is, közöld velem, mit jelent ez a bizonyos cím, kiknek adják és mi jár vele. Én ugyanis most hallok róla először.

Az előbb említett és vitatott kérdés két csoportra osztható. Először: a 45 előtti ún. népi irodalom aktualitása. Hadd jegyezzem meg gyorsan: én nem tatom aktuálisnak. Mindössze annyit mondtam, nem tartanám fölöslegesnek, ha a fiatalabb nemzedékek is megismernék, mármint a javát. Most én is átnéztem a Magyar Élet akkori kiadványainak listáját; bizony, eléggé vegyes, de mintha éppen a legjobb írók munkái másutt /is/ jelentek volna meg. A Püski-féle sorozat nem titkoltan politizáló irodalom és publicisztika, mind jobbról, mind balról. Bár szélsőséges iromány alig egykettő akad benne; ezek újbóli megjelentetésére nyilván maga Püski sem gondol, nem is gondolhat. Az is biztosra vehető, hogy rossz és önmagukat rég lejáratott írókat nem akar újra kiadni. Én a tv-beli nyilatkozatát hallgattam, ez inkább szerény volt és tartózkodó. Ebből senki sem következtethetett arra, hogy (mint író) „társadalomrothasztó” szándékai volnának. Ám erről a szavadról jut eszembe:

Nem emlékszem arra, hogy valaha is ennyire szenvedélyesen keltél ki irodalmi és politikai téma kapcsán. Én annál gyakrabban (hozzád írott leveleimben), de ezeket soha nem viszonzotad hasonlókkal. Nem gondolhatok tehát mást: személyedben érzed fenyegetettnek magadat, mintha egész testi-szellemi egzisztenciád forogna veszélyben. Remélem, sőt tudom, hogy nem fogsz félreérteni. Hiszen mindketten alaposan megismertük a totalitárius rendszerek gyilkos következményeit. Én, ha lehet, még inkább, mint te. Az egyik fizikailag tett tönkre, a másik szellemileg tört az életemre. De akár meg is fordíthatom: a fasizmus „szellemé”-vel egy percig sem tudtam annak idején megbékélni, s azt is csak a Gondviselésnek köszönhetem, hogy a bolsevizmus nem semmisített meg fizikailag is. De te az elsőtől mintha még jobban tartanál, mint a másodiktól. Ha valóban így van, értem ezt is. Személytelenül gondolkodva persze semmi különbség nincs a kettő között. Ami pedig a magyar értelmiség egyetemese elaljasodását illeti 48 után, szintén nincs. Csak ritka kivételek vannak. A zöme mindent végigcsinált, akár „népi” volt korábban, akár „urbánus”. Nemcsak a züllött népekből lehetne szégyenletes listát összeállítani, hanem ugyanilyent a finom európeerekből is. A magyar szellem történetében nincs példa hasonlóra. Mindenesetre úgy emlékszem, hogy a népek közül a rossz írók zupáltak be főleg, de az urbánusok

közül a kétségtelenül tehetségesek is. Gondolkozzál kicsit, és egy sereg név fog eszedbe jutni. Olyanok is, akiknek közvetlen közelében éltél évtizedekig. Nem kivétel még az általad elismeréssel említett Fülep Lajos sem: „Művészet és világnézet” c. könyvében pl. hosszadalmasan mond köszönetet Sztálinnak, amiért felbecsülhetetlen szolgálatot tett a művészettörténetnek, amikor felvilágosította az igazságról a nyelvészeket! Kloáka ez, melybe a legkülönbözőbb irányból folyik össze mindenféle ürülék. Én nem óhajtom szétválasztani a forrásokat. – Miért mondod nekem azt, hogy a te Várkonyid, a te Hamvas Bélád”, mintha ezek urbánusok lettek volna? Várkonyi mindenre elszánt népi volt, őket szervezte, értük alapított lapot, megvetette az el-lentábort. Hamvas Pedig úgy tekintett mindkettőre (igaz, ritkán nézett rájuk), hogy még a kiátkozásra sem méltatta őket. Soha nem tett különbséget köztük, egyformán megvetette valamennyit.

Tagadod az irodalomban a spontán megnyilatkozó nemzeti karaktert, a „belvilág”-ot, szerinted csakis a nyelvek különböznek egymástól. Ezt valóban komolyan gondolod? Nem mondom, van ilyen „irodalom” is. Éppen ezzel vagyok elégedetlen. De az igazi! Gondolj Arany János híres, ezt a kérdést taglaló versére. Ha igazad volna, minden fordításból el kellene tűnnie az eredeti műben meglévő jellegzetességek leg-halványabb nyomának is. De nem tűnik el, mert nem csak a nyelv, nem csak az író individualitása teszi a lényegét, hanem a racionálisan valóban nehezen meghatározható népi-nemzeti „belvilág” is. Pontosabban: az ethnikai. A spanyol bor éppúgy bor, mint a magyar, mégsem egyformák. Az irodalomban sincs másként. A nyelv nem csupán és nem kizárólagosan karakterizál, hanem át is szűr, át is ereszt egy még mélyebben fekvő réteget. Legtöbbször teljesen az író szándékától függetlenül, sőt esetleg ennek ellenére is. Ezt még a hozzád oly hasonlóan gondolkozó mestered, Babits is kiemeli pl. az Amor Sanctushoz írott bevezető tanulmányában. Pedig ha volt valaha minden tekintetben univerzális igényű költészet, akkor a középkori latin himnusz-költészet az volt. A szépprózában rendszerint már a situációk, a helyszín is olyanok, hogy nem érthetők félre, honnan származnak. És ezt tükrözi a „festés” is. A regényekből, novellákból készült filmek mindezt annyira felerősítik (szándéktalanul, de törvényszerűen), hogy külön élvezet forrásaivá válnak. Véletlen ez vagy netán önkény? Igaz, amit mondasz, hogy a mai Jugoszláviában hat-hét náció él. Azt kérdezed, mi a közös bennük. De hát nem látod, hogy ezzel éppen nekem adsz igazat? Igen, más a horvát Krleža, és más a szerb Andric. Miért? Mert a horvátok sok száz évvel korábban kerültek közel Nyugat-Európához, mint a szerbek. A horvátok katolikusok, a szerbek nem. Ez lényegbevágó különbség. Más szóval: nem is nemzeti, hanem egyenesen ethnikai különbségekről kellene beszélnünk az irodalomban. Ha ez rasszizmus, akkor az Isten is rasszista, mert minden törzsökös kultúrának másképp nyilatkoztatta ki magát. Azt mondod, Poe-t lenézik az amerikaiak (és angolok), a franciák ellenben sokra tartják. De miért?!? mert az angolszászok nyelvi ügyefogyottságokat fedeznek fel Poe-ban!!! a franciák (Baudelaire, Mallarmé, Valéry) viszont ezeket nem érzékelik. Kérdezed, az ír Beckett-et mi különbözteti meg a bennszülött franciáktól? Hogy mi? Hát az, hogy kelte az istenadta, ezért „abszurd” és bár magasabb hatványon az, mint

az (egyébként frankkal kevert) szintén gall franciák, nem üt el tőlük észrevehetően. Megintcsak jól mondod Yeats és Eliot nagyon különbözik. De miért? Mert Yeats ír (kelta), Eliot nem. Ezért „okkult” és metafizikus az első, s ezért nem az a második, még olykori témái ellenére sem. Két ősi világ áll itt szemben a nyelv azonossága ellenére. Nem az egyéniségük különböző, hanem a lelkük. – Hogy melyik a francia író? mert szerinted ilyen nincs. Megmondom neked: a középkor vége óta mindegyik. Descartes unokája minden francia prózaíró, bármilyen a világnézete (a racionalista alap mindegyikükénél kimutatható) költőik is csak a múlt század közepe óta lázadnak (ez) a hideg-ironikus racionalizmus ellen a maguk gall-kelta „belvilág”-át élve ki. Meg kell hagyni, kitűnő „munkamegosztás”, a frank és a gall elem pompásan ellensúlyozza egymást. – Végül azzal gyanúsítasz meg, hogy öntudatlanul zsdánovista vagyok, és a szocreált súrolom. Hát ide vezet a következetes egyoldalúság? Nem, én nem vagyok ilyen irreálisan következetes, a tények jobban érdekelnek a mégoly rokonszenves teóriáknál.

Ez a konkrét bizonyítékokkal sokszor nem igazolható, ám (talán a legújabb időköt kivéve) nagyon jól érzékelhető aróma vagy aura valószínűleg ugyanabból a láthatatlan középpontból ered, ahonnan maga az emberi jelenség, ill. megjelenés. Márai írja, hogy Kairóban egyszer egy szálloda kapuja előtt nézelődött, s az ott álldogáló, turbános kapuőr magyar nyelven ezzel a váratlan kérdéssel szólította meg: „Ugye, ön magyar ember?” Márai meghökkent. Az őt elmondta, hogy évekig Budapesten dolgozott egy szállodában, ezért ismerte fel, minden külső jel híján, Máraiban a magyart. Hasonló élményeim nekem is voltak külföldön. Meggyőződésem, hogy a nemzeti színezetet csak erőszakkal lehet kitörölni egy irodalmi műből. Kétségtelen, hogy nálunk egy-két évtizede sikeresen hajtják végre az effajta operációkat, bár – ki tudja. Talán a közellét homályosítja el a tekintetünket. Az irodalom régebbi korszakaiban egyértelműen felismerjük; nem kizárt, hogy idő multával a maiból is kiütközik majd. Ugyanakkor nem vitatható, hogy a tendencia jelenleg világszerte a természetes különbségek elmosására irányul. Mint minden más területen. Én ennek a vívmánynak nem tudok örülni. Ahogy másfelől a nemzetiesedésnek sem. Amazokat a sterilitás, ezeket a korlátoltság teszi majd hógynem élvezhetetlenné. –

Lakatos mégis írt mostanában egy újra fogalmazott levelet a Vargha Kálmán-ügyről. Csakugyan meglehetősen bonyolult história, ráadásul cseppet sem épületes, de végre számomra is érthető és világos. Mellékelten megküldte BhagavadGitá-fordítását, s ennek azután már felhőtlenül örülhettem. Ismerem valamennyire ezeket a roppantul nehéz, európai embernek sokszor alig érthető keleti szövegeket; Pista, mondhatom, remek munkát végzett. Hiszen majdnem minden sor, nem ritkán minden szó alig leküzdhető nehézséget jelentett, nem kevésbé a teljes formai hűség.

Még a hónap közepe táján Kárpáti Kamil is jelentkezett. Végre felhívta őt telefonon Lovas Gábor, az Iris Kiadó vezetője. Tévedtem a múltkor, nem a Püski-féle Isisnél van Vörösmartym, hanem az Irisnél (te lelkem régi istensége!). A vezető közölte Kamillal, hogy a Vörösmartyval minden rendben van; tervük az, hogy mához egy évre, jövő karácsonyra jelentetik meg. A részleteket a szerkesztő még ebben az évben meg-

beszéli Kamillal, aki az én nevemben fog tárgyalni. Kamil mindazáltal úgy véli, hogy egyelőre csak óvatosan bizakodhatunk, és csak a részletek megtárgyalása után lehetünk biztosak a dologban. Én ehhez hozzátenném, hogy akkor sem egészen, mert ki tudja, mi lesz egy év múlva. Ennek a kéziratnak még ma is vannak igen kényes részei, bár Lovas G. sem törlésekről, sem igazításokról nem beszélt. Én minden esetre a végéig ragaszkodni fogok a szöveg teljes épségben hagyásához. Ez az Iris nemrég kapott saját terjesztési engedélyt, és K. szerint kitűnően prosperál, olyannyira, hogy ő a saját, már elfogadott regényét is át akarja vinni hozzájuk a Szépirodalmitól, mert az állami kiadók teljesen csődöt mondtak.

Kamil megküldte a Stádium c. folyóiratának 1. számát is: ilyen fura szüleményt még nem láttam. Egyik fele magyar, a másik fele német nyelvű. Az utóbbi az erzsébeti-soroksári svábok részére készült, és készülne a jövőben is, a Magyarországi Németek Szövetsége patronálja, ők viszont az NSZK-beli, a II. világháború után oda áttelepített, eredetileg magyarországi németek szövetségétől, a Landsmannschaft der Ungarndeutschen-től kapják a pénzt. Ezt az új magyar folyóiratot tehát a nyugatnémetek tartják el. Bár Kamil (aki hivatalosan is főszerkesztőként szerepel) tele van panasszal, én ezt a számot általában igen jónak találom. A magyar részben vannak a színvonalasabb írások, egyik-másik, főleg az esszé, igazán kitűnő. Érdekes viszont, hogy a német nyelvű szövegek, elsősorban az interjúk, politikailag még bátrabbak és szókimondóbbak, néha egyenesen elképesztők. Pl. Hanák Péter cikke – a jellemét, no, azt jól ismerjük. Kamil azt mondja, hogy a német szerkesztőség máris felbomlott, és nagy gond az újjászervezése. A nyomdájuk sem vállalja a további számok (évente három jelennék meg) előállítását: most öt különböző helyen végeztetik el azt, amit egyen akartak. Kamil és a felesége éjjel-nappal lótnak-futnak, mert a munkatársak kényelmeskednek, nem dolgoznak. K. nagyon megörült, hogy felajánlottam neki azt az ominózus Szabó L-ről írott memoárt, és írásokat is kér tőlem. (A Szabó Lőrincet már régebben ismeri, mert még tavasszal olvasta mint a Kodolányi-könyvem egy részletét) Szívesen dolgoznék, csak ne fájna minden porcikám, s oszolna el kissé a lelket borító, örökös sötétség. –

Valóban, nem kerültem el Kovács Sándor Iván megtisztelő látogatását. E hónap 10-én itt tartották az Irodalomtört. Társ. vándorgyűlését, s egyben megalakult a barynai-tolnai tagozat. Nem gondoltam semmi rosszra, amikor este csöngettek: öt ember állt az ajtó előtt! Kovács S. I., Kabdebó, az ő pártfogását élvező lánytanítványa, akinek szakdolgozata számára három óra hosszat beszéltem a nyáron magnóba Kodolányiról, továbbá Vörös Jóska, végül Papp István (aki szeptember óta irodalomesztétikát ad elő az egyetem hallgatóinak, Bécsy Tamás penderítette oda maga mellé). Alig fértünk el hatan egy kupacban. Mint korábban, most is hoztak két üveg vörösbort, és ennek fényénél igen élénk eszmecsere bontakozott ki. Kovács nagyon kedves üzenetet hozott részemre Bán Imrétől Debrecenből. (Az öregút nagyon beteg, ágyban fekvé is dolgozik. (Kovács nem tagadta meg magát: amikor bejött, le sem ült, rögtön szemügyre vette könyveimet, mondván, hogy a könyvek nagyon jellemzők gazdájukra. Azután méltóságteljesen helyet foglalt, felöltötte legjoviálisabb ábrázatát,

anekdotákkal fűszerezte mondókáját, és szigorú tárgyilagossággal felelt kérdéseimre. Már nem is tudom, mi minden került szóba: Dante, Balassi Bálint, Goethe, mai magyar írók és lapok, minden rendű és rangú emberek, a múlt és a jelen, a közállapotok, a nemzetközi politika. Vagy három óra hosszat diskuráltunk. Kabdebó volt a legélénkebb, nem tudom, mi vonzza hozzám. Papp Pista szerint K. folyton-folyvást emleget engem a hallgatóinak, idézi „mondásaimat”, ahogy az esti beszélgetés után egy órával is tette egy egyetemi ülésen, Kovács is ezzel búcsúzott tőlem: „nincs semmi baj, a fiatalok jól ismernek téged”. Hát ez is valami.

Írni kellene, dolgozni, gépelni (azt az átkozott Wölfflint!)l. De a fáradtságom csak nem múlik. És most Kamil még arra is kér, hogy folyjam bele a lapjának német szerkesztésébe. De ilyesmit aztán végképp nem vállalhatok. Nem ismerem a mai német irodalmat, fordítani sem akarok már, mert szabályszerűen meggyűlöltem a fordítást. Nem is tudom, mit akarok még; talán csak békességet, helyel-közzel kedvemre való munkát.

A Hitelben megjelent versed miatt, ill. a megjelenés körülményei miatt ne halmozzál újabb gondokat a gondokra. Eljárásuk csakugyan sértő, én is így éreznék a helyedben. Sietés, kapkodás, következtelenség mindenütt. Csoóri talán nem is tud a történetekről.

Baráti szeretettel ölellek Laci

1988. DECEMBER 07.

Kedves Laci!

Örülök, hogy végre jó híreket közölhatsz. Kedvező hír, hogy az Iris igent mondott Vörösmartyd kiadására, és helyeslem, ha a Stádiumban megjelenteted Sz.L. – emlékezéseted. Igaz, ez a folyóirat úgyszólván a nyilvánosság kizárásával jelenik meg, de ma már ez áll a régebben működő folyóiratokra is, főként az érdeklődés hiánya és terjesztési ügyetlenségek miatt. Meg aztán helytállónak tartom azt a nézetet, melyről Schott Fitzgerald véleményeként hallottam: az a fő, hogy egy írást kinyomtassanak, mindegy, hol jelenik meg. Bár ahogy a Stádium helyzetét leírod, ez vérsz jósóló, más, újabb periodikák jobban állnak.

K.S.I.-t, úgy látom, szerencsés találásban kaptad. Emlékszem, magyarul megírtam egyszer, goromba modorú embernek tapasztaltam, sőt pökhendinek, s írtam arról is, ha a Rádióba betesz a lábát, az ottani dolgozók, ugyanezen ok miatt, azonnal szaszét rebbennek.

A francia téma. Ez az ügy másfél éve húzódik, és e vonatkozásban semmivel sem bizonyultak jobbnak, mint a hazai hivatalok. Most, hogy a tárgyi jelkép átadására kitézték az időpontot, kérték tőlem 20 barátom nevét, akit ez alkalomból szívesen látnék jelen. Először azt feleltem, az én barátaim zöme nem tud franciául, mire a válasz: ez nem akadály. Erre küldtem nekik egy névsort, ugyan nem húsz főből, de 15-16 névből állót, a nőket feleségestől értve, s azért némi nyelvismeretet feltételezve.

Ami téged illet, természetesen tisztában voltam vele, hogy fizikai okokból nem lehetsz ott, de azt is lehetetlennek tartottam, ha mintegy másfél tucat barátom, s inkább csak jó emberem nevét leírom, a tiéd ne legyen a listán. Mészöly nevét elnézted, nem Miklósról, hanem Dezsőről volt, van szó. Én egyébként vele együtt kerültem terítékre, 3 nappal előttünk Réz Pál és Rayman Katalin kapta ezt a kitüntetést. Három fokozata van, én, s még ketten a legalacsonyabbat kaptuk, Réz Pál, mivel fordítói tevékenységét ismerték el, s az ő idevágó munkássága könyvtárnyi, egy fokkal magasabbat kapott. Semmivel nem jár! Tehát nem adnak pénzt s nem jár vele ösztöndíj. A háború után a fr. államvezetés úgy döntött, külföldinek nem adnak többé becsületrendet. Most vagy adják az Ordre des Arts et Lettres-t (Ez volt Sötérnek) vagy a Palmesacademiques-ot; erről van szó. Egyetlen az előnye: a sok ronda küllemű kitüntetéssel ellentétben finom, mert lila szalagon két egymásba ölelkező palmaág, semmi más. Az esetet nem szabad túlértékelni. Egyfelől már sok magyarnak adtak, filmeseknek, fordítóknak (pl. Somlyónak), stb. másfelől valamelyest a véletlen műve. Az előző kultúrattasának, akit valóban csak futólag ismertem, eszébe jutott, hogy néhány fordítónak ezt kellene adni, s rám is gondolt, bár legalább úgy gondolhatott volna másra is (Vas is kapott a múltban), de az utódát már nem érdekelte az ügy, még kevésbé a személyünk, a nagykövet asszonyinak pedig más a problémaköre. Így aztán az illetékes fr. miniszter februárban kelt döntését egy diplomával együtt áprilisban elküldték, de a folytatás csak most következett, bár a folyamat tavaly júniusban indult. Különben a nagykövet asszony rezidenciájában került sor az átadásra, mindkét alkalommal kb. 20-25 fő jelenlétében. Érdekes módon egyik „kitüntetett” méltatása (tárgyhoz szólóan!), s ez nyilván a titkárnők előkészítő munkáját dicséri, persze a bekért életrajzok alapján, majd kinek-kinek a válaszbeszéde. Mivel az Excellence annyira fordítói tevékenységre koncentrált, az én esetemben, hogy a méltatást kitöltse, meglepő mulatságul fölolvasta egy fr.-ra fordított versemet.

Rengeteg a munkám, agyon vagyok hajszolva. Elsősorban Mándy 70. szül. napján, az Írószöv.-ben fölolvasható szövegem gondja nyomaszt, de vannak más teendőim is. Épp ezért most nem bocsátkozom a tárgy érdemét illető részletekbe, amikor azért mégis folytatom eszmecsereinket a népi-urbánus kérdésben. Lacikám, rossz sorsod akaratóból távol élsz a problémák elevenétől, bár ennek van előnye is. Mindenesetre tudnod kell, hogy ebben a kérdésben valamennyi barátunk közül, ha ezen az Újhold legtagabb körét értjük, én vagyok a legtoleránsabb. Lakatos épp a te ügyedben telefonált, nem tudván magyarázatát adni panaszodnak, miért nem dolgozol. Különben hasonlókat mondtam neki, mint amilyen magyarazatot most önként magad adsz. Nos, L.-nek megemlítettem, vita van köztünk: vajon a rendszer a népieket vagy urbánusokat támogatja-e. Hallottad volna a reakcióját: De ha idevágó gondolatod nem nekem, régi barátodnak írod, hanem pl. Nemes Nagynak vagy Mándynak, bár sorolhatnak még neveket, ők attól kezdve halottnak tekintetének. Emlékszem, amikor a Jelenkor Újhold-számának készülésekor Lakatos fölkeresett, minthogy épp betegkedtem, kereken megmondta, hogy, úgymond, a népiek halálos ellenségeik, semmi közösséget nem vállalnak velük. Én beszéltem rá őt, s ő utóbb, általam meggyőzve a

házaspárt, hogy legalább Csoórral kooperáljanak. Saját fülemmel hallottam, amikor régesrég NNÁ Juhászt és Nagy L.-t gyalázta, az előbbit, mert, úgymond elvette az ő helyét, az utóbbi, mint kommunista suhancot. Ilyen kicsi országban mindenki mindent hamar megtud: gyorsan kialakult a kölcsönös gyűlölet.

Most jöttem meg a borbélytól. Míg hajamat nyírták, a „Könyvről Könyvért” c. műsort hallgattam. A versengés Veres Péter életműve körül folyt, akit 56-ban a Parasztpárt emelvényére nem akart a tömeg fölengedni: Illyés rimánkodta oda. Megismétlem, többszörös miniszter volt, érettségi tétel, amikor Babits, Kosztolányi nevét csak sárral befenve írták le. Tudnod kell, hogy Darvasnak 56 októberében egy táblát akasztottak a nyakába „A nép árulója” felirattal, s úgy sétáltatták a Váci utcában! Őket véded? Egyáltalán nem tartlak zsdánovistának, de ha nem gondolod végig a tényeket vagy ismeretek hiányában a te értékrendeddel s a te világnézetteddel ellentétes tollforgatókat védész, akik viszont e hibában maraszthalhatók el, ugyan mit mondjak? Akiket a tiédnek gondolok, azok spiritualista világszemléletű emberek voltak, Püski írói osztályharcos materialisták: persze, csakugyan nem kommunisták, hanem jobbára fasiszták, hiszen ez az eszmerendszer is radikális néppárti ideológiával lépett föl, akadt a Magyar Élet szerzői közt egy-két későbbi kommunista is. (L.Darvas) Múltkor is azt írtam, de úgy látszik minden alkalommal le kell írnom mert félrehallasz, félreértesz: semmi kifogásom „Az egész látóhatár” megjelenjen, jelenjék meg a Kisebbségben is, – ha ugyan erre mód van, mert én jól ismerem ezt a művet, (*A közelmúltban olvastam s igen nagy örömmel!*) s az ún. Helsinki egyezmény paragrafusai értelmében, ha mások nem, a romák másnap megtámadnák miatta az egész ország becsületét, s minek nekik labdát adni, amikor ugyanis óriási előnyben vannak... Előző levelemben le sem írtam a „fasizmus” szót, ha igen idézd a fejemre. Mindenesetre azt kell hinnem, nem én, hanem alapjában te tartod fasisztának a vitánkba keveredett egyik-másik személyt, ha e jegyben tételezel föl olyan szubjektívizmust részemről, mellyel szemben múltkor is, most is csak az objektív tények vizsgálata, az igazság keresése vezetett. Ki mit ismert meg, azaz szenvedett meg a világból, abban a másik nem bíró. Én csak arra utalok, gondold meg, kettőnk közül ki volt hadifogságban, kit utaztattak az oroszok tíz napig vonatban farkasordító hideg idején úgy három napig, hogy egy korty vizet sem adtak, nemhogy enni. De most már csakugyan elragad az indulat.

Múltkor egyértelműen azt írtad, te írásából megismered a jugoszláv író, – a jugoszlávot, nem a horvátot, nem a szerbet, nem a szlovént. Most mint melletted szóló érvet hozod föl, hogy más a szerb, mint pl. a horvát! Egyébként mindentől függetlenül elég kockázatos hivatkozási alap még így is a tiéd, hiszen egyikünk sem olvassa e műveket eredetiben!

Máskülönben alkalmasint nem csupán a nyelvek különböznek egymástól, bár a nyelv karaktere elsősorban határoz meg egy irodalmat: a magyar a filozófiai szókincs hiánya, a franciát a mértani pontosságú mondatszerkesztés, hogy csak mutatóba idézzek egy-egy példát. Természetesen van hagyomány is, amiből nem lehet, nem is kell kibújni. De ami ma még idegen, mert új, holnap hagyomány lesz. A magyar irodalom adysodott el, írta bölcsen Babits. Püskinek egyedül egyetlen megnyilatkozását kifo-

gásolom, egyébként nem törődöm vele, mert kinek-kinek megvan a maga irodalmi meggyőződése és ízlése, s az enyém gyökeresen más. De kifogásolom, hogy talán meg gondolatlanságból, újra bevezette az osztályellentétek fogalmát a hazai irodalmi életbe. Azóta Csoórinak, akit pedig emberi mivoltában, ellentétben az Ujholdasokkal, kedveltem, hasonló, hona ugyancsak meggondolatlan megfogalmazása hangzott el. Abban egyetértünk, az egész társadalom rohadt el 48 után.

Baráti szeretettel

Gyurka

PÉCS, 1988. DECEMBER 14.

Kedves Gyurka,

még egyszer örömmel nyugtázom a francia követség meghívóját, ezúttal – ahogy már először is kellett volna, hiszen tudtam, hogy tőled származik – személyesen neked, és abban a szilárd meggyőződésben, hogy a kitüntetést bőségesen megérdemled. Nemcsak azért, amit egész életedben a francia szellemért tettél idehaza, hanem (amit a hivatalos szervek aligha ismerhetnek érdemben) szellemi „kettős állampolgárságod”-ért is, hiszen mentalitásod és ideáljaid oly közelállnak a francia eszményekhez, hogy némi joggal a magukénak is érezhetnek. A clarté-hoz és a francia biens de l'esprit-hez való ösztönös, egyszersmind tudatos vonzódásod, heroikus küzdelmed az intellektus primátusáért, gondolom, sokban rokonítanak velük. Az én rokonszenveim jóval szét-szórtabbak és eklektikusabbak, ezért is tudom méltányolni azt az erős támaszt, amit egy meghatározott kultúrával való illetén külső-belső szövetkezés jelent.

Azt hiszem, itt az ideje, hogy lezárjuk azt a vitát, amit az egykori népiek és urbánusok főleg 48 utáni viselkedéséről folytattunk.

Ebben a tekintetben nincs köztünk lényeges nézeteltérés. Ami a népieket illeti, én mindig a jó és nagyszabású írókra gondoltam, pl. Szabó Dezsőre, Kodolányira, Illyésre, részben Németh Lászlóra – te viszont inkább két nevet emlegetsz jogos kereséssel, Darvast és Veres Pétert. Ha eddig nem jelentettem volna ki kellő hangsúllyal: mindkettőt rossz írónak tartom, továbbá Darvast jellemtelennek, Veres Pétert pedig gyenge jellemnek. Darvasról, emlékszem, már vagy 20 évvel ezelőtt azt írtam neked egy levelemben, hogy „ez hazaárulásban megőszült álparaszt” Veres P. korai szociográfiai írásainak megvan a maguk történeti jelentősége, 45 és 48 után viszont vele született butasága, kritikátlansága és szárnalmas hiúsága azt a kevés jót is feledtette, amivel indult. Nekem valamikor 58-ban őszintén bevallotta, mint egy megszégyenült kiskölyök, hogy ő csakugyan elhitte a Rákosiék által terjesztett rágalmat: látnod kellett volna zavarát és őszinte bánkódását, hogy egyszerre megsajnál és megvessed. Tőlem mindig oly távolálltak mindketten, hogy most értetlenül olvasom levelednek ezt a passzusát: „őket véded”. Én őket? Persze, hogy ők materialisták, én meg nem vagyok az, de soha nem fogom elfelejteni Várkonyi egy mondását: a materializmus nem annyira elmélet, mint inkább elmeállapot. Így igaz. Akkor pedig ma-

radjanak maguknak, nem tőlük fogom tanulni az igazságot, de abba is rég belefáradtam, hogy szakadatlanul háborogjak miattuk. A hinduknak van igazuk: esztelenség kárhoztathatunk valakit azért a tudati szintért, amelyben leledzik.

Amikor legutóbb azt írtam, hogy mindketten megszenvedtünk mindkét rezsim (a fasizmus és a bolsevizmus) brutalitásai miatt, és én talán még jobban, mint te, akkor álmomban sem gondoltam volna, hogy ezt a saját élményeidben való illetéktelen beavatkozásnak, „bíraskodás”-nak fogod minősíteni. Ellenkezőleg, közös tapasztalatainkra akartalak figyelmeztetni. Ha magamat ítéltem sújtottabbnak, akkor a szó szoros értelmében kézzelfogható okokra gondoltam. Ezekben sem te, se másvalaki nem kételkedhetik. Sajnálom, hogy ezt kell mondanom, de orvosilag tudom igazolni, ami pedig szellemi sarokba szorítottságomat illeti, te tudod a legjobban, micsoda szélmalomharcban élem az életem. Lehet, hogy Don Quijote unokája vagyok, de valószínűbb, hogy egy csőcselékuralom áldozata. Ha minden sikerül, talán egy év múlva napvilágot lát az első könyvem. Amikor már a 66-ik évemet fogom taposni, ha ugyan taposni fogom. Hagyjuk, Gyurka, ezt a szomorú és tipikusan magyar vetélkedést: melyikünkkel bántak mostoháiban az idők. Hadifogságban fázva-éhezve-szomjazva kínlódni bizonyára nem szívderítő dolog, Ha ezért most téged „elragad az indulat” (már mint az én bárdolatlan megjegyzésem miatt, mint írod), engem inkább a szomorúság tölt el. Én is zötykölődtem akkor hideg marhavagonokban, de szerencsétlenségemre még a trágyalében úszva is, kezem-lábam teljesen bénán, és deréktől felfelé kilógva a mozgó vonat nyitott ajtaján órák hosszat, éjszaka, miután menekülő száz nők tömege vaksötétben facipőiben végiggázolt rajtam. (A lázam: 41 fok körül.) Nekem sem adtak hetekig enni, még pénzért sem, de nem az oroszok, hanem a magyarok. Így lettem 60-ból 40 kilós. A többit már talán tudod. De kezdhethetném akár a születésemmel is. Vagy a gyönyörű diákévekkel, amikor tandíjhátralék miatt, az egész osztály előtt megszegyenítve, óra közben hazaküldött az igazgató – szegény apám munkanélkülisége nem hatotta meg az atyákat (a rendjük dúsgazdag volt). Egyáltalán, egy életen át tartó barátság után nem ártana többet tudnunk egymás korai éveiről (azt mondják, ezek a legdöntőbbek), akkor talán kevesebb hibát követnénk el a legjobb szándékkal írott leveleinkben.

Természetesen nagyon régóta tudom, hogy miként vélekedik az Ujhold köre a népiekről, de általában fontosabb (nekem fontosabb) dolgok szoktak foglalkoztatni. Akkor is, ha ezt zokon vennék tőlem ujholdasék. Vagy éppenséggel „halottnak tekintenének”, ahogy írod. Gyakorlatilag úgyis annak tekintettek mindig. – Lakatosnak részletesen megírtam, mi akadályoz a normális munkavégzésben: mi az, amit nem ért? Én érthetően fogalmaztam.

Kívánom Gyurkám, hogy békésen töltsed az ünnepeket, az új esztendőben pedig eredményesen dolgozhass, és légy egészséges.

Baráti öleléssel

Laci

PAPP ISTVÁN

Philia vonzásában

(KÖLTŐ ÉS KRITIKUSA A SZÁZADVÉGEN
KÁRPÁTI KAMIL ÉS RAJNAI LÁSZLÓ
LEVELEZÉSE)

A kötet külső és belső borítólapján, valamint végig a könyv oldalain Marcus Aurelius emlékoszlopáról készített csodálatos képek sorakoznak. A művek GÍ látványművészetének remekei. Az oszlopon csigaformában, szalagszerűen felfelé tekeredő zsúfolt harci jelenetek láthatók a barbárokkal folytatott küzdelmek idejéből. A hanyatló antikvitás és barbarizmus egymást átható és formáló időszaka néz ránk Marcus Aurelius oszlopáról. A fényképek alkotóját nem a történelem érdeklí elsősorban, hanem annak a sűrű és kegyetlen szenvedésnek, félelemnek és haláltusának a nézőre kisugárzó, sőt szemlélőjét magához láncoló eleven atmoszférája, amely létünk, életérzésünk és közérzetünk meghatározó része. A történeti párhuzam közhely, de a személy érintettsége túl van minden közhelyen. Mindezek mellett és ellenére Róma génusza újra és újra megérinti látogatóját, más távlatokat nyit, az otthonosság mélységét idézi fel. Hagyomány és jelenkor kézfogása nem az egymásutániség történeti linearitásában, hanem mindig az Egész jelenlétében mutatkozik meg.

Érzékenységgel és nyitottsággal jellemzi Kárpáti Kamil és Rajnai László kapcsolatát, amely mögött egy sugárzó Itália-élmény munkál. Rajnai meg is jegyzi, hogy Firenzében otthonosabban mozog, mint szülővárosának egyes kerületeiben. Róma, Toscana és Umbria szeretete át- és áthatja levelezésüket. A kritikus számára Itália egyenesen „evilági túlvilág”, amely „entuzianizmussal és eufóriával” tölti el. Kárpáti Kamil több itáliai útjáról beszámol barátjának. Külön említést érdemel a Firenzéből küldött képeslap, amelyben egy felújított Botticelli kép kapcsán írja: „Nem gondolhatok másra: a régiek ugyanúgy fölfogták az ember(i) kósza átmenetiségét, mint mi, itt, a finisben. Talán épp ettől, a pusztulás biztos tudatától váltak ilyen halhatatlanná!”

Költő és kritikus a századvégen, olvashatjuk a kötet címében. Kissé hangos a cím, s kissé pontatlan. Hiszen a századvég itt egyértelműen ezredvég is. Kultúránk kétezer évének utolsó évszázada és egy eljövendő aionnak ütközőpontja. Határhelyzet. Sors és szabadság megbékíthetetlen egymásnak feszülése. Ebben a feszültségben, a dolog természetéből következően, a költő otthonosabban mozog, mint a kritikus. Levelezésük a hetvenes évek elejétől kezdődik, Kárpáti Kamil Fejek felemelésének háza című verseskötetének kritikájával. Pontosabban egy levélben elküldött líra értelmezéssel, hiszen a kritika nem jelenhetett meg, mivel Rajnai nem volt hajlandó azt sem megrövidíteni, sem annak értékítéletét tompítani. Különös helyzet, a háttérkörülmények ismertek. A kritikus műértelmezése Kárpáti Kamil költészetének mélyén lappangó látomásaira, álomszerű képzettársításaira irányítja a figyelmet. Majd

hozzáfüzi, hogy erős démonikus hangoltságúak a versek, amelyek nem egyszer a szürrealizmus végső határait feszegetik. Ez a sokszínűség zeneiséggel és festőiességgel párosul Rajnai szerint, s minden költészeti divaton túlmenően az örök líra forrásából táplálkozik. Ezek a megállapítások nem szokványos kritikai nézőpontot mutatnak, így Kárpáti Kamil már levelezésük kezdetétől tisztában van azzal, hogy barátja nem egy szakember a sok közül, hanem esszéíró, olyan alkotótárs, akinek műve mögött személyének hitele áll. Nemcsak olvassa, hanem a szó szoros értelmében éli is a tárgyalt művet. „Amikor olvasok, hangodat is hallom” – írja Rajnai egyik levelében. Esztétikai ítélete közelebb áll a lelkiismerethez, mint az intellektus döntéséhez. A noah-noah versek kapcsán írja a költőnek, hogy „Inkább csak érzem, mint értem őket”, „...de a kontúrokat nem észlelem.” Rajnai „szeretettel teli tanácsstalansága” készíti Kárpáti Kamilt arra, hogy noah-noah versei természetrajzát, eredetét és főbb karaktervonásait alkotáslélektani remeklésében feltárja. Ritka pillanat ez irodalmunk történetében. Író és értelmezője a szeretet hullámhosszán közelednek ahhoz a titokhoz, amit műnek nevezünk.

Minél előbbre haladunk e leveleskönyv olvasásában, annál nyilvánvalóbbá válik számunkra, hogy itt egy barátság történetének részesei vagyunk. „Egy vérből valók vagyunk” írja egy helyütt Rajnai, s erről Hamvas Béla finom disztinkciója jut eszünkbe szerelemről és barátságról, miszerint a szerelemben kettőből lesz egy, a barátságban egyből kettő. Mindegyikük megszenvedte korát, végzetesen idegennek érezték magukat világukban. A költőt hét és fél évi börtönre ítélték. Verték vassal, ököllel, gumibottal. Hatvan évén túl, tizenöt könyvvel a háta mögött, kékharisnyák leckéztetik a kiadóknál, s méltatlan helyzetek sokaságát kell eltűnnie. Rajnai alapvetően magányos alkat, mindig idegennek érezte magát e világban. Valójában soha nem tudta elfogadni mindazt a terhet, amelyet sorsa mért rá, s minél inkább szorongatták korának bilincsei, annál inkább elfordult attól. Már kora ifjúságában érettnak érezte magát a halálra, amely hetvenhét évet várt rá. Lényegében ismeretlenül élt és alkotott. Műveinek töredéke jelent meg életében, s az elkészült alkotások csak szerény hányadát képezik azoknak a terveknek, amelyek megvalósíthatlanok maradtak. Tévednénk azonban, ha ennek okát kizárólag a szocializmus torz eszméiben és lélekölő gyakorlatában keresnénk. Az elveszett Paradicsom valósága nem ideológiai vagy emberjogi kérdés. Berlinben és Londonban egyaránt különcként tekintettek volna rá, s műveit valószínűleg hallgatás övezte volna. Ezt ő pontosan tudta. Nemcsak hazája iránti szeretete tartotta itthon, amikor elmehetett volna. Egyik levelében írja, hogy üdvösségét nem ebben a világban kereste. Korának démoni árnyékai elzárták az evilági vészkijáratokat. Végül a lux aeterna birodalmában talált otthonra. Oda érkezett, ahonnan jött.

Azt szokták mondani, hogy nincs egy jelentékeny alkotó sem, aki ki tudná vonni magát korának esztétikai és intellektuális divathulláma alól. Ez bizonyára így is van, számtalan példa alátámasztja. Rajnai Lászlóról mindez nem mondható el. Gondoljuk csak meg, a századvég egymást követő esztétikai a strukturalizmustól a hermeneutikán át a recepció esztétikáig hány- és hányféle műalkotást értelmeztek át a klassziku-

soktól a napi kritikáig. Mindeközben Rajnai esszéírói eszményének középpontjában, nyíltan vállalva és hangsúlyozva a Gesamtkunst áll. Az összművészet kísérlete. Hát nem eretnecség ez?

Vörösmartyról nagy terjedelmű értekezést írt, amelyről joggal fogalmaz úgy költő barátja, hogy korának legszebb esszéjét írta meg. Egy olyan irodalomtörténetileg megalapozott pályaképet alkotott, amely önportré is egyben. Előadásmódjában követi Vörösmarty költői korszakainak stílusárnyalatait. Az egész könyv szerkezete zenei felépítésű, gondolatritmusok és ismétlések egymásba áthajló, majd újra különváló folyama, amelynek egységét a stílus teremti meg. Szívszorító olvasni azt a kálváriát, amely e könyv reménybeli megjelenésétől, a kézirat elveszésének nem alaptalan rémképig terjed. Kárpáti Kamil és GÍ gondoskodó szeretete sem volt elég a mű világra segítéséhez. A sors ajándéka, hogy hosszú évek múltán kezébe vehette Vörösmartyról írt könyvét. Megjelent fordításkötetei sem sok örömet és megnyugvást jelentettek számára. Felemésztették minden idejét és energiáját, egyenesen kínpadnak nevezi ezirányú tevékenységét, amelyet csak anyagi okokból végez. Pedig hiánypótló műveket tolmácsolt: Winckelmann, Herder, Goethe, Wilhelm von Humboldt, Alois Riegl, Walter Benjamin, Max Raphael egy-egy remekművű munkáját fordítja emberfeletti erőfeszítéssel. Közben megállás nélkül gyötrik különböző betegségek, családi gondjai. Különös fintora a sorsnak, hogy egyetlen olyan fordítói megbízatást, amelyet örömmel és élvezettel végzett volna, vissza kellett mondania súlyos tüdőbetegsége miatt. Hermann Hesse *Az üveggyöngyjáték* (Das Glasperlenspiel) című regénye végül Szabó Ede fordításában jelent meg. Nem maradhat szó nélkül az a tény, hogy műfordításai közül a mai napig nem látott napvilágot (halála óta tizenöt év telt el!) Goethe válogatott természettudományi írásai, valamint Max Raphael egy művészettörténeti tárgyú munkája. Ez utóbbi ki tudja, hol lappang?

Költő és kritikusa levélgűjteménye impozáns, gyönyörű kiállítású kötet. Az, aminek minden könyvnek lennie kellene: műalkotás. Ez elég ok ahhoz, hogy a leveleket közreadó költő nyolcvannyolc évi „esőrohasztotta nyara” ellenére ünnepként fogadja ezt a művet. Elismerés illeti a kiadót, az igényes szerkesztőt ezért a kiemelkedő munkáért. Külön köszönet GÍ fényképvarázslatainak, amellyel megörökítette Rátkay Endre és Gaál Imre különleges atmoszférájú és szimbolikájú képeit. Egy férfibarátság levélgűjteményét tartjuk a kezünkben, így talán nem alaptalan ünnepként tekintünk arra az ajándékra, amelyben egy asszony sugárzó szeretete áll két férfiember kézfogása mögött. Philia jelenléte, látható és tapintható szelídsége reménnyel kell hogy eltöltsön bennünket. (Stádium, 2016)

Válogatás pécsi szerzők Rajnai Lászlónak írt leveleiből

BÁRDOSI NÉMETH JÁNOS LEVELEIBŐL

1.

Pécs, 966 VIII. 8. Kedves Lacikám,

Figyelmedet a szép, tudós Dante-tanulmány megküldéséért hálásan köszönöm. Izgalmas és ragyogóan megírt írás. Egy kényszer-szabadság (felszökött ismét a vérnyomásom) szakában olvasom. Gratulálok az értékes közlés-helyhez is. Dante ismereteim alaposan bővültek vele.

Baráti szeretettel kíván jó munkát és jó egészséget,

Bárdosi Németh János

2.

Lacikám, nagyon köszönöm kedves figyelmedet és jóleső jókívánságaidat. Örülök a sok régi jóbarát felém áradó szeretetének. A Tiéd még a Sorsunk ígésző időszakát idézi föl: fekete hajunk korszakából: Várkonyi Nándor, Csorba Győző, Galsai Pongrác társainkkal.

Nándorral régen találkoztam, remélem nem beteg? Jönnek a Janus Pannonius-ünnepségek, épp ma írt Berczeli A. Károly, aki Magyar költő magyarul címmel 1934-ben kiadta Janus Pannonius fordításait. Neked is sok örömet hoznak az ünnepségek, a Csorba-fordítások kapcsán láttam értő és érző szeretetedet Janus iránt.

Jó egészséget, jó munkakedvet kívánva, a régi szeretettel köszönt és ölel,

Pécs, 1972. márc. 10.

igaz barátsággal:

Bárdosi Németh János

Autográf levél

BERTÓK LÁSZLÓ LEVELEIBŐL

1.

Kedves Laci,

Nagyon köszönöm, hogy elküldted Herder-kötetedet. „Itt az ideje”, hogy a magamfajta laikusok ne csak „jóslata”, hanem a műve alapján „ítélkezzenek” erről a kiváló elméről. Kíváncsian lapozgatom a könyvet. Gratulálok kitűnő fordításodhoz,

s szívből kívánok további jó munkát, jó egészséget. S remélem, hogy személyesen is találkozunk.

Pécs, 1984. ápr. 7.

Tisztelettel,
baráti üdvözléssel:
Bertók Laci

Autográf levél

2.

Kedves Laci,

Nagyon köszönöm, hogy megküldted Humboldt-kötetedet. Nagyon-nagy munka lehet ilyen hatalmas és nehéz szöveg lefordítása. Gratulálok hozzá! – Elszomorít viszont, amit a kiadói megbízások elmaradásáról írsz. Nem tudom, hogy a nehezülő anyagi helyzet vagy más oka lehet-e mellőzésednek, de valahol azért talán föl kellene „szólni”. Most csak tűnődöm, hogy esetleg az Írószövetség Műfordítói Szakosztályában-e vagy másutt. Rába Gyuriékkal bizonyára kapcsolatban vagy. Ők mit mondanak?

A segély ügyében beszéltem Szederkényivel, aki az „Irodalmi” Alap segélyezési bizottságának a tagja. Azt mondja, hogy tud a 3 000 Ft-ról, mások is kaptak, szoktak adni karácsony előtt. Ettől függetlenül kérhetsz (pár hónap múlva) – azt mondja Szederkényi – egyszeri rendkívüli segélyt. Sőt, ezt minden évben kérheted, csak jelölj meg valami konkrét okot. (Gyógyszert kell vened, télikabátot, tüzelőt stb.) Tehát – szerintem – áprilisban feltétlenül add be a kérelmet.

S még valamit. Májusban lesz Várkonyi Nándor születésének 90. évfordulója, s a Jelenkor megemlékezik róla. Ha volna kedved megszólalni-emlékezni, keresd meg mielőbb (levélben vagy személyesen) Szederkényit.

Pécs, 1986. jun. 9.

Baráti szeretettel:
Bertók Laci

Autográf levél

LOVÁSZ PÁL LEVELEIBŐL

1.

Kedves Lacikám!

Hálásan köszönöm Dante-tanulmányodat. Nagy örömöm, gyönyörűségem telt benne. Példát mutattál, hogyan kell egy ilyen roppant nehéz feladatot jól megoldani. Meglepő ismeretanyaggal, művészettörténeti tudással, lélektani alapossággal világítsz rá a képre, s így a külső és a belső arc harmonikusan hitelesíti egymást. Műved vetítésében a dantei karakterisztikum tévedhetetlenebbül jelenik meg. A befejező III. rész a legnagyobb költői lángelme vonásainak megrendítő összegzése.

Szeretettel üdvözöl, ölel

Pécs, 1966. július 29.

Pali bátyád

A jólelkű Harcos Ottó rólam szóló cikke különnyomatát szeretetem jeléül idecsatolom.

Gépírásos levél, autográf aláírással

2.

Kedves Lacikám!

Születésnapj jókívánságaidat hálásan köszönöm. Nagyon jólesett meleg hangú megemlékezésed. Személyedre mindig a legnagyobb szeretettel gondolok. Sajnálom, hogy ritkán láthatlak, s hiányérzetet kelt bennem, hogy itt Pécsen nem olvashatom írásaidat. Baráti körömben Rólad mint Pécs egyik legműveltebb emberéről beszélünk. Ezen a pécsi tájon miért hallgatsz olyan nagyokat?

Feleségem üdvözöl, én a régi barátsággal, nagy-nagy szeretettel öllelek:

Pécs, 1971. május 31.

Lovász Pali bátyád

Gépírásos levél, autográf aláírással

TÜSKÉS TIBOR LEVELEIBŐL

1.

Kedves Laci,

Szívből köszönöm szép leveledet és az értő, hiteles, belülről szóló kritikát. Nem mertem remélni, hogy ilyen gyorsan, egyetlen lendületre megszületik. Hasznos és elgondolkoztató az általános gondolatokat és gondokat fölvető bevezető rész, amit pedig a könyvről írsz, annak minden szavát a szöveg legapróbb ízeinek ismerete jellemzi. Boldog lehet egy könyv írója, ha ilyen lelkiismeretes, gondos olvasója-kritikusa támad munkájának. Találós, amit mediterrán vonzalmamról, „déli” lelkemről írsz – legszebb álmaimban mindig a dalmát tengerparton járok.

Ha volt is bennem némi szorongás, amikor az írást átadtam, bíztam benne, hogy megállja helyét a szerkesztő tekintete előtt. Most hívott föl Ervin [Szederkényi Ervin, a Jelenkor főszerkesztője], és jelezte, hogy „rendben van”, valamelyik őszi számban szeretné közölni.

Nemcsak az okoz örömet, hogy igényes, értő és lelkiismeretes írás jelenhet meg így könyvemről a Jelenkorban, hanem az is, hogy – ha közvetve is – segíthettem, egyengethettem a lap és a közted való kapcsolatot. Nem érezheti magát jól az a pécsi tollforgató, aki tudja, hogy olyan remek, napenergiával működő szellemi műhely, mint a Berze Nagy János utca 5/a szám alatti [Rajnai László laccíme], valamiképpen nincs rendszeresen jelen a pécsi folyóiratban. Legjobban annak örülnék, ha az Utak Európába a Jelenkorhoz vezető utat is egyengetné.

A tavalyi epeműtétem után az idén nekem sincs kedvem a hosszabb utazásra. Talán néhány csendes nap vagy hét a Balaton mellett – ezt várom.

Kedves Laci, még egyszer melegen köszönöm baráti szeretetedet; minden jót, jó egészséget, szép nyarat kívánok.

Meleg baráti üdvözléssel köszöntelek:

85. jún. 26.

T. Tibor

Autográf levél

2.

Kedves Laci,

Sokáig forgattam, olvastam, nézegettem leveledet. Méltó vagyok-e én ilyen szép sorokra? Bizonyára nem. Hiszen alig tettem többet, mint megköszöntem kitüntető kedvességedet, a Humboldt-fordítást, és Te egy Kazinczy-szépségű és méretű levéllel köszöntesz. Bizony hajszolt életemben a csoda erejével villanyoztak föl soraid: talán mégis érdemes, talán mégis hasznos, amit csinálok. Mert íme, most is: mentegetéssel kell kezdenem. Több mint egy hétig odavoltam: Szekszárdon és Kaposváron a hetvenöt éves Takáts Gyulát köszöntöttük, aztán Pesten viaskodtam a Pilinszky-kötet fotósával, Vattay Elemérrel, majd a könyv képszerkesztőjével, közben megnéztem egy festő műtermét, egy kiállítást, megírtam egy nyolcvanéves téglave-tőről egy portrét, megnyitottam Tám László diaporáma-vetítését a Fészek-klubban... Soroljam-e tovább?

Pilinszky-könyvemet kérdezed. A könyv négy fejezetből áll, ebből a Jelenkor az első és az utolsó közlését vállalta, azt is rövidítve. (Az a részlet például, amelyben Téged is, a 45–46-os Darlingot és az Új holdat emlegetem, a februári – miskolci lapban – Napjaink-ban jelent meg.) A szöveget egyébként Réz Pál szerkesztette, igen kedvesen és nagyvonalúan. A könyvben kb. 90 fotó lehet, ezt kellett több száz közül kiválasztani – több menetben – Vattay Elemér pesti lakásán. Rettenetesen fárasztó munka volt, és a fotós semmivel sem könnyítette meg a munkámat, még ugyanannak a fotónak öt-hat másolata közül sem választotta ki a legmegfelelőbb képet. Ha minden igaz, talán még ebben az évben megjelenik a könyv. Ilyesmit persze akkor higgyen el az ember, ha a kirakatban látja már.

Pilinszky tehát már a „múlt” számomra. Most nyakig ülök egy tíz íves esszé-féleségben, amit a Kozmosz kért tőlem, Vidéken élni címmel. Hát a témához éppenséggel van tapasztalati anyagom, igyekszem a tárgyilagosság és a személyesség józan mértékét

megtartani, de igen nehezen birkózom a témával, a könyvtári tennivalók is meg-megakasztnak. Naponta reggel ötkor kelek, hatkor már általában az íróasztal mellett dolgozom, de délutánra már alig marad erőm, éjszaka pedig egyre rosszabbul alszom. Az ún. irodalmi életről így aztán nekem is csak közvetett információim vannak. Megdöbbenve olvasom viszont leveledben, hogy még a fordítások is elapadni látszanak. Hogy mekkora az írók, a kéziratok nyomása a kiadókra, arról van némi fogalmam, s arról is, hogyan csökken az irodalom iránti érdeklődés az egész vonalon. Mindez persze visszahat az emberi kapcsolatokra, mindenki igyekszik a maga pecsenyéjét megsütöni, s a segítség, az önzetlen figyelem fehér holló.

Érdeklődéssel olvastam, amit Dante-tervedről, munkádról írtál. Nem gondoltál arra, hogy ha honi kiadó nem vállalkozik megjelentetésére, akkor a Szerzői Jogvédőn keresztül meg kellene kísérelni külföldi kiadását? Az ilyen megoldásokra láttam már számos példát. Ami még keserűbb: ha majd csak évek, évtizedek múlva láthat napvilágot. Hány ilyen újrafelfedezésnek vagyunk tanúi, Hamvas Bélától Karácsony Sándorig, Prohászka Lajostól Thienemann Tivadarig. Az ő esetükben persze egyszer már kiadott könyvről van többnyire szó, a Thienemannt éppen azért említtem, mert Irodalomtörténeti alapfogalmak, először ötven évvel, 1931-ben megjelent munkáját – ma is friss, egyetemi tanárokat megszégyenítő alaposágú és tájékozottságú könyvét – a megyei könyvtár gondozásában reprint formában fogjuk megjelentetni. Dantéval persze ott, a kiadói tanács előtt nem merek előhozakodni, de mivel szó volt néhány napja arról, hogy valamiféle tudományos-ismeretátadó sorozatot is kellene indítani (évente – mondjuk – két-két füzetrel), el tudom képzelni, hogy valamilyen ötlettel, munkával, kézirattal be tudnál kapcsolódni. Amolyan, a pécsi szellemi-tudományos műhelyekről hírt adó „helyi” Gyorsuló idő lehetne, néhány szerző neve – Romhányi, Grastyán professzoré, Enyedi Györgyé, Ormos Máriáé – máris fölvetődött. Az egészhez persze kellene egy Vekerdi Laci-féle elme is, aki összefogná és gondozná az ügyet. Egyelőre azonban még az évi négy-öt-hat – főként reprint – könyv kiadása is töménytelen munkát ad nekem, teljesen tájékozatlan munkatársakkal, a könyvkiadást nem értő kollégákkal kell – kellene – dolgozni. Csak nyugdíjig tartson ki kedv és erő – mondom én is, és számlálgatom a hátra lévő éveket.

Kedves Laci, még egyszer nagyon köszönöm leveledet. A hó rácsa most elfödi előlem a várost, de tudom, hogy légvonalban innét nem is olyan messze, egy másik íróasztal fölött dolgozik valaki, talán fordít, talán Dantén töprenkedik, talán új munkához gyűjt erőt.

Nehezen várva a tavaszt, a napfényt, a meleget – sok szeretettel, baráti öleléssel köszöntelek:

86. febr. 16.

T. Tibor

Gépirásos levél autográf aláírással

3.

Kedves Laci,

Most olvastam szép írásodat Pilinszky-könyvemről. Szívből köszönöm figyelmedet, elismerő véleményedet, a kritikai megjegyzéseket. Való – igaz: nehéz munka volt, s csak egy rétegit sikerült eljutni. Pilinszky tevékenységének és költészetének „titkát” nem könnyű megfejteni.

A könyvemről mondott véleménynél is talán jobban örültem annak, amit Pilinszkyról írtál. A roppant találó, egyéni és érzékletes jellemzés meggyőzött, hogy külön is, a könyvemtől függetlenül is írnod kellene Pilinszkyról. Sőt nemcsak róla, hanem portré- és tanulmányorozatot az egész nemzedékről: Rábáról, Lakatos Istvánról, Nemes Nagy Ágnesről, Mándyról. Egy nagyon fontos pillanatban találkoztál velük, még a „legendaépítés” előtti időben (Vagy már akkor is készültek a „szerepre”?) – igazabb és hitelesebb arcukat ismerhetted meg, mint a fiatalabbak. Ha szerkesztő lennék, nem hagynám annyiban a dolgot, és rovatot kínálnék emlékezéseid számára. De rovat, pillanatnyi lehetőség nélkül is meg kellene tenned, el kellene kezdeni az emlékek és ismeretek lejegyzését. Azt, amit csak Te mondhatsz el!

Még egyszer szívből köszönöm szép írásodat, kedves Laci. Barátsággal szorítom meg a kezdetet, és kívánok minden jót – árnyasabb napokat – ebben az elviselhetetlen, rekkenő hőségben.

1987. július 21.

T. Tibor

Autográf levél

